

Ekonomik Entegrasyon ve Ticaret Akımları: Türk Cumhuriyetleri Üzerine Çekim Modeli Uygulaması

Baybarshan Ali KAZANCI

Ekonomik Entegrasyon ve Ticaret Akımları: Türk Cumhuriyetleri Üzerine Çekim Modeli Uygulaması

Baybarshan Ali KAZANCI

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozguryayinlari.com

✉ info@ozguryayinlari.com

Ekonomik Entegrasyon ve Ticaret Akımları: Türk Cumhuriyetleri Üzerine Çekim Modeli Uygulaması

Baybarshan Ali KAZANCI

Language: Turkish

Publication Date: 2025

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-625-5757-26-5

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub901>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>. This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Kazancı, B. A. (2025). *Ekonomik Entegrasyon ve Ticaret Akımları: Türk Cumhuriyetleri Üzerine Çekim Modeli Uygulaması*. Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub901>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozguryayinlari.com/>

İçindekiler

1	Giriş	1
	Bölge ve Bölgesel Entegrasyon: Kavramsal Arka Plan	4
	Bölgesel Entegrasyonun Tarihsel Gelişimi	6
	Ekonomik Entegrasyon: Küresel ve Bölgesel Yaklaşım	10
	Bölgesel Entegrasyon Teorileri	14
	Ekonomik İş Birliği ve Ekonomik Entegrasyon Karşılaştırması	23
	Gelişmekte Olan Ülkeler ve Bölgesel Entegrasyon	24
	Sovyet Sonrası Coğrafyada Ekonomik Entegrasyon Girişimleri	29
2	Türk Cumhuriyetlerinin Genel Ekonomik Profili	39
	Nüfus ve Etnik Yapı	39
	Türk Cumhuriyetlerinin Dış Ticaret Analizi	47
	Kırgızistan	62
	Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Dış Ticaret Eğilimleri	96
3	Ticaret Anlaşmalarının Çekim Modeli ile Analizi	109
	Tercihli Tarifeler	111
	Çekim Modeli Teorik ve Kavramsal Alt Yapısı	113
	Çekim Modelinin Tarihsel Gelişimi	114
	Modelin Matematiksel Gösterimi	116
	Çekim Modelinde Kullanılan Değişkenler	118
	Literatür Taraması	119
	Yöntem	124
	Bulgular	125
	Sonuç ve Öneriler	135
	Kaynakça	137

BÖLÜM 1

Giriş

Entegrasyon olgusu ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve siyasi etkenleri bir araya getirmesi bakımından önem taşımaktadır. Özellikle entegrasyonun ekonomik boyutu ele alındığında, uluslararası ticaretin, üretim faktörlerinin ve finans hareketlerinin serbestleşmesiyle ekonomik refahın sağlanmasında bu bağlantının temel rol oynadığı görülmektedir. Bu nedenle entegrasyon ülkeler arasında karşılıklı refah artışı, kültürel etkileşim ve ekonomik kazanç sağlama gibi unsurlarla devletleri bir araya getirmektedir.

Bölgesel entegrasyon, günümüz küreselleşen dünya düzeninde sadece ekonomik bir tercih olmaktan ziyade stratejik bir yönelim olarak uluslararası platformlarda yer bulan bir kavram haline gelmiştir. Ülkelerin bir araya gelerek oluşturduğu bölgesel birlikler, ticaretteki engellerin kaldırılmasını, üretim faktörlerinin serbest dolaşımını ve yatırım ortamının genişletilmesini hedeflemektedir. Bu süreç, ekonomik kazanımların ötesinde siyasi, kültürel ve güvenlik temelli etkileşimleri de derinleştirerek bölgesel istikrarı pekiştirmektedir. Dolayısıyla entegrasyonun her aşaması, birbirini tamamlayan bir zincirin halkası gibi işlev görmektedir.

Ekonomik entegrasyonun kuramsal düzlemdeki aşamaları, tercihli ticaret anlaşmalarından başlayarak serbest ticaret bölgeleri, gümrük birlikleri, ortak pazarlar, parasal birlikler ve nihayetinde tam ekonomik entegrasyon biçiminde sıralanır. Tercihli ticaret anlaşmaları, belirli sektörlerde tarifelerin azaltılması yoluyla ticaretin serbestleşmesini hedeflerken serbest ticaret bölgeleri tüm sektörlerde tarifelerin kaldırılmasını öngörmektedir. Gümrük birliği, bu serbestliği üçüncü ülkelere karşı ortak dış ticaret politikalarıyla pekiştirmektedir. Ortak pazar aşamasında üretim faktörlerinin serbest dolaşımı sağlanmakta, parasal birlik ise ortak para kullanımını gündeme

getirmektedir. Tam ekonomik entegrasyon ise maliye politikalarının, yatırım stratejilerinin ve kurumsal düzenlemelerin uyumlaştırılmasını içermektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ivme kazanan entegrasyon hareketleri, küresel ekonomide dış ticaret engellerinin azaltılmasına ve bölgesel iş birliklerinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Soğuk Savaş döneminde bu eğilim, kıtalar arası bloklaşma ve devletler üstü organizasyonlar aracılığıyla daha belirgin hale gelmiştir. Bu süreçte, Sovyetler Birliği'nin doğu bloğunda yer alan Türk Cumhuriyetleri, merkezi planlamanın mirasıyla geleneksel üretim yöntemlerinin enkazını devralmış, 1991'deki bağımsızlıkları sonrasında ekonomik ve kurumsal yeniden yapılanma sürecine girmiştir.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkeler, bağımsızlıklarını takiben ekonomik ve güvenlik kaygıları nedeniyle bölgesel entegrasyon arayışlarına yönelmiş olup çeşitli uluslararası örgütlere üyelik yoluyla bu süreci kurumsallaştırmaya çalışmıştır. Türkmenistan'ın tarafsızlık stratejisi nedeniyle entegrasyon süreçlerine mesafeli yaklaşması dışında, diğer Türk Cumhuriyetleri Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ), Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) ve Türk Devletleri Teşkilatı gibi yapılar içinde yer almıştır. Bu örgütlerden EİT, KEİ ve Türk Devletleri Teşkilatı'nda Türkiye'nin de aktif üyeliği bulunmaktadır.

Asya kıtasında çok sayıda entegrasyon girişimi bulunmasına rağmen, bu oluşumların bir kısmı bölgesel güç rekabetine ve diplomatik oyalama stratejilerine dönüşmüş, dolayısıyla beklenen verim üretilmemiştir. Bu bağlamda, Türk Cumhuriyetleri için Türk Devletleri Teşkilatı gerek tarihsel bağları gerek stratejik hedefleri birleştiren en değerli entegrasyon alternatifi haline gelmiştir. 1992'de Türkiye'de gerçekleştirilen ilk zirve, ülkelerin iç dinamikleri henüz oturmamışken dahi ekonomik konuların gündeme alınmasıyla gelecek adına umut üretmiştir. Zirveler süreci zamanla kurumsallaşan ve 2009 yılında Türk Konseyi adıyla kurulan yapı, 2021'de Türk Devletleri Teşkilatı adını alarak entegrasyon çabalarını daha sistematik bir zemine taşımıştır. Bu çerçevede, Türk Cumhuriyetleri'nin ekonomik entegrasyonu sağlam dinamiklere oturtması, üretim faktörlerini verimli kullanabilmesi, bölgesel kalkınmayı kolektif biçimde gerçekleştirebilmesi ve küresel güçlere karşı dengeleyici bir pozisyon inşa edebilmesi açısından stratejik bir zorunluluk haline gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı tarihsel, kültürel, etnik ve dini bağlarla birbirine sıkı biçimde bağlı, geniş coğrafyalara yayılmış ve jeopolitik konumları ile yer altı kaynakları bakımından bölgesel ve küresel güvenlik politikalarında belirleyici

potansiyele sahip olan altı Türk Cumhuriyeti'nin iktisadi kalkınmada arzu edilen düzeye ulaşamamış olmaları ve aralarındaki ticari bağların yeterince güçlü bir yapıya kavuşmamış olması gerekçesiyle ekonomik entegrasyonun kuramsal aşamalarından hareketle, özellikle tercihli ticaret ve serbest ticaret anlaşmalarının bu ülkeler üzerindeki etkisini teorik çerçeve ve ekonometrik bulgular eşliğinde analiz etmektir. Bu minvalde hazırlanan kitabın kurgu yapısı, bölgesel entegrasyonun kuramsal temellerinden başlayarak Türk Cumhuriyetleri'nin tarihsel ve ekonomik dönüşümünü analiz eden bir çerçeveye ilerlemekte, nihayetinde tercihli ve serbest ticaret anlaşmalarının ampirik etkilerini panel veri yöntemiyle test eden bir modellemeye ulaşmaktadır.

Kitabın ilk bölümünde, bölgesel entegrasyon olgusunun teorik temelleri ve tarihsel gelişim çizgisi ele alınacaktır. Entegrasyonun küresel ve bölgesel düzeydeki avantajları ile potansiyel dezavantajları, literatür ışığında karşılaştırmalı biçimde değerlendirilecektir. Ardından, ekonomik entegrasyonun aşamaları—tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret bölgeleri, gümrük birlikleri, ortak pazarlar, parasal birlikler ve tam entegrasyon—ayrıntılı biçimde açıklanacaktır. Bu aşamaların kurumsal ve işlevsel farkları örneklerle somutlaştırılacaktır. Bölümün ikinci yarısında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türk Cumhuriyetleri'nin dahil olduğu bölgesel entegrasyon girişimleri genel kapsamda tanıtılacak, bu yapıların kurumsal derinliği ve ilgili ülkelerin entegrasyona ilgi düzeyi analiz edilecektir.

İkinci bölümde, Türk Cumhuriyetleri'nin etnik, dini, kültürel, dilsel ve siyasal yapıları Sovyet öncesi ve sonrası dönemler itibarıyla makro düzeyde değerlendirilecektir. Bu tarihsel çözümleme, entegrasyonun sosyolojik zeminini anlamaya yönelik bir bağlam sunacaktır. Takip eden alt başlıkta, her bir ülkenin ekonomik yapısı ayrı ayrı ele alınacak; büyüme dinamikleri, sektörel dağılım ve dışa açıklık seviyeleri sunulacaktır. Devletlerin ihracat ve ithalat ortakları grafiksel olarak sunulacak dış ticarete konu olan başlıca mal grupları ayrıştırılarak analiz edilecektir. Bölümün sonunda, Türk Cumhuriyetleri arasındaki karşılıklı ticaret hacmi toplulaştırılmış biçimde görselleştirilecek, ülkeler arası ihracat-ithalat akımları tablo ve grafiklerle desteklenerek sunulacaktır.

Kitabın analitik omurgasını oluşturan üçüncü bölümde, Türk Cumhuriyetleri arasında tercihli ve serbest ticaret anlaşmalarının etkisini ölçmeye yönelik hipotez kurulacaktır. Bu hipotezin dayandığı teorik çerçeve ayrıntılı biçimde açıklanacaktır. Bu bağlamda, uluslararası ticaretin yapısal ilişkilerini analiz etmekte kullanılan çekim modeli, entegrasyonun ekonomik

etkilerini ölçmek açısından temel araç olarak değerlendirilecektir. Model, iki ülke arasındaki ticaret hacmini ekonomik büyüklükle doğru, coğrafi mesafe ile ters orantılı biçimde açıklamakla birlikte bu yönüyle entegrasyonun yönünü ve derinliğini sayısal olarak görünür kılmaktadır. Panel veri analizine dayalı olarak kurulan modelde, ihracat bağımlı değişken olarak seçilerek GSYİH, nüfus ve mesafe gibi faktörler bağımsız değişken olarak tanımlanacak, ticaret anlaşmaları ise kukla değişken biçiminde modele entegre edilecektir. Ampirik analiz, 2000–2024 dönemini kapsayan veri seti üzerinden gerçekleştirilecek, elde edilen bulgular, entegrasyonun ekonomik etkilerini sayısal düzeyde detaylandırılacaktır.

1.1. Bölge ve Bölgesel Entegrasyon: Kavramsal Arka Plan

Akademik çalışmalar için kavramsal tanımlamalar bahsedilen konuların anlaşılması ve temel oluşturması açısından değer atfetmektedir. Dolayısıyla kavramsal arka plan anlaşılmadan bilimsel ilerleme sekteye uğramaktadır. Bu minvalde bölge kavramı hakkında birçok tanım yapılmış olmakla birlikte, günümüze kadar üzerinde uzlaşılan net bir ifade oluşmamıştır. Bu kavrama hangi açıdan bakıldığı önem arz etmekte olup bazı dönemlerdeki sorunlara bağlı olarak bölge kavramının içeriği değişebilmektedir. Bölgenin ölçeği, amaçlarına göre farklılık oluşturmakta ve ekonomik, coğrafi, siyasi, toplumsal gibi çeşitli disiplinlerle açıklanabilmektedir (Keleş, 2010). Özellikle ekonomik perspektiften değerlendirildiğinde, bir bölgenin kalkınabilmesi ve başarıya ulaşabilmesi için bazı kriterlerin dikkate alınması gerekmektedir. Politik kurumların yapısı, bölgesel yardımlar, nitelikli iş gücü arzı, sosyal sınıfların gücü ve faktör fiyatları bölgeselleşmenin başarı kriterlerinden bazılarıdır. Diğer kriterler arasında petrol üretimi, ileri teknoloji odaklı endüstrilerin varlığı, turizm sektörü ve uluslararası organizasyonlarla genişleyen sektörlerin bulunduğu ekonomik yapı yer almaktadır (Illeris, 1993). Günümüzde ise bölgesel entegrasyonun uluslararasılaşmasıyla birlikte dış politikaya daha fazla önem verilmiş ve ülkelerin ilişki kurma becerileri ve iş birlikleri entegrasyon sayesinde artmıştır (Kargı, 2009).

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere entegrasyon kavramını ele almak ve literatüre katkı sağlamak önemlidir. Entegrasyon kavramı köken olarak oldukça eskilere dayanmaktadır. Latince “integratio” ifadesi, 1620 yılında bir İngilizce sözlüğe ilk kez girmiş ve parçaları bir araya getirme, parçalardan bir bütün oluşturma anlamını taşımıştır. İktisat biliminde entegrasyon kavramı ilk kez sanayi alanında “işletmelerin kombinasyonu” şeklinde kullanılmıştır. Bu bağlamda yatay ve dikey entegrasyon kavramları açıklanmıştır. Takip eden yıllarda bu kavrama yeterince katkı sağlanmamış, entegrasyon kelimesine 20. yüzyılın ortalarına kadar iktisat literatüründe rastlanmamıştır. 1968 yılında

yayımlanan bir ansiklopedide “Uluslararası Entegrasyon” kavramı literatüre girmiştir. Bu literatürde dört tür entegrasyondan bahsedilmiştir: “Bölgesel Entegrasyon”, “Küresel Entegrasyon”, “Fonksiyonel Entegrasyon” ve “Ekonomik Birlik”. Ancak iktisatçılar tarafından en çok ele alınan alan “Ekonomik Birlikler” olmuştur. Bu alanı 1954 yılında Tinbergen incelemiş ve “Uluslararası Ekonomik İş Birliği” konusunu gündeme getirmiştir (Machlup, 1977). Bu çerçevede bölgesel entegrasyon kavramının ifade ettiği anlamlar önemlidir. İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana çok sayıda bölgesel entegrasyon girişimi yaşanmış ve bunların çoğu kâğıt üzerinde kalmıştır. Ancak başarıya ulaşan bazı entegrasyonların günümüze kadar varlığını sürdürmesine rağmen, bölgeselleşmenin tanımında teorisyenler ortak bir görüşe ulaşamamıştır.

Bölge ve bölgeselleşme kavramları üzerinde görüş birliği bulunmamakta olup, bu konuda tartışmalar devam etmektedir. Tanımlar arasındaki farklılıklardan biri, bölgenin ülkeler arasında coğrafi yakınlık taşıyıp taşıyamamasıdır. Bazı yazarlara göre coğrafi yakınlık bağlamında bölgeselleşme; ekonomik etkileşimin yoğun olduğu ve jeopolitik olarak birbirine yakın ülkelerin oluşturduğu ekonomik politikaların koordinasyonu şeklinde tanımlanmıştır. Bu durumun dışında kalan bölgeselleşme ise askeri ve siyasi koordinasyonu da içermektedir (Acar & Dikkaya, 2018). Bir başka tanıma göre bölgeselleşme, farklı ülke ekonomilerini bütünleştirerek bir ekonomik bölge kurmaktır (Ertürk, 2001).

Nalbant (1996), bölgeselleşmenin popülerliğini ekonomik, siyasal, kültürel ve dilsel münasebetlere bağlamıştır. Ekonomik sebepler, bölgeler arasında ekonomik bağların ortak paydada buluşmasıyla büyüme orantısızlığını azaltmayı hedeflemektedir. Bu sayede geri kalmış bir bölgeye yeni fırsatlar doğurarak küresel rekabete daha hızlı uyum sağlanabilir. Ayrıca bölgesel birlikteliklerin birbirlerine karşı aidiyet duygusu geliştirmesi hem siyasi hem de ekonomik sorumlulukları artırabilmektedir. Siyasal nedenler; merkezi devlet yapısının, siyasi bir kriz anında yaşanan tıkanma ve etkisizleşme durumunun geniş kapsamlı özerklik yapısında önemli olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz merkezi devletin güçlü olması, bölgeselleşmeye olumlu yansımaktır. Kültür ve dil ile ilgili nedenler ise bazı bölgeselleşmelerin temel öğeleri arasında yer alır. Farklı ülkeleri bölgeselleşme aracıyla birleştiren kültürel ve dilsel bağlılık, bu olguya destek sağlayacaktır.

Bölgeselleşme savında ekonomik, siyasi ve kültürel bağların birbiriyle yakından ilişkili olması ve bu bağların eşzamanlı şekilde gelişmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, bölgelerin oluşturduğu ekonomik ağlar bölgeselleşmenin bir başka biçimidir. Üretim faktörlerinin ve özellikle

21. yüzyılın vazgeçilmezi olan teknoloji transferinin karşılıklı paylaşımı sonucunda ekonomik ağlar oluşacak ve bu düzlemde canlılık kazanacaktır. Yaşanan bu canlılık, uluslararası pazar yapısına uyumlu, üretim ve verimlilik düzeyi yüksek sanayi bölgeleriyle ekonomik bağları güçlendirecektir. Bu ilişki, ülkeler arasındaki bağların kopma ihtimalini azaltacaktır. Buradaki düğümü, küresel pazarla iç içe olan ve rekabet düzeyi artan bölgesel politikalar çözebilecektir.

Siyasi bağlar, bölgeselleşme için etkileyici bir unsurdur. Ekonomik altyapısı güçlü bir devlet, siyasi açıdan da güçlüdür. Merkezi yapısı sağlam olan bir devlet, bölgeselleşme kapsamında yer alan diğer devletlere de güç vereceğinden, mevcut birliklerin devamı için kilit rol oynamaktadır. Ayrıca bölgeselleşme oluşumlarında lider ülke rolü de dikkate alınmalıdır. Bu nedenle önder ülkeler birleştirici, sorunları minimize edici ve toparlayıcı bir işlev üstlenmektedir. Şüphesiz, oluşan tüm entegrasyonlarda hiçbir devlet hem ekonomik hem de siyasi açıdan birbirine tam anlamıyla denk olmamıştır.

Bir bölgeselleşmenin içselleştirilebilmesi için en önemli faktörlerden biri, kültürel birlikteliğin her ülke vatandaşınca benimsenebilmesidir. Bu benimsemenin olgunlaşabilmesi için geçmişten gelen tarihsel bağların nesillere aktarılmasını sağlayan eğitim, sağlık, spor, kültür ve turizm sektörlerine önemli görevler düşmektedir. Dolayısıyla bölgeselleşme sürecinde yer alan devletler, içlerinde yaşanabilecek sorunları bertaraf edebilmek amacıyla toplumların tarihsel perspektiflerini göz ardı etmemelidir.

1.2. Bölgesel Entegrasyonun Tarihsel Gelişimi

Ülkelere dinamizm kazandıran unsurlardan biri ekonomik entegrasyon hareketleridir. Bu yöndeki gelişmeler 19. yüzyılda zikzaklı bir seyir izlese de 20. yüzyılın sonlarına doğru bu trendin yükseldiği rahatlıkla söylenebilir. Mansfield ve Milner (1999)'a göre dünya ekonomisinde toplam dört farklı bölgeselleşme dalgası gözlemlenmiştir: Bunların ilk ikisi İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, son ikisi ise savaş sonrasına aittir. Savaş öncesi bölgeselleşme dalgaları ağırlıklı olarak Avrupa kıtasında peydah olmuştur. Alman ekonomist F. List'in 1819 yılında kaleme aldığı eserinde, Almanya başta olmak üzere tüm gümrüklerin kaldırılması ve Avrupa dışına tek bir gümrük tarifesi uygulanmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Gümrük birliği kurulmadan önce 38 devletçiğe bölünmüş Almanya'nın varlığı, kapalı ekonomileri beraberinde getirmiş ve bu devletçiklerin gelişme olanaklarını tıkamıştır. Bu çıkmazdan kurtulmanın yolu olarak gümrük birliği fikri öne çıkmıştır (Canpolat, 1991). Bu doğrultuda ilk ekonomik entegrasyon hareketi, 1834 yılında kurulan Alman Gümrük Birliği olmuştur (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1995).

Bu birlik sayesinde Almanya ve Avrupa’da gümrük duvarlarının kaldırılması, refahı ve küresel ticareti pekiştirmiştir. Yüzyılın sonunda Avrupa neredeyse tek pazar niteliğinde işlemeye başlamıştır.

1860 yılında İngiltere ile Fransa arasında yapılan ikili ticaret anlaşmaları, bölgeselleşmenin gelişimine ivme kazandırmıştır. En çok kayrılan ülke (MFN) kuralını içeren bu anlaşmalar, uluslararası ticaret sistemine yeni boyutlar kazandırmış lakin Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle ilerleme süreci kesintiye uğramıştır. İki savaş arasındaki dönemde ise bölgeselleşme dalgası farklı boyutlara evrilmiştir. Bu evrede dış ticaret kısıtlamaları, kambiyo kontrolleri ve ikili ticaret anlaşmaları olumsuz etkiler oluşturmuştur (Ülken, 1984). İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar başta Avrupa olmak üzere birçok bölgede yeniden entegrasyon girişimleri yapılmışsa da beklentiler karşılanamamıştır. Çatışmalar, savaşlar ve salgınlar entegrasyonları bozmuş, hatta ortadan kaldırmıştır.

1947 yılında GATT bünyesinde çok taraflı bir ticaret sistemi kurulmasına rağmen, bölgeselleşme hareketleri savaş sonrası dönemde bölgesel ticari anlaşmalar nedeniyle dalgalı bir seyir izlemiştir. 1960–1970’li yıllarda bölgesel ticaret akımlarında artış yaşanmış ancak 1980’li yıllarda bu eğilim tersine dönmüş, 1990’lı yıllarda ise yeniden yükselişe geçmiştir. Günümüzde bölgesel entegrasyon hareketleri hâlen devam etmekte olup, WTO üyelerinin neredeyse tamamının en az bir bölgesel ticaret anlaşmasına üyelikleri gözlenmektedir (WTO, 1995).

Literatüre bakıldığında, 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşan ilk bölgeselleşme hareketlerinde Birinci ve İkinci Dünya Savaşları öncesindeki dönemlere kıyasla farklılık bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesi bölgeselleşme çalışmaları, MFN temelini içermesi nedeniyle Avrupa kıtasında ticari serbestleşmeyi genişletmiştir. İki savaş arasındaki dönemde ise ayrımcılık ve korumacılıkla birlikte ikili anlaşmalar, dünya ticaretini daraltmıştır (Irwin, 1993). 20. yüzyılın ikinci yarısı, ekonomik dayanışmanın arttığı bir dönem olarak görülmüş ve bu dönem “Entegrasyon Çağı” olarak tanımlanmıştır (Karluk, 2002). Dolayısıyla bölgeselleşmenin en önemli aşamaları, İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük oranda gelişmiş ve ticari bütünleşme evrensel boyuta ulaşmıştır. Bu süreçte bölgeselleşme, eski ve yeni bölgeselleşme olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

1.2.1. Eski Bölgeselleşme

Bölgeselleşme hareketlerinin uluslararası değişim süreçlerinde önemli etkileri vardır. Bu değişimlerin kutuplaşmasında bölgeselleşme olgusu etkili olmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD ve SSCB ekseninde

oluşan iki zıt kutup — kapitalist ve sosyalist sistem — dünya ekonomisinde belirgin biçimde sivrilmiş ve ekonomik politikalara yön vermiştir. Savaş sonrası oluşan ulus-devlet yapılanmaları ise milliyetçi politikalara zemin hazırlamıştır. Serbestleşme hareketlerini savunan ABD, bölgeselleşme hareketlerine doğrudan katılmasa da bölgesel oluşumların önünü açan bir rol üstlenmiştir.

1945 sonrası Soğuk Savaş düzeni, ülkelerin kalkınma ihtiyacını ve politik birlik arayışını tetikleyerek eski bölgeselleşme sürecini belirleyici bir faktör olmuştur. 1950–1960’lı yıllarda yükselişe geçen eski bölgeselleşme, özellikle gelişmekte olan ülkeler tarafından benimsenmiştir. Bu dönemde coğrafi ve ekonomik gelişmişlik düzeyine göre karşılıklı ticaret anlaşmaları ve ekonomik birlikler hayata geçirilmiştir. 1960’lı yıllarda entegrasyon hareketleri belirgin bir değişim göstermiş ekonomik birleşmeler “kuzey–kuzey” ve “güney–güney” şeklinde ön plana çıkmıştır. Gelişmekte olan ülkeler, kalkınma çabaları doğrultusunda birlikteliklerin ruhuyla gelişmiş ülkelere karşı güç oluşturmaya hedeflemiş ve dış ticaret hadlerini lehlerine çevirmeye çalışmışlardır (DPT, 1995).

1960’larda bölgeselleşme hareketleri ağırlıklı olarak Avrupa ve Asya kıtalarında yoğunlaşmıştır. Amerika kıtasında ise bölgeselleşme girişimleri sınırlı kalmış, zira ABD bu tür oluşumlara mesafeli yaklaşmıştır (DPT, 1995). İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşen ilk bölgeselleşme, 1957 yılında altı Avrupa ülkesi arasında kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) olmuştur. Ardından, 1960 yılında Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA) kurulmuş, Orta Doğu, Afrika ve Latin Amerika’da ise gelişmekte olan ülkeler tarafından çeşitli ticari birlikler oluşturulmuştur (Grilli, 1997). Eski bölgeselleşme hareketleri genellikle gelişmekte olan ülkeler arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde ABD ve Uzak Doğu’daki güçlü ekonomiler, bölgeselleşme yerine çok taraflı ticareti tercih etmişlerdir. Eski bölgeselleşme, gelişmiş ülkeler için başarılı sonuçlar doğurmuş ancak gelişmekte olan ülkeler arasında başarısızlıklara neden olmuş ve 1960’lı yılların sonunda bu oluşumlar dağılmıştır (Erol, 2006).

AET ve EFTA dışındaki bölgesel iş birliklerinin çoğu hedeflerine ulaşamamıştır. Bu başarısızlığın nedenleri arasında siyasal istikrarsızlık, ekonomik dalgalanmalar, iç ekonomik sorunlar ve entegrasyon için gerekli ön koşulların (ölçek ekonomileri, altyapı eksiklikleri, üretim benzerlikleri vb.) yetersizliği ile kurumsal yapıların kırılganlığı yer almaktadır (Güngör, 2004). 1970’li yılların sonunda bu hedeflerin gerçekleştirilememesi uluslararası ekonomilerde ciddi sorunlara yol açmıştır. Örneğin, dünya petrol krizinin ülkelerde borç yükünü artırması ve buna bağlı olarak dünya ticaretinin

daralması, başarısızlığın temel nedenlerinden biri olarak gösterilebilir (Özer, 2013).

1.2.2. Yeni Bölgeselleşme

Gelişmekte olan ülkelerin birlikte oluşturduğu ilk bölgeselleşme hareketleri, küresel arenada — Avrupa hariç — etkinliğini kaybetmiş olsa da 1980’li yıllara gelindiğinde yeniden canlanmıştır. Özellikle Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte dünyada liberalleşme süreci hız kazanmış, yeni bütünleşme hareketlerini küresel düzeyde en önemli aktör hâline getirmiştir.

1980’lerin sonlarına doğru ivme kazanan bölgeselleşme hareketleri ilk olarak Kuzey Amerika’da kurulmuştur. 1989 yılında Kanada–Amerika Birleşik Devletleri Serbest Ticaret Anlaşması (CUSFTA) imzalanmış, ardından 1994 yılında Kuzey Amerika Serbest Ticaret Alanı (NAFTA) kurulmuştur. Bu gelişmeler Amerika kıtasının güneyini de etkileyerek bölgeselleşme hareketlerinin tüm kıtaya yayılmasına neden olmuştur. Eski bölgeselleşme hareketleriyle karşılaştırıldığında yeni bölgeselleşme girişimleri ticaret düzenlemeleri açısından daha kapsamlı ve genişleyici bir nitelik taşımaktadır (Grilli, 1997). Bu genişlemenin örnekleri Güney Amerika ve Asya’daki ekonomik entegrasyon hareketlerinde açıkça görülmektedir. 1980’lerin sonlarına doğru Avustralya, Asya–Pasifik İktisadi İş Birliği oluşumunu başlatmış, 1990 yılında Malezya, Doğu Asya İktisadi Topluluğu’nu (EAEC) önermiş, 1993 yılında ise Asya–Pasifik Ekonomik Topluluğu’nun (APEC) kurulması gündeme gelmiştir (DPT, 1995).

Özellikle 2000’li yıllardan itibaren Çin, Japonya ve AFTA gibi aktörler, kendi bölgelerinde yer alan ülkelerle çeşitli ticaret anlaşmaları yapmıştır. Asya–Pasifik bölgesinde şekillenen bu yeni bölgeselleşme hareketleri dışa dönük bir karakter taşımaktadır. Bu oluşumlara üye olan ülkelerin büyük bir kısmı, üye olmayan ülkelerle de ticaret ilişkilerini sürdürmüştür. Öte yandan APEC, üye olmayan ülkelere karşı dışlayıcı bir politika izlememiş ve aksine, ticaretin serbestleşmesini temel hedef olarak benimsemiştir.

Yeni bölgeselleşme ile ivme kazanan bölgesel hareketler iki temel nedene dayandırılabilir. Birincisi, küresel düzeyde yaşanan bloklara karşı bir yanıt niteliği taşımasıdır. İkincisi ise, küresel ekonominin doğurduğu risk faktörlerinin kontrol edilebilir hâle getirilmesidir. Bununla birlikte, bölgesel ve ulusal düzeydeki spesifik gelişmeler de bu süreci tetikleyen unsurlar arasında yer almıştır (Fierontino, vd., 2007).

Tablo 1.1. Eski-Yeni Bölgeselleşme Karşılaştırması

Eski Bölgeselleşme	Yeni Bölgeselleşme
İthal ikameci sanayileşme politikaları; dünya ekonomisinden kopma	İhracat artırıcı politikalar ve ticaretin liberalleşmesi; dünya ekonomisiyle entegrasyon
Kaynakların planlı ve kurumsal dağılımı (Politika/Kurum merkezli)	Kaynakların piyasa tarafından dağılımı (Piyasa merkezli)
Bölgesel rekabet	Küresel rekabet
Bölge içi ticaretin önceliği	Açık ticaret, yatırım ve büyümenin önemi
Güney-Güney veya Kuzey-Kuzey ortaklığı	Kuzey-Güney ortaklığı
Temel olarak sanayi ürünlerinin serbest dolaşımı	Tüm ürünlerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı; yatırımın liberalleşmesi
Sadece sınır engellerinin kaldırılması	Derin entegrasyon
Gelişmekte olan ülkeler için tercihli muamele	Karşılıklı ve eşit muamele (Ancak gelişmekte olan ülkeler için farklı uyum periyotları)
Genellikle tek bir bölgesel gruba üyelik	Birden fazla bölgesel gruba üyelik

Kaynak: (Lawrence, 1996)

Tablo 1.1, bölgeselleşmenin tarihsel seyrine karşılaştırmalı bakıldığında, yeni bölgeselleşmenin eskiye kıyasla küresel boyutlara ulaştığı ve etki alanını genişlettiği açıkça ifade edilebilir. Ayrıca her bir maddede bölgeselleşmenin evrim geçirerek büyüdüğü rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bu nedenle, yeni bölgeselleşme kavramının küresel sinerjinin dinamosu olduğu söylenebilir.

1.3. Ekonomik Entegrasyon: Küresel ve Bölgesel Yaklaşım

Küreselleşme kavramı, 21. yüzyılda iktisadi, kültürel, sosyal ve politik yönlerden dünya geneline yayılarak ülke sınırlarını aşan bir olgu hâline gelmiştir. Küreselleşmeyle birlikte dünya bu dönüşüme ayak uydurmuş ve iki farklı kapsam ortaya çıkmıştır: Niceliksel olarak ticaret, yatırım ve sermaye hareketlerinin tüm dünyayı dolaşması; niteliksel olarak ise ekonomik ve siyasi süreçlerin dönüşümünü içermesi şeklindedir (Toprak, 2001). Bu bağlamda, coğrafi yakınlık olmaksızın birey ve kurumların küresel düzeyde birbirleriyle etkileşim içinde olması, küreselleşmenin bölgeselleşmeye kıyasla daha kapsamlı olduğunu ve hatta onu içine aldığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, ekonomiler arasındaki karşılıklı bağımlılığın artması söz konusudur. Bu bağımlılık biçimleri mal ve hizmet ticareti, doğrudan yabancı yatırım, dış finansman sağlama, makroekonomik politikaların entegrasyonu

ve uluslararası göç hareketleri şeklinde sıralanabilir. Daha geniş bir tanımla ekonomik küreselleşme, ekonomik hayatın neredeyse her alanında uyarlanması anlamına gelir (Aslan, 2013).

Küreselleşme, küresel değişimin en belirgin göstergesi olarak dünya ekonomisinin geleceğini etkilemiştir. Devletler üstü ve devletler altı kurum ve kuruluşlar bu süreçte belirleyici rol üstlenmiştir. Bu nedenle küreselleşmenin alt boyutu olan bölgeselleşme, bu etkileşimin bir parçası olarak değerlendirilmektedir (Keleş & Erbay, 1999).

Küreselleşme ve bölgeselleşme, ilk bakışta birbirine zıt gibi görünse de aslında doğrudan ilişki içerisinde. Özellikle ülkeler, Avrupa Birliği'ni örnek alarak kendi kıtalarında bölgeselleşme süreçlerini hızlandırmıştır. Bu bağlamda bölgeselleşme, küresel dünyanın serbestleşmesi ve yeniden yapılandırılması için önemli bir araçtır (Acar & Dikkaya, 201). Bu yaklaşım, serbest piyasa koşullarında dar bir perspektifle ülkeler arası ilişkileri temel alırken geniş bir perspektifle hem serbest ticareti hem de korumacılığı aşan bir ticaret anlayışı bulunmaktadır (Drucker, 2000).

Küreselleşme ve bölgeselleşme arasında bazı temel farklılıklar bulunmaktadır. Bölgeselleşme, ulus devletlerin bazı yetkilerini bölgesel kurumlara devretmesi iken küreselleşme, bu yetkilerin ulusötesi kurumlara aktarılmasıdır. Bazı görüşlere göre bölgeselleşme, küreselleşmeye karşı bir engel teşkil etmektedir. Bu ilişkinin niteliğini anlamak için ticari ayrımcılık ve serbestlik düzeylerinin incelenmesi gerekmektedir. Şayet bölgesel anlaşmalarda dışa açıklık ve ekonomik imtiyazlar artarsa, küreselleşme bu süreçten beslenmekte olduğundan aksi durumda, ayrımcılık arttıkça küreselleşmenin önü kesilmektedir. Bu nedenle, küreselleşme ile bölgeselleşme arasındaki ilişkiyi değerlendirirken aradaki anlaşmaların içeriğine bakmak faydalı olacaktır.

Küreselleşme kavramı, domino etkisiyle bazı bölgelerde hız kazanmıştır. Serbestleşme yönünde öncü olan GATT anlaşması ise bölgeselleşme için temel oluşturmuştur. Ayrıca, dünyadaki hemen hemen her ülke belli entegrasyonlara üye olmakla kalmamış, birden fazla bölgesel iş birliğine yönelmiştir (Acar & Dikkaya, 2018). Dünya ekonomisi küreselleşmeyi canlı tutmaya çalışırken coğrafi yakınlığa sahip ülkeler bölgeselleşme çalışmalarına hız vermektedir. Hatta bazı ülkeler birbirine bağımlı olmasa bile ortak siyasi ve ekonomik politikalar uygulamaktadır. Ancak bazı bölgeselleşme girişimleri, ülke yönetimlerinin yetersiz koordinasyonu nedeniyle hedeflerine tam olarak ulaşamamakta, bu birleşmeler zamanla amaçlarından sapabilmektedir.

Dünya ekonomisinin mevcut görünümü, mal ve hizmet ticareti ile sermaye piyasaları açısından ekonomik ilişkileri küreselleşme olarak tanımlamak yerine, giderek artan bir biçimde uluslararasılaşma ve bölgeselleşme şeklinde yorumlamayı gerektirmektedir (Fındıkcı, 2006).

1990'lı yıllarda Dünya Ticaret Örgütü, serbest rekabetin geçerliliğini tesis etmek ve tüm dış ticaret engellerini ortadan kaldırmak amacıyla gündeme gelmiş, aynı zamanda bölgesel liberalleşmeyi konu alan korumacılık hareketleriyle de dikkat çekmiştir. Bu dönemde küreselleşme ve bölgeselleşme, dünya ekonomisinde alternatif modeller olarak kilit rol oynamıştır (Aslan, 2013). Uluslararası entegrasyonların bir alt dalı niteliğinde olan ekonomik entegrasyonlar, bölgesel düzeyde devletlere birçok avantaj sunmakla birlikte bazı dezavantajları da beraberinde getirmektedir. Ülkeler, ekonomik entegrasyonların sağladığı faydalardan yararlanırken, bu birleşmelerin doğurduğu olumsuzluklara da belirli ölçüde katlanmak zorundadır.

1.3.1. Ekonomik Entegrasyonun Avantajları

Bir ülkenin ticari ayrıcalıklara yönelik bir anlaşmaya katılmasının temel nedeni, bu ayrıcalıkların anlaşmaya taraf olan tüm üye ülkelere fayda sağlayacağı beklentisidir. Bu kazanımlar sayesinde üye ülkeler için düşük ticaret maliyetleri oluşacağı düşüncesi, bölgeselleşme başarısına katkı sunmaktadır (Whalley, 1998). Bu katkı ile birlikte ekonomik entegrasyon, ölçek ekonomilerini teşvik ederek ekonomik gücü artırmakta ve uluslararası piyasada rekabetçi firmaların doğmasına olanak tanımaktadır. Aynı zamanda sanayi sektörlerinde yapısal dönüşümleri tetikleyerek pazar genişlemesi ve yeni teknolojilerin üretimini mümkün kılmaktadır. Bu zincirleme etki, yatırımları teşvik ederken rekabet ortamını da güçlendirmektedir (Ay, 2002). Bu tür ekonomik hareketlilik, bölgeselleşmenin temel unsurlarından biri olan ticaret akımına vurgu yapmakta ve özellikle gelişmekte olan ülkeler için bölgesel oluşumları cazip hâle getirmektedir.

Ülkelerin bölgesel oluşumlara olumlu yaklaşmasının bir diğer nedeni, hükümetlerin anlaşmalara olan bağlılıklarını artırmak ve uyguladıkları ekonomik, siyasi, toplumsal reformlar doğrultusunda güçlü bir mekanizma oluşturma beklentisidir. Bu yükümlülükler sayesinde ulusal reformlar pekiştirilecek, aksaklıklar giderilirken geri dönüş zorlaşacağı için yapılan anlaşmalar reformları güvence altına alacaktır. Nihayetinde köklü reformlar, bölgeselleşme aracılığıyla hayata geçirilebilecektir. Bölgeselleşme oluşumlarında ekonomik avantajların yanı sıra ülkelerin kendilerini güvende hissetme arzusu, yani güvenlik kaygılarından uzaklaşma düşüncesi de önemli bir etkidir. Bu düşünce, bölgesel ticaret ve politikaların yanı sıra üye ülkeler

arasında güvenlik olgusunun güçlenmesine katkı sağlayacaktır. Oluşan ticari ilişkiler, ülkeler arasındaki iç çatışmaları da minimize edebilir (World Bank, 2000). Güvenliğin yanı sıra, ulusötesi bölgesel birlikler küresel toplantılarda daha fazla temsil hakkı elde edebilir. Örneğin, Amerika'da üç ülkenin NAFTA ve on yedi ülkenin APEC tarafından temsil edilmesi bu duruma örnek verilebilir (Ay, 2002). Bir başka örnek ise, yüzyıllarca savaştan Almanya ve Fransa'nın ticari anlaşmalar sayesinde karşılıklı ticareti artırarak Avrupa'da savaş riskini azaltmalarıdır. Ayrıca, bölgelerdeki egemen devletlere karşı tek bir aktör gibi hareket etme imkânı, stratejik ilişkilerde güç faktörüne dönüşmektedir.

Entegrasyon, sunduğu fırsatlar nedeniyle birçok ülke tarafından olumlu karşılanmaktadır. Dış ticaret hadlerinin iyileştirilmesi, ölçek ekonomilerinin sağladığı avantajlar, uzmanlaşma ve üretim faktörlerinin etkin kullanımı hem nitel hem de nicel gelişmelere katkı sunarak makroekonomik rakamları olumlu yönde etkilemektedir (Robson, 1972). Ekonomik entegrasyonlar sadece ülkelere değil firmalara, hane halklarına ve sivil toplum kuruluşlarına da fayda sağlamaktadır. Özellikle iş dünyasında üretim maliyetlerini düşürmekte, mal ve hizmet çeşitliliğini artırmakta, müzakere yeteneklerini geliştirmekte ve yeni iş birliklerine zemin hazırlamaktadır. Ayrıca kurumsallaşma süreçlerine katkı sunarak teknoloji paylaşımı, yatırım akışlarının hızlanması, yeni istihdam alanlarının açılması ve piyasa genişlemesi gibi ekonomik kazançlar sağlamaktadır. Elbette bu avantajların yanında bazı dezavantajların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

1.3.2. Ekonomik Entegrasyonun Dezavantajları

Ülkeler, ekonomik entegrasyonlardan her zaman kazanç elde edemeyeceklerini göz önünde bulundurarak; bu birleşmelerin cazip yönlerinden faydalanırken, doğuracağı ekonomik ve sosyal maliyetleri de dikkate almalıdır. Çünkü ekonomik entegrasyon, faktör, mal ve hizmet hareketlerinde serbestlik sağlasa da birlik içinde bazı dezavantajları beraberinde getirebilir. Örneğin, faktör fiyatlarının eşitlenmesi durumu uluslararası ticarete bazı ülkeler için dezavantaj oluşturabilir. Entegrasyonun temel amaçlarından biri uzmanlaşma olduğundan, faktör fiyatları eşitlense bile üye ülkelerin üretim yapılarında değişiklikler meydana gelebilir. Bu durum, ülkeler arasında iç ticarete benzer bir yapı doğurabilir (Bilget, 1971). Tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret anlaşmaları veya gümrük birlikleri kapsamında üye ülkeler, daha düşük maliyetle üretim yapan bölge dışı firmalara karşı, bölge içindeki daha yüksek maliyetli üreticilere yönelmek zorunda kalabilir. Bu durum, ticaret sapması nedeniyle ticari kazanımları olumsuz etkileyebilir (Viner, 1950). Dolayısıyla bölgesel entegrasyonlar, üye

ülkeler açısından bazı olumsuzluklara yol açabilir. Bunlar arasında (Karluk, 2002);

- Ülkeler arasındaki gelişmişlik düzey farklarının artması,
- Ticari anlaşmalarda sektör bazlı kota farklılıkları ve üçüncü ülkelere yönelik koruma stratejilerinin değişkenliği,
- Gümrük vergilerinin azalması nedeniyle kamu gelirlerinde düşüş,
- Gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki uçurumun büyümesi,
- Ticaret politikalarında yapılan fedakarlıkların ekonomik yük oluşturması yol gösterici olabilir.

Bölgesel ekonomik entegrasyonlar, genellikle ülkelerin tek başlarına gerçekleştiremeyecekleri ekonomik, siyasi ve sosyal politikaları hayata geçirmek amacıyla da kurulmaktadır. Ancak bu birliklerin entegrasyon dışındaki ülkelere kapılarını kapatması, üçüncü ülkelerin bu yapıya dahil olmasını engelleyebilmektedir (Çalış, 2001). Bu engelleme sonucunda entegrasyona dahil olan ülkeler arasında gümrük vergileri kaldırılırken, üçüncü ülkelere uygulanan vergiler artabilir ve dışarıdan alınan ürünlerin fiyatları yükselebilmektedir. Sonuç olarak ticaret entegrasyon içine kayacak ve üçüncü ülkeler bu durumdan olumsuz etkilenecektir. Ayrıca entegrasyon anlaşmaları, üçüncü ülkelere yönelik politik ve ekonomik stratejileri de doğrudan etkileyebilecektir.

1.4. Bölgesel Entegrasyon Teorileri

Bölgesel entegrasyon devletler arasında yapılan anlaşmalarla ekonomik ve ticari alanlarda birçok aşamayı kapsayan bir süreçtir. Bu sayede taraf ülkeler arasında uzun vadeli, kalıcı ve geri dönüşü neredeyse imkânsız ilişkiler kurulmaktadır. Bölgesel entegrasyonlara verilebilecek en somut örnek, Avrupa Birliği'dir (Ateş, 2012). Ekonomik entegrasyon anlaşmaları birbirinden farklı özellikler taşımaktadır. Bu farklılıkların temel nedeni, entegrasyonun ilk aşamasından son aşamasına kadar tam birleşme yönünde zorunlu bir ilerleme gerektirmemesidir (Ertürk, 1998).

Entegrasyonlar en alt düzeyden en üst düzeye kadar ticari kısıtlamaların kaldırılmasını ifade eden ekonomik entegrasyon, milli ekonomi politikalarının yakınlaşmasını amaçlayan politik entegrasyon, üretim faktörlerinin serbest dolaşımını sağlayan faktör entegrasyonu ve tüm bu politikaların birleşimini ifade eden tam entegrasyon şeklinde sınıflandırılabilir. Bu çerçevede, Keynesyen kökenli devletçilik anlayışından, ülkeler arasında sınırların kalktığı ve devlet müdahalesinin minimize edildiği bir yapıya geçiş söz konusudur (Bakkalcı, 2002).

Balassa (1961) ise ekonomik entegrasyon sürecine sistematik bir yapı kazandırmak amacıyla katkıda bulunmuş ve entegrasyonu hiyerarşik olarak beş aşamada tanımlamıştır. Buna göre entegrasyon süreci şu şekilde ilerlemektedir:

1. Serbest Ticaret Bölgesi: Üye ülkeler arasında gümrük vergileri kaldırılır ancak her ülke üçüncü ülkelere karşı kendi ticaret politikasını sürdürür.
2. Gümrük Birliği: Üye ülkeler hem aralarındaki gümrük vergilerini kaldırır hem de üçüncü ülkelere karşı ortak bir dış ticaret politikası benimser.
3. Ortak Pazar: Gümrük birliğine ek olarak üretim faktörlerinin (emek, sermaye, teknoloji) serbest dolaşımı sağlanır.
4. Ekonomik Birlik: Ortak pazarın ötesinde, üye ülkeler arasında ekonomik politikaların uyumlaştırılması ve koordinasyonu gerçekleştirilir.
5. Tam Entegrasyon: Ekonomik birlik düzeyine ek olarak siyasi entegrasyon sağlanır, ortak kurumlar ve karar alma mekanizmaları oluşturulur.

Bazı literatürlerde tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret bölgelerinin alt kolu olarak değerlendirilmediği için bu sınıflandırmada yer almaz. Ancak günümüz akademik literatüründe ekonomik entegrasyon basamaklarının ilk adımı olarak tercihli ticaret anlaşmaları da kabul görmektedir.

Bu teorik çerçeve, bölgesel entegrasyonun siyasi ve kurumsal boyutlarını da içeren çok katmanlı bir süreç olduğunu anlatmaktadır. Entegrasyonun başarısı, ülkeler arasındaki ekonomik benzerlik, siyasi istikrar, kurumsal kapasite ve karşılıklı güven gibi faktörlere bağlıdır. Dolayısıyla entegrasyon teorileri yapısal bir sınıflandırma sunmakla kalmaz, aynı zamanda entegrasyonun sürdürülebilirliği ve derinliği hakkında da önemli ipuçları verir.

1.4.1. Tercihli Ticaret Anlaşması

Tercihli ticaret anlaşması, ekonomik entegrasyon sürecinin en dar kapsamlı aşamasıdır. Bu tür anlaşmalar, taraf ülkeler arasında bağlayıcı bir yükümlülük doğurmaksızın, belirli mallar için gümrük tarifelerinde indirim yapılmasını öngören ekonomik yakınlaşmalardır. Anlaşmaya taraf olan ülkeler, üçüncü ülkelere karşı ticaret politikalarında bağımsız hareket edebilmektedir (Mercül, 2003). Kota ve gümrük tarifelerinin tamamen

ortadan kaldırılmaması ve dış ticaretin kısmen serbestleştirilmesi (Atık & Yıldırım, 2007) şeklinde hareket alanı oluşturan bu tür anlaşmalar iki kategoride incelenebilir (Çalış, 2001):

- Kısmi tercihli ticaret anlaşmaları, belirli ürünler üzerinden başka bir ülkeye veya ülke gruplarına tek taraflı olarak verilen ticaret ayrıcalıklarının kapsamaktadır. Örnek olarak, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Anlaşması (AB'nin ilk kuruluş aşaması) ve Güney Amerika Ortak Pazarı MERCOSUR'daki sektörel anlaşmalar verilebilir.
- Tam tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret bölgeleri, gümrük birlikleri, ortak pazarlar ve ekonomik birlikleri içermektedir. Örneğin NAFTA'da olduğu gibi, serbest ticaret bölgelerinde ticaret engelleri taraf ülkeler arasında kaldırılırken, her ülke üçüncü ülkelere karşı kendi dış ticaret politikasını belirleme hakkına sahiptir. Gümrük birliğinde ise üye ülkeler dış ülkelere karşı ortak ticaret politikası benimser. Ortak pazar ve ekonomik birlikler ise entegrasyonun daha derin aşamalarını temsil etmektedir.

1.4.2. Serbest Ticaret Bölgesi

Serbest ticaret bölgeleri, tercihli ticaret anlaşmalarının bir üst basamağını oluşturur. Ulusötesi bir platform olan GATT, 1994 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve ekonomik entegrasyon sürecini serbest ticaret bölgeleriyle başlatmıştır. GATT'nin 24. maddesine göre serbest ticaret bölgesi; üye ülkeler arasında ticareti engelleyen vergilerin ve kısıtlamaların büyük ölçüde kaldırılması anlamına gelir. Alternatif bir tanıma göre ise serbest ticaret bölgeleri, üye ülkeler arasında ticaret kısıtlamalarını ortadan kaldıran ve ticari kotaların, tarifelerin azaltılmasını sağlayan anlaşmalardır. Üye ülkeler, üçüncü ülkelere yönelik ticaret politikalarını bağımsız şekilde belirleyebilir, kota uygulayabilir veya ticari engelleri kaldırabilir (Holden, 2003; Karluk, 2003).

Serbest ticaret bölgelerinin kurulmasında rol oynayan faktörler arasında döviz girişinin sağlanması, transit karayolu ağının ve ticaretin geliştirilmesi, ithalat kolaylığı, lojistik faaliyetlerin teşviki, yabancı sermaye ve turizm artışı, istihdamın artırılması ve teknoloji akışının hızlandırılması yer almaktadır (Orhan, 2003). Serbest ticaret anlaşmalarının genel amaçları ise şunlardır (Aydın, 2020):

- Taraf ülkeler arasında ekonomik iş birliğini artırmak,
- Tarım dahil olmak üzere mal ticaretinde engelleri tedricen kaldırmak,
- Rekabet koşullarını iyileştirmek,

- Yatırımları teşvik etmek,
- Üçüncü ülke piyasalarında ticaret ve iş birliğini geliştirmektir.

Serbest ticaret bölgelerinde, üçüncü ülkelere ortak bir gümrük tarifesini uygulanmadığı için menşe kuralları ve serbest dolaşıma tabi malların önemi artmaktadır. Menşe kuralları, bir ürünün üretildiği ülkeyi belirlemek amacıyla uygulanan düzenlemelerdir. Farklı ülkelerde üretilen ürünlerin farklı işlemlere tabi tutulması, bu kurallara olan ihtiyacı artırmaktadır. İleri düzeydeki serbest ticaret bölgeleri, hizmet ticareti ve yatırım kurallarının uyumlaştırılmasını da kapsamaktadır (Nebioğlu, 1997).

Serbest ticaret bölgelerinde mal ve hizmetler serbestçe dolaşsa da üretim faktörlerinin giriş-çıkışı serbest olmadığından ekonomi politikalarının ve kurumsal yapıların uyumlaştırılması mümkün değildir. Bununla birlikte, serbest ticaret bölgelerinin temel amacı, üye ülkeler arasında mal ve hizmet ticaretini serbestleştirerek ortak pazarın oluşumuna zemin hazırlamaktır. Ancak bu süreçte bazı olumsuzluklar da yaşanabilmektedir (Sarı, 2005). Örneğin, üye ülkelerin üçüncü ülkelere uyguladıkları farklı gümrük tarifeleri, ticaret sapmasına neden olabilir (Karluk, 2007).

Serbest ticaret anlaşmaları, dünyayı çok yönlü ticari örgütlenmelerden uzaklaştırarak dolambaçlı ticaret yollarına yönlendirebilir. Buna rağmen, ekonomik entegrasyonlara olan ilgi arttıkça serbest ticaret bölgelerinin tercih edilebilirliği de artmaktadır (Haller & Ioannides, 2001). Misalen, birlik dışındaki bir ülke, yüksek gümrük tarifesini uygulayan bir ülkeye mal ihraç etmek yerine, önce düşük tarifeyle sahip bir üye ülkeye ürün gönderir ve burada düşük gümrük vergisi ödedikten sonra mallar diğer üye ülkeye yönlendirilir. Bu dolambaçlı ticaret akışı, olağan ticaret düzenine aykırıdır (Isayev, 2012). Bu tür olumsuzlukları minimize etmek ve başarıyı sağlamak için, üye ülkelerin bölgeye giren üçüncü ülke mallarına menşe kuralları uygulaması gerekmektedir. Aksi takdirde, üçüncü ülke menşeli mallar en düşük gümrük tarifesini uygulayan ülkeye girerek, diğer üye ülkelerin gümrük vergilerinden muaf şekilde dolaşım sağlayabilir (Holden, 2003). Serbest ticaret bölgelerine örnek olarak 1960 yılında Batı Avrupa ülkeleri tarafından kurulan ve 1993'te Avrupa Ekonomik Alanı'nın kurulmasıyla 1995'e kadar varlığını sürdüren EFTA, ABD'nin öncülüğünde oluşturulan ve tarihin en önemli serbest ticaret örneklerinden biri olan NAFTA söylenebilir.

1.4.3. Gümrük Birliği

Ekonomik bütünleşme aşamalarından biri olan gümrük birlikleri, taraf ülkeler ve bölgeler açısından çeşitli faydalar sunmaktadır. Endüstriyel alanların daha aktif hâle gelmesiyle ticaret hacmi artmakta, ülke gelirlerinde

yükseliş gözlemlenmektedir. Bu süreçte yabancı sermaye teşvik edilmekte ve yeni yatırım alanları açılmaktadır. Dolayısıyla gümrük birliği, ekonomik kalkınma stratejilerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Gümrük birliği kavramı literatürde farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bir tanıma göre, taraf ülke mallarının tek bir gümrük alanı içerisinde, her tür ve eşdeğer vergiden muaf olarak serbestçe dolaşabilmesini sağlayan, üçüncü ülkelere karşı ortak ithalat vergisi tarifesi ve ticaret politikası uygulayan bir yapıdır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020). Bir başka tanıma göre ise gümrük birliği, üye ülkeler arasında tarife, kota ve diğer ticaret engellerini kaldırarak birlik dışındaki ülkelere karşı ortak dış ticaret politikası belirleyen bir sistemdir (Seyidoğlu, 2013). Gümrük birliğinin oluşabilmesi için üç temel şartın sağlanması gerekmektedir (Isayev, 2012):

1. Ülkeler arasında gümrük vergileri ve miktar kısıtlamaları kaldırılmalıdır,
2. Üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulanmalıdır,
3. Gümrük gelirlerinin üye ülkeler arasında nasıl paylaşılacağı belirlenmelidir.

Dünyada kurulan ilk gümrük birliği modeli Prusya öncülüğünde Alman devletleri arasında oluşturulan Alman Gümrük Birliği'dir. 1932 yılında Hollanda, Belçika ve Lüksemburg arasında kurulan BENELUX zamanla evrim geçirerek gümrük birliğine dönüşmüştür. İtalya'nın kuzey ve güneyi arasında ticaret engellerinin kaldırılmasıyla oluşan İtalya Gümrük Birliği de örneklerden biridir (Dartan vd., 2002).

1947 yılında kurulan GATT bünyesinde gümrük konularını değerlendirmek üzere bir çalışma grubu oluşturulmuş ve 4 Kasım 1952'de Gümrük İş Birliği Konseyi kurulmuştur. 1994 yılında bu örgütün adı değiştirilerek Dünya Gümrük Örgütü (WCO) olmuştur. Günümüzde 182 üyesi bulunan bu örgüt, dünya ticaretinin yaklaşık %98'ini düzenlemektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020).

Gümrük birliği teorisine bakıldığında ilk kez 1950 yılında Jacob Viner tarafından yayımlanan *The Customs Union Issue* adlı eserle dile getirildiği görülmektedir. Bu tarihten itibaren teorik ve uygulamalı çalışmalarla literatüre önemli katkılar sağlanmıştır. Gümrük birliklerinin iki temel etkisi bulunmaktadır (Seyidoğlu, 2003):

- Statik etkiler: Teknoloji, dış ticaret hacmi, ekonomik serbestlik ve refah düzeyi gibi kısa vadeli etkiler,
- Dinamik etkiler: Ekonomik yapı ve üretim kapasitesi gibi uzun vadeli ve kalıcı etkiler.

Gümrük birliği sürecinde üretim faktörlerinin serbest dolaşımı ve ortak ekonomi politikalarının uygulanması söz konusu değildir (Sarı, 2005). Serbest ticaret bölgesine kıyasla, gümrük birliği dış ticaret politikasını sınırlandırdığı için bir üst aşamayı temsil eder. Üretim faktörlerinin serbestliği olmamakla birlikte, ortak gümrük tarifesi ve ticari kısıtlamaların kaldırılması sayesinde mal ticaretinde birleşme sağlanır. Ancak tarım ürünleri kapsam dışı bırakıldığında tüm malların serbest dolaşımından söz edilemez (TUİC, 2020).

Gümrük birlikleri ile serbest ticaret anlaşmaları arasındaki temel benzerlik, her ikisinin de mal ticaretine odaklanan entegrasyon biçimleri olmasıdır (Mujizinoğlu, 2006). Ortak pazar ile gümrük birliği arasındaki temel fark ise üretim faktörlerinin serbest dolaşımına izin verilmesidir.

1.4.4. Ortak Pazar

Ortak pazar kavramı, ilk kez 1956 yılında yayımlanan Spaak Raporu (Brüksel Raporu) ile gündeme gelmiş olup Roma Anlaşması ile birlikte sıkça kullanılmaya başlanmıştır (Karluk, 1998). Avrupa entegrasyonunun temel fikri olan ortak pazar, Avrupa Topluluğu tarafından tanımlanan dört temel serbestliğe dayanmaktadır (Ludera, 2015):

1. Malların serbest dolaşımı,
2. Hizmetlerin serbest dolaşımı,
3. İş gücünün serbest dolaşımı,
4. Sermayenin serbest dolaşımıdır.

İki veya daha fazla devlet ortak pazar oluşturduğunda, gümrük birliğine ek olarak üretim faktörlerinin serbest dolaşımına da izin vermiş olurlar. Böylece ülkeler arasında ticaret engelleri ortadan kalkar ve üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulanır (Chacholiades, 1994).

Ortak pazar, her ülkenin iç pazarından oluşur. Bu bağlamda iç pazarın temel prensipleri; vergi harmonizasyonu sağlamak, iktisat politikalarını uyumlaştırmak ve üretim faktörlerinin hareketliliğinin önündeki sınır engellerini kaldırmaktır. Bu engellerin kaldırılması için üç temel koşul gereklidir (TUİC, 2020):

1. Kişiler ve mallar için fiziksel sınırların kaldırılması,
2. Sermaye hareketleri, hukuki prosedürler, teknik normlar ve medya yayınları gibi teknik sınırların kaldırılması,
3. Vergi uyumu ile mali sınırların kaldırılmasıdır.

Ortak pazar içinde yer alan ülkelerde sermaye, en uygun yatırım alanını ararken emek faktörünün serbestliği sayesinde bireyler daha iyi iş ve ücret olanaklarına erişebilir. Mal ve hizmet piyasalarındaki serbestleşme, kaynakların etkin kullanımını ve faktör fiyatlarının eşitlenmesini sağlar (Uyar, 2000). Ancak üretim faktörlerinin serbest dolaşımı bazı sorunları da beraberinde getirebilir. Bu serbestlik, ortak pazara üye ülkelerin iç ekonomi politikalarında uyum sorunlarına yol açabilir. Örneğin, emek faktörünün serbest dolaşımı durumunda ortak bir politika belirlenmemişse ekonomik kriz veya durgunluk dönemlerinde gelişmişlik farkları nedeniyle yoğun emek göçleri yaşanabilir. Bu durum, işsizlik sorununu tetikleyebilir (Türe, 1995). Bu durumda ortak pazar, ekonomi biliminin temel iki fikrini destekler (Günçe, 1970):

- İş bölümü: Adam Smith'e göre her ülke mutlak üstünlük sağladığı alanda uzmanlaşmalı; bu sayede hem uzmanlaşan ülke hem de ticaret yapılan ülke kazanç elde eder.
- Piyasa genişliği: Smith'e göre piyasa ne kadar büyükse iş bölümü o kadar kolaylaşır. Bu da ulusal ve uluslararası düzeyde kalkınma spiralinin tetikler.

Ülkeler arasında üretim faktörlerinin serbest dolaşımı sağlandığında ortak pazarın varlığından söz edilebilir. Bazı iktisatçılar ortak pazarı “derin entegrasyon” olarak tanımlamaktadır. Bu entegrasyona en iyi örnek Avrupa Ekonomik Topluluğu’dur (AET). AET dışında Avrupa Ekonomik Alanı ve Karayipler Topluluğu Tek Pazarı (CARICOM) da ortak pazar örneklerindendir. Batı Afrika Devletleri Ekonomi Topluluğu (ECOWAS), Orta Afrika Devletleri Ekonomi Topluluğu (ECCAS), Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADC) ve ASEAN gibi topluluklarda da ortak pazar kurulması öngörülmektedir (Karluk, 2013). Ortak pazar denemeleri etrafında toplanabilen ülke grupları bulunsa bile ekonomik ve parasal birlik aşamasına ulaşabilen topluluklar oldukça sınırlıdır.

1.4.5. Ekonomik/Parasal Birlik

Ekonomik veya parasal birlik, her ülkenin kolaylıkla ulaşabileceği bir entegrasyon seviyesi değildir. Bu aşamaya gelebilmek için ülkelerin önceki entegrasyon basamaklarını sağlıklı biçimde tamamlamış olmaları gerekir. Zira tüm ülkelerin ekonomik, sosyal ve mali alanlarda uyum sağlaması ve bu politikaları eşzamanlı olarak yürütebilmesi oldukça zordur. İktisadi birliklerin bu aşamada bir araya gelebilmeleri için mümkün olduğunca ortak bir mali dil kullanmaları gerekmektedir. Bu sürecin ilerleyebilmesi için siyaset kavramına da ışık tutulması zorunludur (Laufenburger & Feyzioğlu,

1949). Ekonomik birlik, önceki entegrasyon aşamalarındaki tüm şartların yanı sıra parasal ve sosyal politikaların uyumunu da içeren bir bütünleşme düzeyidir. Özellikle bu aşamada ortak para sistemi, ortak merkez bankası ve bütünleşmiş mali sistemler büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu entegrasyon türü, ileri düzeyde bir bütünleşmeyi ifade eder.

Ekonomik entegrasyon, parasal, mali, sosyal ve siyasi politikaların birleştirilmesini öngörür ve bu politikaların uygulanmasında üye ülkeleri bağlayıcı ulusötesi bir otoritenin kurulmasını gerektirir (Balassa, 1961). Bu aşamada ekonomik birlik ile parasal birlik iç içe geçmiştir. Bunun nedeni, parasal birlik kurulurken ülkelerin fiyat istikrarı taahhüdünde bulunmaları ve döviz kuru istikrarsızlıklarının istihdam, üretim ve mali denge üzerinde olumsuz etkiler doğurmasıdır (Dedeoğlu, 1993). Özellikle tek para sistemi ve ortak dış ticaret politikası gibi unsurlar, parasal birliği ekonomik birlik kapsamına dahil etmektedir (Karluk, 2003). Delors Raporu'na göre, ekonomik ve parasal birlik ile sınırsız bir pazarın oluşabilmesi için şu özellikler gereklidir (Delors, 1989):

- Kişilerin, malların, hizmetlerin ve sermayenin serbestçe hareket edebileceği tek pazar,
- Rekabet politikaları ve piyasa mekanizmalarını güçlendirmeye yönelik önlemler,
- Yapısal dönüşüm ve bölgesel kalkınmaya yönelik ortak politikalar,
- Bütçe politikaları için bağlayıcı kurallar dâhil olmak üzere makroekonomik politika koordinasyonu.

Ekonomik birlik sisteminde politikalar, üye ülkelerin temsilcilerinden oluşan bir karar organı tarafından belirlenmekte ancak bu kararlar ulusal hükümetler tarafından uygulanmaktadır. Üye ülkeler, teşvikler ve standartlar gibi bazı akımları engelleyici politikaları ellerinde tutmaya devam etmektedir (TUİC, 2020).

Makroekonomik düzeyde düzenleyici ekonomi politikalarının uyumlaştırılmasıyla oluşan ekonomik birlik, zamanla politika uyumunun getirdiği zorunluluklar nedeniyle ortak pazardan ayrışan bir yapıya dönüşmektedir (Nebioğlu, 1997). Avrupa Birliği, üye ülkeleri arasında malların, hizmetlerin, sermayenin ve kişilerin serbest dolaşımı ile ekonomik ve mali politikaların uyumlaştırılması konusunda önemli ilerlemeler kaydederek ekonomik birlik aşamasına en iyi örnek teşkil etmektedir (Tunçsiper & Yakut, 1993).

Özetle, ekonomik ve mali birleşmeye geçişi temsil eden bu bölgeselleşme aşaması, çok taraflı üretim, mali ve ticari ilişkilerin gelişmesine ivme kazandırmaktadır. Aynı coğrafyayı paylaşan ülkeleri birleştirici bir güç unsuru hâline getirmektedir. Ancak gelişmiş ülkeler ekonomik ve sosyal sıkıntılar yaşadıklarında korumacılık politikalarına yönelerek içe kapanma eğilimi sunmakta ve blok içi politikalar ön plana çıkarken blok dışı ilişkiler arka planda kalabilmektedir (Sağlam, 2015).

1.4.6. Tam Ekonomik Entegrasyon

Tam ekonomik entegrasyon aşaması, ekonomik birliğe ek olarak finansal piyasalarda entegrasyonun sağlandığı ve ekonomik istikrar politikaları gibi kararların ulusötesi karar organlarına bırakıldığı en ileri düzey entegrasyon biçimidir. Bu seviyede makroekonomik entegrasyon tamamlanmış olup, ortak para birimine geçişin ardından ortak bir merkez bankasının faal hâle gelmesi gerekmektedir. Bu süreçte, birlik içindeki ülkelerin para politikalarını bağımsız şekilde uygulama yetkileri büyük ölçüde ortadan kalkmaktadır. Bu boşluk ulusötesi kuruluşlar tarafından doldurulmaktadır (Acar & Dikkaya, 2018).

Ancak bu tür ekonomik birliklerin sürdürülebilirliği oldukça zordur. Bunun temel nedeni, mikro ve makro ekonomi politikalarının yanı sıra çok geniş bir alanı ve ülke grubunu kapsamaları nedeniyle ortak anlaşma yapma ve uygulama olasılığının düşük olmasıdır. Ekonomik ve kültürel benzerlikler bulunsa bile, tüm alanlardaki farklılıkları ortadan kaldırmak oldukça güçtür. Zira tarihsel bağlar, geçmişten gelen rekabetler ve savaşlar ile ulusal egemenlik hassasiyetleri, bu entegrasyon modelinin zayıf yönlerini oluşturmaktadır.

Yukarıda ifade edilen entegrasyon aşamaları arasında farklılıklar açıkça belirgin olsa da tam ekonomik entegrasyon ile siyasi birlik arasındaki sınır net biçimde çizilememektedir. Literatürde genellikle siyasi birlik kavramına yer verilmemekle birlikte, siyasi birlik entegrasyon sürecinin doğal bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Günümüzde siyasi birlik örneği bulunmamakla birlikte, Avrupa Birliği ekonomik ve parasal birlik aşamasını geçtikten sonra siyasi birlik oluşturma çabalarına girişen tek örgüttür. Bu amaçla 1952 yılında Avrupa Savunma Topluluğu ve Politik İş Birliği gibi dış politika ve savunma alanlarında bütünleşme girişimleri başlatılmış olsa da bu çabalar somut bir sonuca ulaşamamıştır (Bozkurt, 1987).

Ekonomik entegrasyonlar, ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesiyle başlayan ve zamanla üretim faktörlerinin dolaşımı, ortak politika uygulamaları ve nihayetinde siyasi birlik hedeflerine kadar ilerleyen çok katmanlı bir

süreçtir. Bu süreç, farklı entegrasyon türleri aracılığıyla kurumsallaşır ve her aşama, bir öncekine göre daha derin bir iş birliği ve daha yüksek düzeyde koordinasyon gerektirir. Tablo 1.2’de yer alan sınıflandırma, entegrasyonun altı temel türünü genel çerçevede karşılaştırmalı olarak sunmaktadır.

Tablo 1.2. Ekonomik Entegrasyonlar ve Özellikleri

Entegrasyon Türü	Üye Ülkelerle Serbest Ticaret	Ortak Gümrük Tarifeleri	Üretim Faktörlerinin Serbest Dolaşımı	Ekonomi Politikalarına Uyum
Tercihli Ticaret Anlaşmaları	Sadece belirli ürünlerde	Yok	Yok	Yok
Serbest Ticaret Bölgesi	Var	Yok	Yok	Yok
Gümrük Birliği	Var	Var	Yok	Yok
Ortak Pazar	Var	Var	Var	Yok
Ekonomik ve Parasal Birlik	Var	Var	Var	Var
Siyasi Birlik	Var	Var	Var	Var

Kaynak: (Yalçınkaya, 1997).

Üstte yer alan bu sınıflandırma, Türk Cumhuriyetleri arasında imzalanan anlaşmaların hangi düzeyde konumlandığını anlamak açısından önemlidir. Gelecek başlıklarda ülke grubunun ekonomik entegrasyon başarısının hangi aşamalarda olduğunu belirlemenin seviyesini belirleyecektir.

1.5. Ekonomik İş Birliği ve Ekonomik Entegrasyon Karşılaştırması

Ekonomik iş birliği ve entegrasyon, ülkeler arasında karşılıklı bağımlılığı artıran, ticaretin ve üretimin daha verimli hâle gelmesini sağlayan temel süreçler arasında yer alır. Bu kavramlar, küreselleşmenin hız kazandığı çağımızda siyasi ve toplumsal etkiler doğuran stratejik araçlar olarak ayrıca öne çıkmaktadır. Balassa (1961), ekonomik iş birliği ile ekonomik entegrasyon arasında hem nicel hem de nitel farklar olduğunu belirtmektedir. İş birliği, ayrımcılığı azaltmaya yönelik eylemleri içerirken entegrasyon, bazı ayrımcılık biçimlerinin ortadan kaldırılmasını gerektiren yapısal önlemleri kapsamaktadır. Örneğin, ticaret politikalarıyla ilgili uluslararası anlaşmalar iş birliği kapsamında değerlendirilirken; ticaret engellerinin kaldırılması entegrasyonun bir parçasıdır.

Bölgesel ekonomik entegrasyonlar için üç temel yaklaşım olarak bölgesel iş birliği, pazar entegrasyonu ve kalkınma entegrasyonu olarak öne

çıkılmaktadır. Bu üç yaklaşım arasında en esnek hareket alanını sunan bölgesel iş birliğidir. Bu tür iş birlikleri, karşılıklı çıkarlar temelinde ülkeler arasındaki ilişkileri şekillendirir (Mistry, 1996). Bu bağlamda, ekonomik iş birliklerinin doğru biçimde değerlendirilmesi, bölgesel entegrasyonların oluşmasına zemin hazırlayabilir.

Ekonomik entegrasyon ile ekonomik iş birliği arasındaki temel farklardan biri, entegrasyonların belirli bir bölgeye atfedilmesi, iş birliklerinin ise coğrafi sınır tanımamasıdır. Ayrıca entegrasyonlar ekonomik sistemleri bütünsel olarak etkileyebilirken, iş birlikleri bu etkiyi oluşturmaz. Entegrasyonlar sosyo-ekonomik ilişkileri dönüştürebilirken iş birlikleri ulusal ekonomileri koruma eğiliminde olup, ekonomik ilişkileri sınırlı tutabilir. Bu nedenle ekonomik iş birlikleri, entegrasyon sürecinin bir parçası olarak değerlendirilebilir (Ertürk, 1998).

1.6. Gelişmekte Olan Ülkeler ve Bölgesel Entegrasyon

Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik entegrasyonlarda başarılı olabilmeleri için başarı koşullarının belirlenmesi ve entegrasyonu zorlaştıran etmenlerin analiz edilmesi önemlidir. Taraf ülkeler, bu kolektif hareketlerin avantaj ve dezavantajlarını değerlendirerek entegrasyona katılım konusunda daha sağlıklı kararlar verebilir.

Son yıllarda ülkeler arasında yoğunlaşan ekonomik, sosyal ve politik ilişkiler, karşılıklı ve tek taraflı bağları artırmıştır. Bu bağların doğurduğu avantajlar ve maliyetler gelişmiş ülkeler arasında genellikle dengeli dağılırken gelişmekte olan ülkeler açısından bu yük adil biçimde paylaşılmamaktadır (Sarı, 2005).

Gelişmekte olan ülkeler, kendilerine özgü ekonomik yapıları nedeniyle çeşitli yetersizliklerle karşı karşıyadır. Örneğin, gümrük birliği teorisi çerçevesinde bu ülkelerin ihracat sektörleri öncü konumda olmadığından, entegrasyon sürecinde ilerleme yavaş gerçekleşmekte ve ikamecilik eğilimleri öne çıkmaktadır. İç piyasayı canlandırmaya yönelik yeni sanayi kolları oluşturma çabası, yüksek maliyetli üretim ve kaynakların verimsiz kullanımı gibi sorunlar büyümeyi sınırlandırmaktadır. Bu nedenle endüstriyel üretimde düşük uzmanlaşma, yetersiz donanım ve aşırı kapasite gibi sorunlar yaşanmakta; ulaşım ve coğrafi avantajlara sahip oldukları alanlarda dahi uzmanlaşma sağlanamamaktadır. Ancak zamanla teknoloji ve bilgi birikimi ile birlikte sanayi verimliliği artabilir (Mikesell, 1972). Ekonomik entegrasyonun başarılı olabilmesi için şu koşullar önem taşır (Bayraktutan, 2013):

- Ekonomik gelişmişlik düzeylerinin yakınlığı,

- Üretim yapısı ve piyasa benzerliği,
- Coğrafi, tarihi, sosyo-kültürel ve dini ortaklıklar,
- Siyasi ve askeri politikaların uyumu,
- Rakip veya tamamlayıcı ekonomik dinamiklerin varlığı.

Bu koşulları dikkate alan devletler, entegrasyonun merkezileşme ve tekdüzeleşme etkilerine odaklanır. Merkezileşme, ulusötesi kurumsal yapıların oluşmasına yol açar ve bu kurumlar etrafında şekillenen politikalar önemli dönüşümlere neden olabilir. Bazı durumlarda merkezileşme, koordinasyondan daha etkin bir işlev görebilir (Tinbergen, 1965).

Ekonomik kalkınma düzeyleri arasındaki farklar ise entegrasyonun başarısını doğrudan etkilemektedir. Sanayi yapısı birbirine yakın olan ülkeler arasında entegrasyon daha güçlü olabilir. Serbest piyasa ekonomisi ile sosyalist piyasa yapısı arasındaki farklar, entegrasyonun önünde ciddi engeller oluşturur. Örneğin, emeğin ve sermayenin serbest dolaşımı gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere doğru bir akış yapabilir ve bu durum sosyal ve politik sorunlara yol açabilir.

Büyük ve verimli sanayi sektörüne sahip ülkeler, entegrasyon girişimlerinde liderlik rolü üstlenebilir. Bu ülkeler, az sanayileşmiş ülkelere telafi edici düzenlemeler ve yatırım politikaları sunarak yeni endüstri kollarının gelişimini teşvik edebilir. Bu tür entegrasyon projeleri, ticaretin serbestleşmesi ve rekabet koşullarının eşitlenmesi yönünde daha ileri adımlar atılmasını sağlar. Tarım sektörünün büyüklüğü de entegrasyon açısından önemlidir; çünkü ihracatın piyasa genişliğini daraltması ve düşük eğitim standartları ile taşımacılık altyapısının yetersizliği entegrasyonun faydalarını azaltabilir (Kahnert vd., 1969). Emek ve sermaye donanımı farklılıkları da entegrasyon sürecini etkiler. Bazı ülkelerde emek, bazılarında sermaye bolluğu yaşanabilir. Bu durum, uzmanlaşma açısından avantaj sağlasa da entegrasyonun önünde engel oluşturabilir. Emek/toprak oranı düşük olan ülkelerde göç sorunu yaşanmazken iklim ve coğrafi koşulları farklı olan ülkeler arasında bu hareketlilik kaçınılmaz olabilir. Özellikle yeraltı kaynakları, ekonomik hareketliliği artırarak ticaretin gelişimine katkı sağlar (Ertürk, 2001).

Ulaşım ve haberleşme, ekonomik entegrasyonun başarıya ulaşmasında kritik öneme sahip iki altyapı unsurudur. Uluslararası taşımacılık, maliyetleri düşürerek mal çeşitliliğini ve değerini artırdığı için haberleşme teknolojilerindeki gelişmeler ticareti teşvik etmektedir. Ancak bu iyileştirmeler, dış ticareti artırırken iç ticareti olumsuz etkileyebilir (Hague, 1963). Böylece ucuz taşımacılık ve hızlı haberleşme, entegrasyonların tarihsel

olarak önem verdiği temel koşullardan biridir. Entegrasyonların daha geniş coğrafyalara yayılabilmesi, güvenilir ulaşım altyapısına bağlıdır. Hızlı ve güvenilir haberleşme sistemleri sayesinde uluslararası piyasalara ve finansal varlıklara erişim kolaylaşır. Ekonomik entegrasyona tabi ülkeler arasında para transferlerinin düşük maliyetle ve güvenilir biçimde gerçekleşmesi, ödemeler sistemine olan ilgiyi artırabilir. İthalatçıların tedarikçilerine minimum riskle ödeme yapabilmelerini sağlayan bir parasal sistem entegrasyonun başarısı açısından önemlidir (Machlup, 1997).

Entegrasyona katılan ülkelerin döviz kuru politikalarında fikir ayrılıkları gözlemlenebilir. Bir kesim esnek döviz kuru sistemini savunurken, diğer kesim değişken kurun belirsizlikleri artırarak ekonomik kazançları azaltabileceğini öne sürmektedir (Hague, 1963). Yanlış döviz kuru politikaları, ödemeler dengesizliğine yol açabilir. İhracat-ithalat dengesindeki bozulmaların temel nedenlerinden biri döviz kurudur. Dışa bağımlılığı yüksek olan ülkeler, döviz kurundaki artış nedeniyle iç fiyatların yükselmesiyle üçüncü ülkelerden ithalata yönelme eğilimi yapabilir. Bu durum, entegrasyon içindeki sinerjiyi zayıflatabilir. Ayrıca bir ülkede para hareketleri kontrol mekanizmasına veya lisansa bağlıysa, o ülkede parasal entegrasyondan söz etmek mümkün değildir.

Entegrasyon sürecinde, devletlerin üzerinde karar alma yetkisine sahip yeni kurumlar oluşturulmaktadır. Üye ülkelerin kendi inisiyatiflerini kaybettikleri ilk alan genellikle tarife politikalarıdır. Bu durum, ulusal egemenlik alanının daralmasına neden olur. Bir ülkenin ulusal politikası ile üst kurumun politikası arasında uyumsuzluk yaşanması, entegrasyonun başarısızlığa uğramasına yol açabilir (Şen, 2005).

Ülke hükümetleri, entegrasyon sürecinde ulusal ekonomi politikaları ile birlik içindeki politikaları uyumlu hâle getirme çabasında olmalıdır. İç ve dış ekonomik dinamikler, tüm ülkeler tarafından minimum zarar ve maksimum fayda ilkesi doğrultusunda yönetilmelidir. İleri düzey entegrasyonlarda, ortak gümrük ve ortak pazar gibi aşamalar ekonomik uyuma katkı sağlayarak istikrarı artırabilir.

Entegrasyonun ilk aşamalarında bağımlılık düşük seviyedeysen, süreç ilerledikçe bu bağımlılık artabilmektedir. Ulusal politikalar sınırlandırılarak bölgesel politikalara yönelme eğilimi doğmaktadır. Bu bağlamda, her ülkenin kalkınma planı ile bölgesel kalkınma planı arasında ayırım yapılması gereklidir. Faktör hareketlerinin serbestleşmesi, faktör fiyatlarında denge sağlarken kalkınmaya ivme kazandırabilir ancak bu durum, üye ülkeler arasında gelişmişlik farklarının çıkmasına da neden olabilir (Tinbergen, 1965). Bir ülkenin uyguladığı politika, diğer ülkelerin iç politikalarını

dolaylı olarak etkileyebilir ve dış ekonomik politikalarda olumsuzluklara yol açabilir. Bu tür sorunların önüne geçmek için oluşturulan uluslararası kurumlar, belirsizlikleri azaltmak amacıyla daha temkinli politika izleyebilir (Ertürk, 1998).

Rekabetçi ekonomiler, benzer mallar üretmelerine rağmen farklı verimlilik düzeylerine sahiptir. Ülkeler bir serbest ticaret bölgesi kurduğunda, en ucuz üreticiden mal satın almaya yönelebilir. Bu üretici, ölçek ekonomilerinden faydalanarak daha düşük maliyetle üretim yapar. Tamamlayıcı ekonomiler ise farklı ürünler üretmelidir. Örneğin biri elyaf, diğeri pamuk üretiyorsa, ya da biri çelik, diğeri otomobil üretiyorsa, bu sistemler birbirini tamamlar ve karşılaştırmalı üstünlük temelinde uzmanlaşma sağlanır.

Entegrasyon sürecinde üye ülkelerin kalkınma ve refah düzeyleri eşit biçimde dağılmayabilir. Bazı ülkeler entegrasyonun getirdiği avantajlardan memnun kalırken, bazıları “Geri bırakma etkisi” nedeniyle entegrasyona karşı mesafeli durabilir (Şen, 2005). Entegrasyon genellikle sanayileşmiş ülkeler arasında veya gelişmekte olan ülkeler arasında benzer kalkınma düzeylerinde gerçekleşir. Bu tür entegrasyonlarda iş birliği girişimleri olsa da belirli bir seviyeye ulaşması zaman alabilir. Ekonomik uyumsuzluk nedeniyle ülkeler kısa vadede tercihli ticaret, özel ortaklık veya iş birliği gibi daha sınırlı oluşumlara yönelebilir (Moldosanov, 2005).

Entegrasyona katılan ülkelerin coğrafi olarak birbirine yakın olması, ulaşım maliyetlerini düşürerek ticaret hacmini artırır. Coğrafi yakınlıkla birlikte siyasi, sosyal ve kültürel benzerlikler de iş birliğini kolaylaştırır. Bu altyapı üzerinde kurulan entegrasyonlar, ortak değerler, hedefler ve çıkarlar etrafında şekillenir (Dartan, vd., 2002).

Kültürel benzerlik, tüketici ve üretici tercihlerinde de paralellik oluşturur. Ülkedeki firmalar, yerel tüketicilerin talep ettiği malları üretirken, bu mallar aynı zamanda kültürel benzerlik taşıyan diğer ülkelere de ihraç edilebilir. Bu durum, ticaretin hızla gelişmesine katkı sağlar.

Gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere yapılan ithalatın büyük kısmı sermaye mallarından oluşmaktadır. Dinamik analiz açısından bakıldığında, gelişmekte olan ülkeler arasında entegrasyon önemli yatırımlar gerektirir. Bu yatırımların çoğu gelişmiş ülkelerden ithal edilen sermaye malları şeklinde gerçekleştiğinden, entegrasyon sürecinde ithalat hacminin artması muhtemeldir. Bu bağlamda, gelişmekte olan ülkeler arasındaki uzun vadeli entegrasyon hedefi, dış dünya ile ticareti azaltmak değil; ticaret yapısını dönüştürmek olmalıdır (Mikesell, 1972).

Entegrasyonun büyüklüğünü belirleyen bir diğer ölçüt nüfus sayısıdır. Gelişmekte olan ülkeler genellikle yüksek nüfusa sahip olduklarından entegrasyondan daha fazla fayda sağlayabilirler (Hosny, 2013). Genç iş gücü, ekonomiye dinamizm kazandırır ve istihdam olanaklarını artırır. Nitelikli iş gücünün üretken sektörlere yönlendirilmesi, entegrasyonun uzun vadeli başarısını destekler. Bu sayede iş gücü sorunu minimize edilir ve ölçek ekonomileri güçlenir.

1.6.1. Entegrasyonu Zayıflatan Faktörler

Ekonomik entegrasyonun olumlu yönlerinin yanı sıra, süreci zorlaştıran ve başarısını tehdit eden çeşitli faktörler de bulunmaktadır. Bunlar arasında ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları, ticaret saptırıcı etkiler, kutuplaşma eğilimleri ve politik uyumsuzluklar öne çıkmaktadır.

Entegrasyona dahil olan ülkeler arasında gelişmişlik düzeyleri açısından ciddi farklar varsa, üretim faktörlerinin etkin kullanımı sağlanamayacaktır. Gelişmiş ülkeler yatırımları kendi çevresinde toplarken, az gelişmiş ülkeler bu yatırımlardan yeterince faydalanamayabilir. Bu durum, entegrasyonun fayda dağılımında adaletsizlik oluşturur. İyibozyurt'a göre (1995), gelişmiş ülkeler tarife yapılarıyla gelişmekte olan ülkelerin sanayi mallarını üretme ve ihraç etme imkânlarını kısıtlamaktadır. Sanayileşmiş ülkelerde tarifeler, hammaddeden mamul mallara doğru yükseldiği için bu durum “tarife merdiveni” olarak adlandırılmakta ve gelişmekte olan ülkeleri hammadde üreticisi konumuna indirgemektedir. Ouedraogo (2013), bu durumun az gelişmiş ülkeleri daha da geri götüreceğini savunmakta ve Doğu Afrika Birliği'nde Kenya'nın konumunu misal olarak vermektedir.

Kutuplaşma ekonomik entegrasyonun başarısını etkileyen en kritik unsurlardan biridir. Gerekli önlemler alınmadığında entegrasyon süreci çıkmaza girebilir ve ülkelerin birlikte ayrılma eğilimi artabilir. Bu tür zararları telafi etmek için tazmin mekanizmaları ve tercihli uygulamalar gibi çözüm yolları önerilmektedir (Güngör, 1999). Bölgeselleşme eğilimlerinin siyasi düzlemde tek kutuplu bir dünya kurması, ekonomik kutuplaşmayı daha da artırabilir. Bölgesel blokların bu şekilde artışı çok taraflı liberalleşme çabalarını engelleyebilir (Alagöz ve Özel, 2008).

Bazı eleştirmenler, bölgesel ticaret anlaşmalarının ticaret saptırıcı etkiler oluşturduğunu da savunmaktadır. En çok kayırlan ülke bazlı liberalizasyon, maliyeti düşük üretim yerlerinde üretimi teşvik ederken bölgesel ticaret anlaşmaları, en uygun ticaret imkânı yerine alternatif kaynaklara yönelme eğilimi sağlayabilmektedir (Kara, 2012).

Politizasyon da entegrasyonun önündeki önemli engellerden biridir. Gelişmekte olan ülkeler, ulusal egemenlik baskısı nedeniyle ekonomik kararları ortak mekanizmalarla alma konusunda isteksiz davranmaktadır. Bu durum, ulusötesi kurumlara yetki devrini zorlaştırmakta ve entegrasyonun başarısını sekteye uğratmaktadır. Ekonomik İş Birliği Teşkilatı'nın başarısızlık nedenlerinden biri de politizasyondur (Dolatya, 1994). Jovanovic (2006) ise entegrasyon karşıtı görüşleri şu şekilde sıralamaktadır:

- Entegrasyon, üçüncü ülkelere ticaret sapması yoluyla zarar verebilir.
- Karmaşık menşe kuralları ve tarifeler, “spagetti kasesi” gibi çoklu uygulama maliyetleri oluşturabilir.
- Bölgesel endüstri lobileri, üretimin yerini değiştirmek ve koruma elde etmek için baskı kurar.
- Bu lobiler, ticari liberalleşmeye direnç verir.
- Kaynaklar ve enerji, küresel yönelim yerine bölgesel sorunlara yönelir.
- Güçlü bölgesel bloklar, tekелci davranışlar sergileyebilir ve ticaret savaşlarını tetikleyebilir.
- Derin entegrasyon, korunmasız sektörlerde koruma talebini artırabilir.
- Büyük aktörler (ABD, AB), özel ticaret anlaşmalarıyla çok taraflı serbestleşmeyi geciktirebilir.
- Bölgesel düzenlemeler, çok taraflı ticaret müzakerelerini yavaşlatabilir.

Yukarıda sıralanan olumsuzlukların sosyal ve siyasi boyutlarla da dikkatle yönetilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Türk Cumhuriyetlerinin hangi entegrasyon türlerine yatkın olduğu ve son yarım yüzyılda yaşanan gelişmelerin analizi çalışmanın temel taşlarından birini sunduğu yorumu yapılabilir.

1.7. Sovyet Sonrası Coğrafyada Ekonomik Entegrasyon Girişimleri

Türk tarihine bakıldığında “Türk” kelimesi ilk kez Orhun Kitabeleri’nde geçmekte olup, Türklerin ana vatanı olarak Asya kıtasının orta bölgeleri işaret edilmektedir. Bugün Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan’ın yanı sıra Rusya ve Çin topraklarında yaşayan Türk toplulukları, Türkistan coğrafyasını oluşturmaktadır. Bu coğrafyada yer alan beş Türk Cumhuriyeti, 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanmış ancak siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarı sağlamakta zorlanmışlardır (Dikkaya & Kazancı, 2018).

Türkistan bölgesindeki entegrasyon girişimleri, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önceye dayanmaktadır. Ülke liderleri arasında yapılan zirveler, genellikle Moskova merkezli olup bölgesel sorunlara çözüm arayışlarını içermektedir (Karasar & Kuşumbayev, 2009). Bu bağlamda öne çıkan iki ülke Kazakistan ve Özbekistan olmuş; 23 Haziran 1990 tarihinde ilk entegrasyon toplantısı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda ekonomik sorunlar ele alınmış, kültürel ve bilimsel alanlarda ortak birlikler kurulması öngörülmüştür. İkinci toplantı ise Moskova'daki darbe girişiminden dört gün önce, 15 Ağustos 1991'de Taşkent'te yapılmıştır (Bobokulov, 2006). Görüldüğü üzere, Türklerin bağımsızlık yolundaki adımları yalnızca Sovyetler'in dağılmasından sonraya değil, öncesine de dayanmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması, 40 yılı aşkın süredir devam eden Soğuk Savaş'ın sona ermesi anlamına gelmekteydi. Bu süreç, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla sonuçlanmış, Avrupa ve diğer bölgelerde küçük ve orta ölçekli ekonomilere yönelik dış politika stratejilerinde entegrasyon hareketleri önem kazanmıştır. Bağımsızlıklarını kazanan Türk devletleri, kısa sürede Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üye olma eğiliminde bulunmuş ve bölgeselleşme yönünde adımlar atmışlardır. Zamanla ikili ve çoklu anlaşmalarla iş birliği girişimlerini sürdürmüşlerdir. Bu girişimlerin bir kısmı zorunlu bir kısmı ise bölge ülkelerinin inisiyatifiyle gerçekleşmiştir. Bu durumun temel nedeni, yeni bağımsızlık kazanan ülkelerin ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde duracak güce sahip olmamaları ve siyasi iradelerinde yaşanan kırılmalardır (Erol & Şahin, 2013).

1.7.1. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)

SSCB'nin dağılması sonrasında Rusya, bağımsızlıklarını kazanan eski Sovyet ülkeleriyle ilişkilerini sürdürmek ve bölgesel nüfuzunu korumak amacıyla yeni bir örgütlenme arayışına girmiştir. Purtaş'a (Purtaş, 2005) göre, Rusya bu süreçte hem komşu hem de bölge dışı ülkelerin Türk Cumhuriyetlerine yönelik girişimlerine karşı hızlı hareket etmiş ve eski sömürge ilişkilerini sürdürme amacıyla birlik kurma çabalarına yönelmiştir.

8 Aralık 1991'de Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın bir araya gelmesiyle SSCB resmen sona ermiş ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, ticaret, kültür, çevre, bilim, eğitim ve sağlık gibi alanlarda iş birliğini öngörmüş; devletlere kendi sınırları dışında özgür hareket alanı tanımıştır. 21 Aralık 1991'de Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna'nın da katılımıyla Almatı Bildirisi onaylanmış ve

BDT resmen kurulmuştur (İvanov, 2020). Bu bildiride, ortak bir ekonomik bölge oluşturma hedefi vurgulanmış; Rusya, AB benzeri bir entegrasyon modeli kurma niyetini beyan etmiştir.

Ancak 1990'ların sonunda BDT, etkisiz bir platforma dönüşmüş; liderlerin bir araya geldiği, ancak somut kararların alınmadığı bir form halini almıştır (Purtaş, 2005). Vardomsky (2011), BDT ülkeleri arasındaki ticaretin yapısal bir dönüşüm geçirdiğini ve entegrasyonun ekonomik etkilerinin sınırlı kaldığını vurgulamaktadır. Bu durum, Rusya'yı yeni bölgesel oluşumlara yönlendirmiştir. 1996'da Beyaz Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan arasında Gümrük Birliği kurulmuş, 2005'te Orta Asya İş Birliği Örgütü ile birleşerek Avrasya Ekonomi Topluluğu oluşturulmuştur (Erol & Şahin, 2013).

Türkmenistan, BDT'ye başından itibaren temkinli yaklaşmış, Moskova'nın eski hegemonyasını sürdürme çabası olarak gördüğü için 1993'te Minsk Zirvesi'nde ortak politikayı öngören anlaşmaya imza atmayan tek Türk Cumhuriyeti olmuştur. 2005'te tam üyelikten ayrılarak gözlemci statüsüne geçmiştir. 2008'deki Osetya Savaşı nedeniyle Gürcistan, 2014'te ise Kırım'ın ilhakı nedeniyle Ukrayna BDT'den ayrılmıştır (Bulut, 2018).

2020'li yıllarda BDT jeopolitik istikrarı koruma, bölgesel güvenlik ve ekonomik iş birliği konularında yeniden aktifleşme politikaları üretmektedir. Özellikle 2023 ve 2024 yıllarında Kırgızistan'da düzenlenen BDT Liderler Zirvesi ve Hükümet Başkanları Konseyi toplantılarında, Azerbaycan ve Ermenistan gibi ülkeler arasında diplomatik temaslar gerçekleşmiş; Rusya Devlet Başkanı Putin ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev gibi liderler bir araya gelmiştir (Son Dakika, 2024).

Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev, BDT Zirvesi'nde jeopolitik istikrara vurgu yapmış; bölgesel güvenliğin ve ekonomik dayanışmanın artırılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca BDT Turizm Konseyi gibi sektörel iş birliği mekanizmaları da aktif hâle gelmiş; Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan gibi ülkeler turizm alanında ortak projeler geliştirmeye başlamıştır (Haberler.com, 2024).

Bu gelişmeler, BDT'nin sembolik bir platform olmaktan çıkıp, bölgesel koordinasyon ve ekonomik iş birliği açısından yeniden yapılandırılabileceğine ait adımlardır. Ancak örgütün hâlâ kurumsal derinlikten ve bağlayıcı mekanizmalardan yoksun olduğu; entegrasyon düzeyinin düşük kaldığı da göz ardı edilmemelidir.

1.7.2. Avrasya Ekonomik Birliği

BDT'nin entegrasyon girişimlerinin başarısı sınırlı olmasına rağmen, bölge ülkeleri farklı entegrasyon modelleri geliştirmiştir. Bu girişimlerin en kapsamlı ve kurumsal olanı, Avrasya Ekonomik Birliği (AEB)'dir. AEB'nin temelleri, Kazakistan eski Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 1994 yılında dile getirdiği "Avrasya Birliği" fikrine dayanmaktadır. 1995 yılında Belarus, Kazakistan ve Rusya arasında ticari engellerin kaldırıldığı Gümrük Birliği anlaşması imzalanmış; bu süreç, daha sonra bölgesel ekonomik bütünleşmenin çekirdeğini oluşturmuştur. 1999 yılında Kırgızistan ve Tacikistan'ın da katılımıyla Gümrük Birliği ve Tek Ekonomik Alan anlaşmaları imzalanmış; 2000 yılında beş devlet Avrasya Ekonomik Topluluğunu kurmuştur. Bu dönemde Gümrük Birliği ve Ortak Ekonomik Alan'ın hukuki ve kurumsal altyapısının geliştirilmesine odaklanılmıştır (Hamzaoglu, 2020).

29 Mayıs 2014 tarihinde Astana'da düzenlenen Yüksek Avrasya Ekonomik Konseyi oturumunda Avrasya Ekonomik Birliği Anlaşması imzalanmış ve 1 Ocak 2015 itibarıyla yürürlüğe girmiştir. Aynı yıl Ermenistan (10 Ekim) ve Kırgızistan (23 Aralık) AEB'ye katılım anlaşmalarını imzalamıştır. Birliğin temel amacı; mal, hizmet, sermaye ve iş gücünün serbest dolaşımını sağlamak, ortak ekonomik politikalar yürütmek ve tek bir pazar oluşturmaktır (Yalın, 2018).

2020 sonrası dönemde AEB, ekonomik entegrasyonun derinleştirilmesi yönünde çeşitli adımlar atmıştır. Özellikle dijital ekonomi, gümrük entegrasyonu, enerji iş birliği ve ortak sanayi politikaları gibi alanlarda yeni stratejiler geliştirilmiştir. Hamzaoglu (2020a), AEB'nin Avrupa Birliği ile benzerlik bulunan kurumsal yapısına dikkat çekmekte, Rusya'nın bu yapıyı daha çok jeopolitik bir araç olarak kullanma eğiliminde olduğunu vurgulamaktadır. Diğer üye ülkeler ise ekonomik iş birliğini öncelikli hedef olarak benimsemektedir.

2023 yılında Balcı ve Bulut tarafından yapılan çalışmada, Kırgızistan'ın AEB'ye katılım süreci ve bu sürecin ekonomik verilere etkisi detaylı biçimde incelenmiştir. Çalışmada, AEB'nin gümrük vergileri, eş etkili vergiler ve tarifelerin kaldırılması yoluyla üye ülkeler arasında malların, hizmetlerin, sermayenin ve emeğin serbest dolaşımını hedeflediği vurgulanmaktadır. Ayrıca Kırgızistan'ın coğrafi konumunun, Çin ve Hindistan gibi büyük pazarlara yakınlığı nedeniyle AEB'nin genişleme stratejisinde önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir (Balcı ve Bulut, 2023).

Bununla birlikte, AEB'nin kurumsal derinliği hâlâ sınırlıdır. Üye ülkeler arasında siyasi uyumsuzluklar, dış politika farklılıkları ve Rusya'nın baskın rolü, entegrasyonun sürdürülebilirliğini zaman zaman zayıflatmaktadır. Özellikle Ukrayna krizinden sonra Batı yaptırımları altında kalan Rusya'nın AEB üzerinden alternatif ticaret yolları araması, birliğin ekonomik yönünü jeopolitik stratejilerle iç içe geçirmiştir.

1.7.3. Orta Asya Birliği

23 Haziran 1990 tarihinde Almatı'da Türk Cumhuriyetleri arasında gerçekleştirilen toplantı, Orta Asya'daki ilk entegrasyon girişimi olarak kabul edilmektedir. Ekonomik darboğazlara çözüm arayışında olan bu devletlerin, çevre, sağlık ve bilim gibi alanlarda ortak konseyler kurma düşüncesi, entegrasyona yönelik ilk adım olarak değerlendirilebilir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce Taşkent'te yapılan toplantılarda ise “Merkezi Asya Topluluğu” ve “Merkezi Asya Birleşik Devletleri” gibi kavramlar gündeme gelmiştir.

Bu dönemdeki toplantılar ve gelişmeler her ne kadar inişli çıkışlı bir seyir izlese de 10 Ocak 1994 tarihinde Kazakistan ile Özbekistan arasında imzalanan gümrük birliği anlaşması ve akabinde Kırgızistan'ın katılımıyla Orta Asya Birliği kurulmuştur (Erol & Şahin, 2013). 1998 yılında Kırgızistan'da gerçekleştirilen toplantıda, birliğin adı Orta Asya Ekonomi Topluluğu olarak değiştirilmiştir. Bu oluşum, Rusya'nın dahil olmadığı ilk bölgesel birlik olması açısından dikkat çekici olup, bölgesel kimlik inşası açısından önemli bir basamak olarak değerlendirilmiştir.

Birliğin kapsamı; mal, sermaye ve iş gücünün serbest dolaşımı ile gümrük birliği kurulması gibi bir dizi ekonomik hedefi içermiştir. Bu süreçte Türkmenistan ve Tacikistan da birliğe davet edilmiş ancak Tacikistan'ın Mart 1998'de üyeliği kabul etmiştir (Bobokulov, 2006). Son düzenlemeler 2001 yılında yapılmış; nihayetinde 7 Ekim 2005 tarihinde Orta Asya Ekonomi Topluluğu, Avrasya Ekonomik Topluluğu ile birleşerek sona ermiştir.

1.7.4. Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT)

Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT), tarihsel kökeni eski olmasına rağmen, gelişmekte olan ülkelerin kurduğu diğer entegrasyon hareketlerine kıyasla daha sınırlı gelişmiştir. Soğuk Savaş döneminde kurulan bu örgüt 1979'daki İran Devrimi nedeniyle 1980'li yıllarda on yılı aşkın süreyle âtıl kalmış, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Asya kıtasında yeni ekonomik fırsatlar doğmuştur. Bu gelişmelere kayıtsız kalmayan EİT, Türk ve Müslüman halklara sahip ülkeleri bünyesine davet etmek üzere girişimlerde

bulunmuştur. Örgütün dikkat çeken özelliklerinden biri, Arap ve Müslüman olmayan ülkeleri entegrasyona davet etmemesidir (Üzümcü & Dikkaya, 2007).

Türkiye, İran ve Pakistan, bölgesel ekonomik iş birliğini geliştirmek amacıyla 1964 yılında bir araya gelerek Kalkınma için Bölgesel İşbirliği'ni (KBI) kurmuşlardır. 1980'li yıllarda bu üç ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin yeniden gelişmesi üzerine KBI'nin hukuki zemini gözden geçirilmiş; 1985 yılında merkezi Tahran olan Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT) kurulmuştur. SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan da teşkilata üye olmuştur. EİT'nin temel amacı; üye ülkelerin kalkınmalarına destek olmak, bölge içi ticari engelleri kaldırmak, küresel pazarla bütünleşmeyi sağlamak ve kültürel-tarihsel bağları güçlendirmektir. 9 Kasım 2019 tarihinde Antalya'da düzenlenen Bakanlar Konseyi toplantısında, EİT'nin verimliliğinin artırılması, reform sürecinin hızlandırılması ve bütçe mekanizmalarının iyileştirilmesi gibi konular ele alınmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020).

2020 sonrası dönemde yapılan değerlendirmelere göre, EİT hâlâ büyük bir jeoekonomik potansiyele sahip olmasına rağmen kurumsal etkinlik açısından zayıf kalmaktadır. Narçiçek (2024), EİT'nin 8 milyon kilometrekarelik bir coğrafyaya ve yaklaşık 550 milyonluk bir nüfusa ulaşmasına rağmen, siyasi istikrarsızlıklar, ekonomik uyumsuzluklar ve bölgesel rekabet nedeniyle işlevselliğinin sınırlı kaldığını vurgulamaktadır. Ayrıca teşkilatın stratejik önemine rağmen, üyeler arasında ortak politika üretme kapasitesinin düşük olması açısından entegrasyonun derinleşmesini engellemektedir.

1.7.5. Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü (KEİ)

Asırlardır Karadeniz bölgesi, birçok uygarlığın beşiği olmuş; Asya ve Avrupa arasında çeşitli ulus ve kültürlerin kaynaştığı stratejik bir coğrafya olarak öne çıkmıştır. Bu bölgede sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi iş birliği kurmak her zaman kolay olmamış, barış dönemlerinde dahi uzun süreli çatışmalar yaşanmıştır. Karadeniz, Ege, Marmara ve Akdeniz üzerinden Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan bir kapı niteliği taşıdığından, ekonomik ve siyasi bağlantılar açısından tarihsel olarak önem atfedilen bir bölge olmuştur (Buttanrı, 2004). Bu nedenle Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler, bölgesel örgütlenme çabalarında aktif rol üstlenmiştir.

1980'li yıllarda SSCB'nin tüketim mallarına, Türkiye'nin ise enerjiye duyduğu ihtiyaçlar doğrultusunda bölgesel bir birlik kurma fikri ortaya atılmıştır. Romanya ve Bulgaristan'ın bu fikre katılımıyla bölgesel iş birliği zemini olgunlaşmıştır. İlk somut toplantı, Türkiye'nin ev sahipliğinde

19 Aralık 1990'da Ankara'da gerçekleştirilmiş; Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Moldova ve eski SSCB'den temsilciler bu toplantıya katılmıştır. Takip eden yıllarda çeşitli zirveler düzenlenmiş; nihayet 25 Haziran 1992'de İstanbul'da yapılan zirvede Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan'ın katılımıyla İstanbul Bildirisi kabul edilmiştir. 5 Haziran 1998'de Yalta'da Devlet Başkanları tarafından imzalanan anlaşmayla Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü (KEİ) resmen kurulmuş, 1 Mayıs 1999 itibarıyla yürürlüğe girmiştir. 2004 yılında Sırbistan'ın katılımıyla üye sayısı 12'ye ulaşmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020). Örgütün kuruluş amacı; coğrafi yakınlık avantajından faydalanarak üye ülkeler arasında ikili ve çok taraflı ekonomik, kültürel ve teknolojik ilişkileri güçlendirmek, Karadeniz havzasına barış, istikrar ve refah getirmektir.

2025 yılında Demir tarafından yapılan çalışmada, KEİ üye ülkelerinde ekonomik büyüme, küreselleşme ve yenilenebilir enerji kullanımının çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkileri incelenmiştir. Panel veri analizine dayanan bulgular ekonomik büyümenin ekolojik ayak izini genişletmekte ve yenilenebilir enerji kullanımının çevresel bozulmayı azaltıcı etki oluşturduğunu belirtmektedir. Ayrıca çalışma, KEİ'nin çevresel sürdürülebilirlik açısından da bölgesel koordinasyon mekanizması olarak değerlendirilmesi gerektiğini açıklamaktadır (Demir, 2025).

1.7.6. Türk Devletleri Teşkilatı

SSCB'ye yaklaşık 70 yıl boyunca bağımlı kalan Türkistan coğrafyasındaki Türk Cumhuriyetleri, sosyalist geçmişin etkisiyle ekonomi, ulaşım, eğitim ve sanayi gibi alanlarda merkezi planlamaya dayalı bir yapılanma içinde şekillenmiştir. Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bu sosyalist izlerden kurtulmak istemişler ancak bu dönüşümün altyapısını oluşturmak oldukça güç görünmüştür.

1990'lı yılların başında Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında entegrasyon altyapısını kurmak amacıyla "Türkçe Konuşan Devlet Başkanları Zirveleri" başlatılmış ve eğitim, kültür, ticaret ve ekonomi gibi alanlarda iş birliği girişimlerine öncelik verilmiştir. Zirveler süreci, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından 1992'den 2010'a kadar sürmüştür; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan arasında toplamda 10 zirve gerçekleştirilmiştir. İlk zirve, Türkiye'nin öncülüğünde 1992 yılında Ankara'da yapılmış; gümrük mevzuatlarının uyumlaştırılması, ortak yatırım ve kalkınma bankası kurulması gibi ekonomik konular ele alınmış ve zirve sonunda

Ankara Bildirisi imzalanmıştır. 2000 yılında Türkiye’de daimî sekreteryaya tesis edilmiş; 2001’de zirve süreci sekteye uğramış, ancak Türkiye’nin girişimleriyle 2006’da yeniden başlatılmıştır. 2009 yılında Nahçıvan’da gerçekleştirilen zirvede kurumsallaşma yönünde önemli adımlar atılmış; Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan ve Kazakistan tarafından Nahçıvan Anlaşması imzalanmıştır. Türkmenistan, tarafsızlık politikası nedeniyle anlaşmaya katılmamıştır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2025).

2010 yılında İstanbul’da düzenlenen zirvede organizasyon şeması oluşturulmuş; Devlet Başkanları Konseyi, Aksakallar Heyeti, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekreteryadan oluşan Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi resmen kurulmuştur. Bu tarihten itibaren zirveler “Türk Keneşi” adıyla anılmaya başlanmış; şimdiye kadar toplamda 7 zirve daha gerçekleştirilmiştir. Bu zirvelerde iş konseyleri, kültürel mirasın yaşatılması, tüzük ve kurumsallaşma çalışmaları gibi alanlarda ilerleme kaydedilmiştir.

2018 yılında Macaristan Başbakanı, Kırgızistan’daki zirveye katılarak Türk Keneşi’nin gözlemci üyesi olmuş; 2019 yılında ise Özbekistan tam üyelik statüsü kazanmıştır. 2021 yılında yapılan değerlendirmelerde, Türk Keneşi’nin Türk Devletleri Teşkilatına dönüşüm süreci başlamış; bu dönüşüm, Türk dünyasının daha kurumsal ve stratejik bir yapıya kavuşması yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Çora (2021), bu süreci Türk dünyasının uluslararası sistemde daha görünür ve etkili bir aktör hâline gelme çabası olarak yorumlamakta, örgütün Avrupa Birliği benzeri bir entegrasyon modeli oluşturma potansiyeline sahip olmaktadır.

Özetlenecek olursa; Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), son yıllarda kurumsal yapısını güçlendiren ve bölgesel iş birliğini derinleştiren önemli adımlar atmıştır. 2022 Semerkant Zirvesi’nde KKTC gözlemci statüsü kazanırken, 2023 Ankara Olağanüstü Zirvesi’nde Türk Yatırım Fonu Anlaşması imzalanmış ve Sivil Koruma Mekanizması kurulmuştur. Astana’daki 10. Zirve’de Afetzedeleri Anma Günü ilan edilmiş, TDT’ye EİT gözlemci statüsü verilmiştir. 2024 Şuşa ve Bişkek Zirveleri ulaştırma, dijitalleşme ve güvenlik alanlarında iş birliğini pekiştirmiş; Türk Dünyası Şartı ve Dijital Ekonomi Ortaklık Anlaşması gibi belgeler kabul edilmiştir. 2025 Budapeşte Zirvesi ise AB sınırları içinde düzenlenen ilk toplantı olarak dikkat çekmiş, dış politika ve kurumsal bütünleşme alanlarında önemli kararlar alınmıştır (T.C. Dış İşleri Bakanlığı 2025).

Nahçıvan Anlaşması’nın imzalandığı 2009 zirvesine Türkmenistan katılmamış; tarafsızlık politikası gereği kurumsal yapıya dahil olmamıştır. Ancak 2021 yılında İstanbul’da düzenlenen 8. Türk Konseyi Zirvesi’nde, Türkmenistan resmen gözlemci üye statüsü kazanmıştır. Bu gelişme, ülkenin

uzun süredir sürdürdüğü tarafsızlık ilkesine rağmen Türk dünyasıyla kurumsal bağlarını güçlendirme yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. 2024 yılında Bişkek'te düzenlenen 11. Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesi'nde Türkmenistan, gözlemci statüsünü koruyarak teşkilatın stratejik hedeflerine destek vermiştir. Özellikle kültürel mirasın korunması, enerji iş birliği ve ulaştırma koridorları gibi alanlarda ortak projelere katılım sağlamıştır (Özpınar, 2024).

Türkmenistan'ın bu temkinli katılım biçimi, hem ülkenin dış politika doktrinine sadık kalmasını hem de Türk dünyasıyla bağlarını kurumsal düzeyde sürdürmesini mümkün kılmaktadır. Bu çerçevede Türkmenistan, Türk Devletleri Teşkilatı'nın genişleyen yapısında kültürel ve ekonomik iş birliği alanlarında aktif bir gözlemci rol üstlenmektedir.

Türk Cumhuriyetlerinin Genel Ekonomik Profili

Türk Cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanmış, millet geleneğini bünyesinde barındıran ancak devlet bilincini yeni yeni edinmeye başlayan ülkeler topluluğu olarak ortaya çıkmıştır. Sovyetler döneminde ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda merkezi yönetime bağlı olan bu ülkeler, karar alma mekanizmaları bakımından yüksek düzeyde dışa bağımlıydılar. Bağımsızlık sonrası süreçte ise ülke yönetimi ve politika geliştirme aşamalarında ciddi zorluklarla karşılaşmışlardır. Etnik ve kültürel miraslarını sürdürme konusunda günümüzde hâlâ çalkantılı süreçler yaşanmaktadır. 21. yüzyılda ise Sovyetler döneminde Türk ülkeleri arasındaki kadim bağların yerini çıkar çatışmaları almıştır. Bu bağlamda Türk Cumhuriyetleri'nin etnik, dini, kültürel, ekonomik ve siyasi profillerini analiz etmek, bölgeyi anlamak açısından önem arz etmektedir.

2.1. Nüfus ve Etnik Yapı

Kafkasya ve Asya ülkelerinin temel problemlerinden biri kimlik sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Etnik yapının çok çeşitlilik arz etmesi bu topraklardaki toplumlara istikrarsızlık getirmektedir (Donaldson & Pratt, 2004). Modern toplum öncesi evrede, Asya kıtasındaki iktidar çekişmeleri farklı etnik gruplar arasında değil, emirlik ve hanlıklar çerçevesinde yaşanmıştır. Hal böyle iken Kırgız, Özbek gibi etnik kimliklerden ziyade Müslüman kimliği bu mücadelelerde süregelmıştır. 19. yüzyılın sonlarında Türk toplumunda Kazak, Kırgız, Özbek gibi etnik kavramlar henüz netleşmemişken, Çarlık dönemi bilim insanları dili etnik kimliğin temel belirleyicisi olarak kabul etmiş ve yeni cumhuriyetler, bu etnik karışımı dışlayan bir zeminde inşa edilmiştir. (Joldoshev, 2013).

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Türk ülkeleri, ideolojik olarak çift kutuplu dünya düzeninden uzaklaşarak, etnik ve/veya dini kimliklere dayalı politikaların ön plana çıktığı yeni bir döneme girmiştir. Bu süreçte milliyetçi söylemler ve İslamî referanslar Türk Cumhuriyetleriyle sınırlı kalmamış; söz konusu kimliklerin daha görünür hâle geldiği Batı literatüründe de geniş yer bulmuştur. Sovyet döneminde toplulukların sistematik biçimde bölgeselleştirilmesi ve etnikleştirilmesi yönünde belirgin bir çaba söz konusuydu. Ancak bu gayrete rağmen, her topluluğun belirli bir bölgeye indirgenmesi, etnik ulus-devlet temelleri üzerine yeni yapılar inşa etme girişimi ve Sovyet yurttaşlık statüsünün tanımlayıcı gücü, 1991 itibarıyla hızla çözülerek ortadan kalkmıştır (Roy, 1995).

Etnik bakımdan bölge ülkeleri Sovyet dönemine nazaran farklı kimlikleri barındırmışlardır. Bu dağılıma göre Türkmenistan'da; %85 Türkmen, %5 Özbek, %4 Rus; Özbekistan'da %80 Özbek, %5 Rus, %5 Tacik; Kırgızistan'da %65 Kırgız, %14 Özbek, %12,5 Rus; Kazakistan'da %54 Kazak, %30 Rus, %4 Ukraynalı, %2,5 Özbek ve Alman (Kireççi, 2011); Azerbaycan'da %91 Türk (Anadolu Ajansı, 2017); Türkiye'de ise %80 Türk, %15 Kürt oranlarında etnik kökenden vatandaşlarını topraklarında barındırmaktadır. Ancak bahsi geçen komşu ülkelerden az miktarda Türk kökenli vatandaşlar yaşamakta ve etnik sadelikleri az da olsa dağılımda yer almaktadır.

Bu cumhuriyetler, etnik köken bakımından oldukça zengin ve bölgesel kimliğin belirleyici olduğu, bölgeden bölgeye farklılık bulunduğu bir toplumsal yapıyı Sovyetlerden miras almışlardır. Bu bağlamda, yeni bağımsız devletler aynı anda iki temel sorunla yüzleşmek zorunda kalmıştır: Bir yandan, baskın bir etnik kimlik etrafında diğer grupları konsolide etmeye çalışırken diğer yandan tüm vatandaşları kapsayacak ortak bir siyasi kimlik inşa etme çabasına girişmişlerdir (Kolosov & Zotova, 2015).

Bu ortamda, nüfusun çoğunluğunu oluşturan etnik gruplar, ülke bütünlüğünü sağlamak amacıyla diğer gruplar üzerinde baskı kurma eğiliminde bulunmuşlardır. Bu duruma örnek olarak Kazakistan'ın ulusal bütünlüğü pekiştirmek amacıyla başkentini Almatı'dan Kazak nüfusunun yoğun olduğu Astana'ya taşıması gösterilebilir (Wolfel, 2002). Özbekistan'da ise temel kaygı, ülkede yaşayan farklı etnik gruplar arasındaki gerilimin çatışmaya dönüşme ihtimali olmuştur. Türkmenistan'da bu süreç daha farklı işlemiş, ülkede yaşayan etnik gruplar arasında denge kurmayı başarmış ve olası çatışma ortamını büyük ölçüde engellemiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, bu ülkelerdeki Rus nüfuslar, Rusça'nın ve Ruble'nin terk edilmesine tepki vermişlerdir. Kırgızistan'da

Kırgızca'nın resmi dil ilan edilmesine karşı çıkan Ruslar ülkeyi terk etmiş; huzursuzlukların sürmesi üzerine Rusça da resmi dil statüsüne alınmıştır. Buna karşın, Türkmenistan'da dil ve para birimi değişiklikleri Rusların ülkeden ayrılmasına yol açmamıştır (Ziegler, 2006). Türkmen Cumhurbaşkanı, Rus azınlığa çifte vatandaşlık hakkı tanımış ve bu sayede ülke içinde ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Kırgızistan'da benzer bir yaklaşım denenmiş; ancak Kırgız milliyetçilerinin tepkisi üzerine uygulama geri çekilmiştir (Arı, 2008).

Azerbaycan ise komşularıyla yaşadığı siyasi sorunlar nedeniyle dönemsel olarak etnik dağılımda değişim yaşamış ve büyük göç dalgalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Karabağ Savaşı sonucunda yurtlarından ayrılan Ermeniler Azerbaycan'a yönlendirilmiş; ayrıca Özbekistan'daki gerginlik nedeniyle Ahıska Türkleri bu ülkeye yerleşmiştir (Kurban vd., 2018). Bu göç hareketleri Azerbaycan'ın demografik yapısı aleyhine gelişmiş olsa bile ülke içinde ciddi etnik çatışmalar yaşanmamıştır.

Son dönem literatür, Türk Cumhuriyetleri'nin nüfus yapısını yalnızca demografik değil aynı zamanda jeopolitik bir unsur olarak değerlendirmektedir. Gökburun (2021), Türk dünyasında nüfusun bölgesel güç dengeleriyle doğrudan ilişkili olduğunu ve nüfus politikalarının dış aktörler tarafından dikkatle izlendiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, etnik yapıların dış müdahalelere açık bir zemin oluşturduğunu da göstermektedir.

Özetle, Türk Dünyasının etnik gruplar hususunda kontrol edilmeye çalışıldığı yapılan yayınlardan anlaşılmaktadır. Türkiye hariç diğer ülkelerde yaşayan Rus kökenli vatandaşlarının varlığı olası sorunlarda müdahale kalemidir. Azerbaycan, Karabağ sorunları, Güneyde İran topraklarında yaşayan soydaşlarına tutumları, Kafkasya'daki istikrarsızlık ortamı etnik sorunlar olarak yayınlarda yerlerini almaktadır. Nihayetinde etnik problemlerin tohumları her an toprağa atılacak şekilde tüm ülkeler için hazır tutulmaktadır. Dolayısıyla Ruslar kendi soydaşlarıyla Türk Dünyasındaki 30 yıllık ülkeleri baskı altında tutmak isterken, bölgesel aktörler de bu nüfus yapısını stratejik bir araç olarak değerlendirmektedir (Gökburun, 2021).

2.1.2. Din

Asya kıtasındaki Türk ülkeleri, maziden bu yana muhtelif dinleri bünyesinde barındıran bir coğrafyada yaşamışlardır. Bu kıtada yaşayan Türk toplumu, İslam'dan aldıkları hoşgörü anlayışını atalarından günümüze dek taşımışlardır. Birlikte yaşamaları ve ortak hareket alanlarını paylaşmaları, beraberlik olgusuna vurgu yapmıştır (Polat & Koç, 2013). Türk boyları yaklaşık 1300 yıldır İslam diniyle ve İslam ülkeleriyle derin bağlar kurmuş; siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkileri geliştirmiş ve bu bağları günümüze dek

korumuştur. Türk soyları büyük ölçüde İslam'ı kabul etmiş olmakla birlikte, az da olsa Hristiyan, Şaman ve Yahudi Türk toplulukları da vardır (Amanov, 2007).

Sovyetler Birliği'nin 70 yıllık Komünist rejimi, din karşıtı tebligatlarla toplumsal yapıya zarar vermiş; cami, medrese ve dini okullar baskı altına alınmış, binlerce cami kapatılmış, imamlar tutuklanmış ve on binlercesi hayatını kaybetmiştir (Nuruzadə, 2010). Stalin döneminde din, Marksist ideolojiye karşı bir tehdit olarak görülmüş; müzik, resim ve edebiyat gibi sanat dallarıyla dini gün ve bayramlar ikame edilmeye çalışılmıştır. Bu minvalde “Tanrısız Militan Birlikleri” gibi örgütler ateizm propagandaları yürütmüştür (Musahan, 2015). SSCB rejimi, İslam'ı kendi belirlediği kurallara göre yaşatmayı amaçlamış; bu çerçevenin dışındaki ibadetleri engellemeye çalışmıştır (Özyurt, 2017).

Tüm bu baskılara rağmen, halk örf ve adetlerini korumaya ve ibadetlerini sürdürmeye çalışmıştır. Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Müslüman ülkeler dinî yapılarında rahatlatma yaşamış; yeni anayasalarda dini hoşgörü vurgulanmış ve kadim fitratlarına uygun düzenlemeler yapılmıştır. Bağımsızlık sonrası Türk coğrafyasında halk büyük bir coşkuyla cami ve medrese inşa etmeye başlamış; Türkiye önderliğinde ilahiyat fakülteleri açılmıştır (Erşahin, 2004). Bu süreçte din, yalnızca inanç değil aynı zamanda kimlik inşasının temel unsuru hâline gelmiştir (Beylur, 2021).

Türk ülkelerinde farklı din ve etnik kökenli vatandaşlar ibadetlerini rahatlıkla yerine getirebilmektedir. İstanbul'da Hristiyan ve Yahudi ibadet yerleri, Nursultan'da Sinagog, Ortodoks ve Katolik kiliseleri; Azerbaycan'da Yahudilerin sorunsuz yaşamı bu hoşgörünün emareleridir. Amanov (2013), Azerbaycan'da yaşayan Dağ Yahudilerinin 1918'deki Ermeni saldırıları haricinde hiçbir zarar görmediğini belirtmiştir. Azerbaycan'ın milli kahramanları arasında Yahudi ve Hristiyanlar da yer almakta; farklı dini mensuplara ait mabetler hassasiyetle korunmaktadır. Polat (2012), Kazakistan'da dini tolerans politikalarının kutsal mabetlerin yapımına yardım, dini bayramların kutlanması ve taziye gibi alanlarda kendini gösterdiğini ifade etmiştir. Orta Asya Müftülükler Birliği'nin sorumluluğunu 2007'den bu yana Kazaklar üstlenmektedir. Türkmenlerin ilk Cumhurbaşkanı Niyazov, Türkmen milliyetçiliğini İslam ile uyumlulaştırmak amacıyla İslam Konseyi'ni kurmuş ve devlet destekli ilahiyat fakültesi açmıştır (Zelkina, 1999). Ancak bu hoşgörü ortamına rağmen bazı örgütler bölgede faaliyette bulunmaktadır. Hizb-ut Tahrir ve Özbekistan İslam Hareketi gibi yapılar, Sovyetlerin ardından oluşan güç boşluğunu milliyetçilikle doldurmaya çalışan ülkelerin başarısızlığı üzerine etkilerini artırmışlardır. Hizb-ut

Tahrir, şiddeti reddeden bir amaçla Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'da taraftar toplamış; 2005 seçimlerinde Kırgızistan başkanlığına istedikleri ismi getirememişlerdir (Arı, 2010). Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev'in ilk yıllarında İslami kurumlar desteklenmiş fakat Fergana Vadisi'ndeki olaylar sonrası müftü istifaya zorlanmış ve dini faaliyetler kanun desteğiyle kontrol altına alınmıştır (Kozukulov, 2015). Özbekistan İslam Hareketi ise İslam Kerimov'u devirmek amacıyla radikal örgütlerden destek alarak etkinliğini artırmış, yalnızca Özbekistan'da değil, Kırgızistan'ın güneyinde de eylemlerde bulunmuştur (Khamidov, 2003).

Din, bir yandan hayatın vazgeçilmez bir parçası ve birleştirici unsur olarak görülürken diğer yandan bazı grupların siyasi iktidar için tehdit oluşturmasından endişe edilmektedir. Liderlerin seküler eğilimleri bu kaygıyı destekler niteliktedir. Bu ülkelerde İslami değerlerin yaşanması teşvik edilirken İslami hareketi amaçlayan partilerin kurulmasına müsaade edilmemektedir (Olcott, 1994). 2020 sonrası literatür bu ikili yapının hâlâ geçerli olduğunu ve devletlerin din eğitimi üzerindeki kontrolünü artırdığını açıklamaktadır (Yusufoğlu, 2021).

Sovyet zihniyetinin Rus olmayan milletlere din alanında uyguladığı bezdirme ve kendi kalıplarına yerleştirme çalışmaları dil ve kültür alanında da belirginleşmiştir. Bu minvalde yaşam alanının her noktasında yozlaştırma zulümlerinden Türk toplumları da nasibini almıştır. Ancak din tüm baskılara rağmen toplumsal bellekte canlı kalmış, bağımsızlık sonrası dönemde kimlik inşasında merkezi bir rol üstlenmiştir (Beylur, 2021).

2.1.3. Dil ve Kültür

Türk toplumu, Aral Denizi'nin güney ve batısında bulunan Oğuzlar, kuzey ve doğu tarafında Kıpçaklar ve Asya kıtasındaki yerleşik diller olmak üzere üç büyük dil grubu içerisinde sınıflandırılmıştır (Menges, 1989). Türkler tarih boyunca Köktürk, Uygur, İbrani, Grek, Arap ve Kiril alfabelerini kullanmış, 11. yüzyıldan itibaren ise yazı dilinde Arap alfabesi yaygınlaşmıştır (Şahin, 2013). Müslümanlaşma sürecinde Fars dil ve edebiyatının etkisiyle, Delhi'den Semerkant'a kadar geniş bir coğrafyada Türk yazarlar konuşma dili olarak Türkçeyi kullanmalarına rağmen yazı dili olarak Farsçayı tercih etmişlerdir (Allworth, 1967).

Sovyet dil politikaları, bu çok katmanlı dil mirasını dönüştürme amacı taşımıştır. Sovyetler, Rusçayı ortak dil olarak dayatarak farklı milletleri "Sovyet insanı" kimliği altında birleştirmeye çalışmıştır. Bu süreçte dil, kültür ve din bağlarını kırmak stratejik öncelik hâline gelmiştir (Roy, 1995). Bu bağlamda alfabe değişimi kültürel kopuşun aracı olarak kullanılmıştır. Arap

alfabesinden Latin alfabesine (1930), ardından Kiril alfabesine (1940) geçiş, eski düzen ile yeni ideolojik düzen arasındaki uçurumu derinleştirme amacı taşımıştır (Akiner, 2002; Sarac, 2020). Bu süreçte, Türk lehçeleri arasındaki kelime alışverişi yasaklanmış İslami terimler ve kültürel kavramlar dil dışına itilmiş, yerlerine Rusça karşılıklar yerleştirilmiştir (Saray, 1992). Sovyetlerin bu sekülerleştirme çabası, dil üzerinden kültürel ve dini bağları koparma stratejisi olarak değerlendirilmiştir. Ancak tüm bu baskılara rağmen, Türk toplulukları dilsel kimliklerini koruma yönünde direnç sağlamıştır. Pool'un (1976) araştırmasına göre, 1970–1979 arasında Azeri, Kazak, Türkmen ve Özbek Türkleri ana dillerini %98 oranında koruyabilmiştir. Aynı dönemde Rusça öğrenme oranlarında ise ciddi artışlar gözlenmiştir. Bu veriler, Sovyet dil politikalarının etkisini ve halkın dilsel direncini birlikte açıklamaktadır.

1926'da Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayı, ortak Türk alfabesi fikrini gündeme getirmiş; 34 harfli Latin kökenli alfabe kabul edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti de 1928'de 29 harfli Latin alfabesine geçerek bu sürece katılmıştır (Abdieva, 2017). Ancak 1936'da Aşkabat'ta yapılması planlanan Türkoloji Kongresi'nin iptaliyle Kiril alfabesine geçişin zemini hazırlanmıştır (Aslan, 2009).

Gorbaçov'un açıklık politikası sonrası Türk Cumhuriyetleri kendi dillerini devlet dili olarak ilan etmiş ancak uygulamada farklılıklar belirlemiştir. İbrahimov'un (2020) çalışması, bu farklılıkları detaylandırarak alfabe değişimlerinin siyasi rejimlerle nasıl ilişkilendiğini netleştirmektedir. Özellikle Kazakistan'ın 2017'de Latin alfabesine geçiş kararı, bu sürecin güncel örneklerinden biridir.

Dil planlaması, politik çıkarları yansıttığından Türk ülkelerinde halk dili ile Rusça arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Kırgızistan ve Kazakistan Rusçayı resmî dil olarak kabul etmiş, diğer ülkeler ise halk dilini devlet dili olarak tanımıştır (Landau & Kelner-Heinkele, 2011). Bu bağlamda Azerbaycan (1991), Türkmenistan (1993) ve Özbekistan (1993) Latin alfabesine geçiş kararı almıştır (Açık, 2008). Kazakistan ise bu kararı 2017'de almış, Kırgızistan'da ise geçiş hazırlıkları sürmektedir.

2021'de Ankara'da düzenlenen "Türk Dünyasında Değişime Yön Veren Ortak Miras: Dil, Tarih, Edebiyat ve Mefkûre" başlıklı sempozyumda, ortak dil ve alfabe konuları yeniden gündeme gelmiş, Türkiye'nin bu süreçteki rolü vurgulanmıştır (Kocaman Gürata, 2022). Dil ve alfabe iletişim aracının yanında siyasi bir olgudur. Landau ve Kellner-Heinkele (2011) tarafından belirtildiği gibi, Asya kıtasındaki Türk Cumhuriyetlerinde dil ve siyaset arasında güçlü bir etkileşim vardır. Bu bağlamda, oluşturulan dil politikaları iç ve dış politikalardan doğrudan etkilenmektedir.

2.1.4. Siyasi Yapı

Dünya konjonktüründe siyasi istikrar, ekonomik büyümenin temel zemini olarak kabul edilmektedir. Seçimlerdeki güvensizlik, siyasi kargaşalar ve belirsizlikler yabancı yatırımı caydırmaktadır. Bunun üzerine katma değeri yüksek üretim sektörlerinin gelişimi sekteye uğramaktadır. Dolayısıyla siyasal düzen, ekonomik kalkınmanın dinamosu niteliğindedir. Ancak Sovyet dönemi kapsama alanına aldığı ülkelerde bu dinamoları işlevsiz hâle getirerek merkeziyetçi ve ideolojik baskılarla siyasi ve ekonomik yapıları uzun süreli bir bağımlılığa sürüklemiştir.

Sovyet yönetimi, kontrolü altındaki ülkelere çeşitli taktikler uygulayarak kendi ayakları üzerinde durmalarını engellemiştir. Sınırların karmaşılaştırılması, azınlıkların stratejik biçimde konumlandırılması ve ekonomik üretim kapasitesinin zayıflatılması gibi yöntemler, bu ülkelerin kurumsal gelişimini bilinçli biçimde sınırlamıştır (Rehimli, 2020). Bu müdahaleci yaklaşım, Sovyet sonrası dönemde siyasi yapılanmanın kırılgan temeller üzerine inşa edilmesine neden olmuştur.

Sovyet devlet örgütlenmesi, sosyalist ideoloji temelinde ve Komünist Parti'nin mutlak liderliği altında şekillenmiş; kuvvetler ayrılığı ilkesi dışlanmış ve merkeziyetçilik tüm devlet mekanizmalarına nüfuz etmiştir (Güler, 1992). 1980'lerin sonlarında başlayan çözülme süreci, 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sonuçlanarak Türk Cumhuriyetleri bu tarihten itibaren demokratikleşme yönünde adımlar atmaya başlamıştır (Abdullayev, 2001). Ancak bu geçiş süreci, çoğu zaman otoriter liderlikler etrafında şekillenmiş ve kurumsal kapasitenin gelişimi sınırlı kalmıştır (Erdoğan, 2011).

Diyarbakırlioğlu'nun (2021) çalışması, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan özelinde Sovyet sonrası siyasi dönüşümleri “bağımsız mı kaldılar, yoksa bağımsız mı bırakıldılar?” sorusu etrafında tartışmakta; De-Sovyetizasyon ve De-Rusifikasyon süreçlerinin siyasi yapı üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Bu yaklaşım, bağımsızlık sonrası devletleşme sürecinin dış müdahalelere açık ve kırılgan olduğunu göstermektedir.

Türkiye, bağımsızlık sonrası dönemde Türk Cumhuriyetleri ile siyasi ilişkileri güçlendirmeye çalışmıştır. Bu ülkeleri ilk tanıyan devlet olarak diplomatik misyonlar kurmuş ve uluslararası örgütlere üyelik süreçlerinde aracı rol üstlenmiştir (Yıldız, 2018). Ancak son yıllarda Türkiye'nin dış politika yönelimi, özellikle ideolojik çizgiye kayan yapısıyla Orta Asya ülkelerinde bazı endişelere yol açmıştır. Bu ülkeler, dini yapıların bölgesel güvenlik açısından tehdit oluşturduğuna inandıkları için Türkiye'nin bazı dış politika tercihlerini mesafeli bir tutumla karşılamaktadır.

Azerbaycan, anayasal düzenini 1995 yılında kurmuş olup laik, demokratik ve üniter yapı temelinde devlet teşkilatlanmasını gerçekleştirmiştir. Ancak 2009 referandumuyla Cumhurbaşkanına sınırsız seçilme hakkı tanınması, yürütme erkini güçlendirmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020). 2020'deki Karabağ zaferi, Azerbaycan'ın diplomatik gücünü artırsa da siyasi istikrar açısından yeni risk alanları doğurmuştur.

Kazakistan'da 1995 yılında güçlü başkanlık sistemi referandumla kabul edilerek yürütme erkini Cumhurbaşkanına bağlayan bu yapı, kuvvetler ayrılığı ilkesinin işlevsizleşmesine neden olmuştur (Khairmukhanmedov, 2017). Ağır ve Sayın (2019), Kazakistan'ın demokratikleşme potansiyelinin yüksek olduğunu belirtmekle birlikte, muhalefetin bastırılması ve sivil toplum kuruluşlarına yönelik güvensizlik ortamının bu süreci zayıflatığını vurgulamaktadır.

Kırgızistan ise Türkiye dışında en demokratik Türk Cumhuriyeti olarak değerlendirilmektedir. TUİC'in 2020 raporuna göre, çok sayıda muhalif medya organı, şeffaf seçim uygulamaları ve aktif sivil toplum kuruluşları bu ülkenin demokratik yapısını güçlendirmektedir. Ancak mezhepsel temelli partilerin yasaklanması, siyasi özgürlüklerin sınırlıdır.

Özbekistan'da ise otoriter yapı daha belirgindir. İslam Kerimov'un uzun süreli iktidarı, siyasi elitizmi kurumsallaştırmış ve demokratikleşme süreci sınırlı kalmıştır. Güneş (2011) Özbekistan'ın seçim sistemindeki dönüşümleri ve meclis yapısını detaylandırarak bu sınırlılığı masaya yatırırken Kangas (2004), yerel güç odaklarının "İslami tehdit" bahanesiyle merkezden kontrol edilmesini otoriterleşmenin yansımaları olarak yorumlamaktadır.

Türkmenistan'da Berdimuhammedov'un liderliğinde tüm yetkiler merkezileşerek Demokrat Parti dışında etkili bir siyasi yapı oluşmamıştır. Arı (2010), Halk Maslahatı Meclisi'nin yalnızca danışma niteliğinde olduğunu ve siyasi karar alma süreçlerinde sınırlı rol oynadığını belirtmektedir.

Sovyet sonrası dönemde bu ülkeler, Rusya'nın öncülüğündeki Bağımsız Devletler Topluluğu'na yönelmiştir. Bu yaklaşım Batı tarafından demokratik değerlerin zedelenmesi olarak değerlendirilmiştir (Roy, 1995). Diyarbakırlıoğlu'nun çalışması, bu yönelimi "bağımsızlık ama yönsüzlük" şeklinde tanımlamakta ve siyasi yapıların dış etkilere açık olduğunu vurgulamaktadır.

Bu siyasi dönüşüm süreci, ekonomik yapılanmalarla doğrudan ilişkilidir. Özellikle dış ticaret politikaları, ülkelerin uluslararası sistemdeki konumlarını belirleyen temel araçlardan biridir. Türk Cumhuriyetleri'nin dış ticaret analizleri, ekonomik performansların yanında siyasi istikrar

düzeylerini, kurumsal kapasitelerini ve bölgesel entegrasyon potansiyellerini değerlendirmek açısından değerlidir. Ticaret hacmi, anlaşma yapıları, ortak pazar girişimleri ve üretim çeşitliliği gibi parametreler, bu ülkelerin küresel ekonomiye ne ölçüde entegre olabildiğini ve siyasi karar alma süreçlerinin ekonomik sonuçlarını da görünür kılmaktadır. Bu nedenle dış ticaret analizine sadece ekonomik açıdan bakılmamalıdır. Dolayısıyla siyasi ve kurumsal dönüşümün bir aynası olarak geniş açıdan değerlendirilmelidir.

2.2. Türk Cumhuriyetlerinin Dış Ticaret Analizi

Sovyet sonrası dönemde Türk Cumhuriyetleri etnik, dini, kültürel, siyasi yapılanmalarına ilaveten ekonomik sistemlerini de yeniden inşa etme sürecine girmiştir. Merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş, bu ülkelerin dış açılma stratejilerinin temelini oluşturmuş, uluslararası ticaret, ekonomik büyümenin ve kurumsal dönüşümün başlıca faktörleri hâline gelmiştir. Ancak bu geçiş süreci, her ülkede farklı yapısal engeller, bölgesel çatışmalar ve kurumsal kırılğanlıklarla şekillenmiştir. Dış ticaret politikaları; siyasi istikrarı, yatırım ortamını ve bölgesel entegrasyon kapasitesini değerlendirmek açısından kritik bir araç sunmaktadır.

2.2.1. Azerbaycan

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, merkezi planlı ekonomiyi bırakmış ve piyasa ekonomisine geçme adımlarını atmıştır. 1991'deki bağımsızlık doğrultusunda bu ekonomik dönüşümü hızlandırmak için reform paketleri hazırlanmış, kanunlar yürürlüğe sokulmuştur. Bu yürürlüğe giren kanunların büyük kısmı özel mülkiyet haklarını iyileştirmek, yabancı yatırımı teşvik etmek ve özel sektörün özendirilmesine yönelik olmuştur. Fakat bu adımları gerçekleştirme yönünde gayret verse de ekonomik dönüşümde yaşadığı sosyo-ekonomik problemler ve Dağlık Karabağ sorunu bu dönüşüme sekte vurmuştur (Dikkaya & Demirci, 2017). Karabağ Savaşının etkisi ciddi bütçe açıklarına sebebiyet vermiş ve bu reformlar bütçe açıklarını kapatamamıştır. Bu eksende kurumlar vergisi, gelir vergisi, taşıt vergisi gibi uygulamalarla bütçe gelirlerini artırmaya çalışmıştır (Dikkaya, 2009). Ekonomik dönüşümü gerçekleştirmeye çalışan Azerbaycan yapısal problemlerle uğraşırken bu durum dalgalı büyüme oranları olarak verilere yansımıştır.

2020 Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan, işgalden kurtarılan bölgelerde kapsamlı bir yeniden inşa süreci başlatmış ve bu olgu dış ticaret politikalarının yeniden yapılandırılmasını da beraberinde getirmiştir. Şuşa Beyannamesi ile Türkiye ve Azerbaycan arasında müttefiklik düzeyinde iş birliği tesis edilmekle birlikte savunma sanayii, ulaştırma altyapısı ve

ekonomik entegrasyon alanlarında ortak projeler geliştirilmiştir. Bu gelişmeler, Azerbaycan'ın uluslararası ticaret kapasitesini artırma yönündeki stratejik hedeflerini desteklemiştir (Erarslan & Özdemir, 2021).

Tablo 2.1. Azerbaycan'ın Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (2024)

Göstergeler	Veriler
GSYH (Milyar Dolar)	74.31
Büyüme Oranı	4.07
Kişi Başına Düşen Gelir (Bin Dolar)	7.28
Cari Hesap Dengesi (%GSYH)	6.28
Ticaretin GSYH'ye Oranı	82.68
Mal Ticaretinin GSYH'ye Oranı	64.06

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden derlenmiştir.

Tablo 2.1 verilerine göre, 2024 yılı itibarıyla Azerbaycan ekonomisi, enerji ihracatına dayalı büyüme modelini sürdürmektedir. Temel makroekonomik veriler bu yapının hem avantajlarını hem de potansiyel kırılganlıklarını sunmaktadır. İlk olarak, Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) 74.31 milyar Amerikan doları olarak gerçekleşmiştir. Bu değer, Azerbaycan'ı orta ölçekli bir ekonomi olarak konumlandırmakta ve özellikle enerji sektörünün (petrol ve doğalgaz) GSYH üzerindeki belirleyici etkisini yansıtmaktadır. Bu üretim düzeyi, kamu yatırımları ve altyapı harcamaları için makul bir kaynak oluşturma kapasitesi sağlamaktadır.

İkinci olarak, reel büyüme oranı %4.07 düzeyinde gerçekleşmiş olup, gelişmekte olan ülkeler açısından olumlu bir performans sergilemektedir. Büyüme, yapısal reformların ve dış ticaretin katkısıyla sağlanmış görünmekle birlikte, sürdürülebilirlik açısından dikkatle izlenmesi gereken bir veridir. Özellikle geçmiş yıllarda gözlemlenen dalgalı büyüme oranları, ekonomik istikrarın henüz tam olarak sağlanamadığı izlenimini vermektedir.

Kişi başına düşen gelir ise 7.280 Amerikan doları seviyesindedir. Bu seviye, Azerbaycan'ı Dünya Bankası sınıflandırmasına göre "üst orta gelirli" ülkeler kategorisine yaklaştırmaktadır. Ancak bu ortalama değer, gelir dağılımı eşitsizlikleri nedeniyle yanıltıcı olabileceği göz önünde tutulmalıdır. Enerji gelirlerinin toplumun geneline ne ölçüde yayıldığı, sosyal refah ve kapsayıcı kalkınma açısından kritik bir soru olarak öne çıkmaktadır.

Dördüncü parametre olan cari hesap dengesi, GSYH'ye oranla %6.28 düzeyinde pozitif bir seyir izlemektedir. Ülkenin dış ticaret fazlası verdiği ve

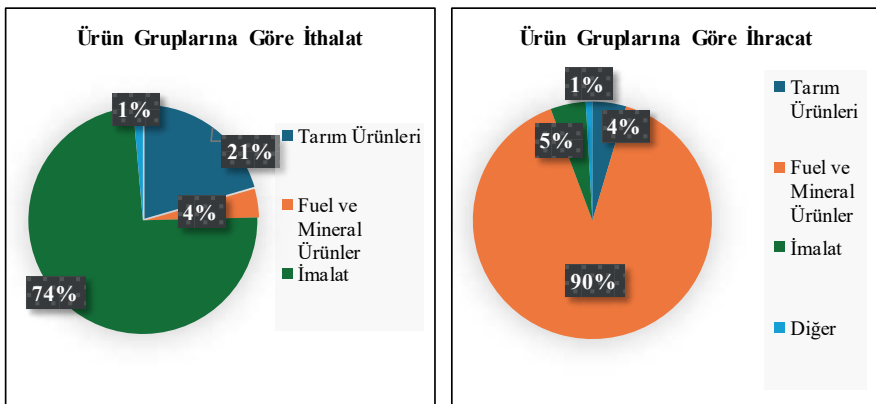
enerji ihracatının bu fazlanın temel kaynağı olduğu görülmektedir. Pozitif cari denge, döviz rezervlerinin artırılması ve dış borçlanma ihtiyacının azaltılması açısından avantajlı olsa bile, enerji fiyatlarındaki küresel dalgalanmalara karşı kırılganlık oluşturma potansiyeli taşımaktadır.

Toplam ticaretin GSYH'ye oranı %82.68 gibi yüksek bir düzeyde gerçekleşmiştir. Bu oran, Azerbaycan ekonomisinin dışa açıklık düzeyini ve küresel ticaret ağlarına entegrasyonunu vurgulamaktadır. Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki belirleyici rolü açık olmakla birlikte, bu yapı dış şoklara karşı duyarlılığı da artırmaktadır.

Mal ticaretinin GSYH'ye oranı ise %64.06 düzeyindedir. Bu oran, hizmetler dışındaki ticaretin ekonomideki ağırlığını ele almakta ve özellikle enerji ürünleri ihracatının bu minvalde belirleyici rol oynadığını teyit etmektedir. Sanayi ve tarım sektörlerinin ihracat kapasitesinin artırılması, ekonomik çeşitlenme ve dayanıklılık açısından stratejik önem taşımaktadır.

Makroekonomik veriler Azerbaycan ekonomisinin dışa açık yapısını ve enerji ihracatına dayalı büyüme modelini açıklarken, dış ticaretin sektörel bileşimi bu yapının daha ayrıntılı bir şekilde analiz edilmesini mümkün kılmaktadır. Özellikle ihracat ve ithalatın ürün gruplarına göre dağılımı, ekonomik üretim yapısının sektörel yoğunluğunu ve dışa bağımlılık düzeyini sunması açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, 2022 yılına ait dış ticaret verileri Azerbaycan'ın ekonomik profilini sektörel düzeyde değerlendirmeye olanak tanımaktadır.

Grafik 2.1. Azerbaycan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2022)

Kaynak: (WTO, 2024)

Grafik 2.1'deki ihracat kompozisyonu incelendiğinde, toplam ihracatın %90'lık devasa bir kısmını yakıt ve mineral ürünler oluşturmaktadır. Bu yüksek oran, Azerbaycan'ın ihracat gelirlerinin büyük ölçüde petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarına dayandığını kesinleştirmektedir. Enerji ihracatına dayalı bu model, kısa vadede yüksek döviz girdisi sağlarken, uzun vadede ekonomik çeşitlenme eksikliği nedeniyle dışsal şoklara karşı bir kırılganlık kaynağıdır. Buna karşın, imalat ürünlerinin ihracattaki payı %5 düzeyindedir. Bu durum, sanayi üretiminin dış pazarlarda rekabet gücünün sınırlı olduğunu ve katma değeri yüksek ürün ihracatının henüz olgunlaşmadığını açıklamaktadır. Tarım ürünlerinin ihracattaki payının %1 ile oldukça düşük kalması ise, tarımsal üretimin büyük ölçüde iç tüketime odaklandığını ve dış pazarlara entegrasyonun zayıf olduğunu öne sürmektedir. Geriye kalan %4'lük pay, diğer ürün gruplarınca üstlenilen marjinal bir rolü ifade etmektedir.

İthalat tarafında ise tablo tamamen farklıdır. İmalat ürünleri %74 gibi ezici bir paya sahiptir. Bu oran, Azerbaycan'ın sanayi ve teknoloji ürünlerinde dışa bağımlılığını teyit etmekte, yerli üretimin bu talebi karşılamakta yetersiz kaldığını vurgulamaktadır. Tarım ürünlerinin ithalattaki %21'lik payı, gıda güvenliği ve tarımsal üretim kapasitesi açısından stratejik bir zafiyete işaret etmektedir. Öte yandan, yakıt ve mineral ürünlerin ithalattaki payının %1 seviyesinde kalması, Azerbaycan'ın enerji alanındaki net ihracatçı konumunu pekiştirmektedir. Diğer ürün grupları, ithalatın %4'ünü oluşturarak sınırlı bir yer tutmaktadır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, Azerbaycan ekonomisi ihracat gelirleri için enerjiye aşırı bağımlıdır, ithalat kalemlerinde ise sanayi ve tarım ürünlerinde dışa bağımlı bir yapı sergiler. Bu dengesiz yapı, ekonomik çeşitlenme gerekliliğini ve yerli üretim kapasitesini artırma zorunluluğunu net bir biçimde gözler önüne sermektedir. Sürdürülebilir kalkınma için stratejik öncelik, imalat sektörünün ihracatta güçlendirilmesi ve aynı anda ithalat bağımlılığının azaltılmasıdır.

Azerbaycan'ın dış ticaret yapısının sektörel bileşenleri kadar ülke bazlı dağılımı da ekonomik ilişkilerin yönünü ve stratejik ortaklıkların niteliğini tanımlamaktadır. Özellikle ihracatın yoğunlaştığı ülkeler, ülkenin dış ekonomik bağımlılık düzeyini ve ticaret politikalarının hedef coğrafyalarını belirlemede kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda, 2024 yılına ait ihracat verilerinin Azerbaycan'ın en büyük beş ticaret ortağı üzerinden değerlendirilmesi ülkenin dış ticaret stratejisi ve bölgesel entegrasyon eğilimlerinin daha net analizine olanak sunmaktadır.

Tablo 2.2. Azerbaycan'ın İhracatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan doları, 2024)

Ülkeler	İhracat	Ticaret Dengesi	Azerbaycan İhracatındaki Payı (%)
İtalya	10.875	10.359	41
Türkiye	3.819	1.509	14.4
Rusya	1.178	-2.442	4.4
Çek Cumhuriyeti	1.088	1.023	4.1
Hırvatistan	873	868	3.3
Dünya Toplam	26.554	5.496	Diğer Ülkeler (%33)

Kaynak: *International Trade Center (ITC) verilerinden derlenmiştir.*

Tablo 2.2'deki verilerin incelenmesiyle, 2024 yılı itibarıyla Azerbaycan'ın 26.55 milyar Amerikan dolarlık toplam ihracat hacminin önemli bir kısmının sınırlı sayıda ülkeye yöneldiği görülmektedir. En büyük ihracat ortağı İtalya, 10.88 milyar dolarlık hacimle toplam ihracatın %40.98'ini tek başına karşılamaktadır. Bu dikkat çekici oran, Azerbaycan'ın enerji ihracatına dayalı dış ticaret modelinde İtalya'nın merkezi bir pozisyona sahip olduğunu kanıtlar. Ayrıca, 10.36 milyar dolarlık ticaret fazlası, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkinin Azerbaycan lehine güçlü bir dış denge kurduğunun bir ifadesidir.

İkinci sırada yer alan Türkiye, 3.82 milyar dolarlık ihracat hacmiyle toplam ihracatın %14.39'unu temsil eder. Türkiye ile olan ticaret dengesi 1.51 milyar dolarlık fazla ile Azerbaycan için pozitif bir seyir izler, bu da tarihsel ve stratejik ilişkilerin ekonomik düzleme yansımasıdır.

Rusya'ya milyar dolarlık ihracat hacmi olmasına rağmen, -2.44 milyar dolarlık ticaret açığı ile belirginleşir. Bu durum, Azerbaycan'ın Rusya'dan gerçekleştirdiği ithalatın ihracatını önemli ölçüde aştığını ve bu ülke ile olan ekonomik ilişkinin dış denge açısından olumsuz bir tablonun merkezinde bulunduğunu işaret eder. Rusya'nın toplam ihracattaki payı %4.44'tür.

Çek Cumhuriyeti, 1.09 milyar dolarlık ihracat hacmi ve 1.02 milyar dolarlık ticaret fazlasıyla, Azerbaycan'ın Avrupa'daki ekonomik çeşitlenme çabalarının somut bir örneği olarak değerlendirilebilir. Bu ülkenin ihracattaki payı %4.11 iken Hırvatistan 873 milyon dolarlık ihracat hacmi ve 868 milyon dolarlık ticaret fazlası ile toplam ihracatın %3.29'luk bir kısmını oluşturur ve Azerbaycan lehine dengeli bir ekonomik ilişkiyi gözler önüne serer.

Yukarıdaki verilere odaklanıldığında, Azerbaycan'ın ihracatının %67'sinin sadece beş ülkeye yöneldiği anlaşılr. Bu yoğunlaşma, dış ticaretin coğrafi çeşitliliğini sınırlandıran bir yapıdır ve dış şoklara karşı hassasiyeti beraberinde getirir. Diğer ülkeler toplam ihracatın %33'ünü oluşturmakla birlikte, bu dağılım Azerbaycan'ın küresel pazarlara entegrasyon düzeyinin henüz geniş tabanlı olmadığı kanaatini akıllara getirmektedir. Ticaret fazlasının büyük ölçüde Avrupa ülkeleriyle sağlanması, Azerbaycan'ın dış ekonomik yöneliminin Batı eksenli olduğunun güçlü bir kanıtıdır ve enerji ihracatının bu ilişkilerde belirleyici rol oynadığı bir gerçektir.

Tablo 2.3. Azerbaycan'ın İthalatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan doları, 2024)

Ülkeler	İthalat	Ticaret Dengesi	Azerbaycan İthalatındaki Payı (%)
Çin	3.725	-3.705	17.7
Rusya	3.620	1.509	17.2
Türkiye	2.310	-2.442	11
ABD	1.618	1.023	7.7
Avustralya	1.463	868	6.9
Dünya Toplam	21.058	5.496	Diğer Ülkeler (%39.5)

Kaynak: International Trade Center verilerinden derlenmiştir.

Tablo 2.3 verilerine göre, 2024 yılı itibarıyla Azerbaycan'ın 21.06 milyar Amerikan dolarlık toplam ithalat hacmi gerçekleşmiştir ve bu hacmin büyük bölümü sınırlı sayıda ülke yönelmiştir. En büyük ithalat ortağı Çin, 3.73 milyar dolarlık hacimle toplam ithalatın %17.7'sini teşkil eder. Bu ilişki, -3.70 milyar dolarlık devasa bir ticaret açığı ile Azerbaycan açısından dış dengeyi olumsuz yönde şekillendirir. Bu sonuç, Azerbaycan'ın Çin'den yüksek hacimli sanayi ve teknoloji ürünleri ithal ettiğini ve bu ülkeye olan ekonomik bağımlılığın ciddi boyutlara ulaştığını gündeme getirir.

İkinci sırada yer alan Rusya, 3.62 milyar dolarlık ithalat hacmiyle toplam ithalatın %17.2'sini oluşturur. İlginç bir şekilde Azerbaycan bu ülkeyle 1.51 milyar dolarlık ticaret fazlası elde etmektedir. Bu durum, Rusya ile olan ekonomik ilişkinin dengeli bir yapıya sahip olduğunu gözler önüne serer.

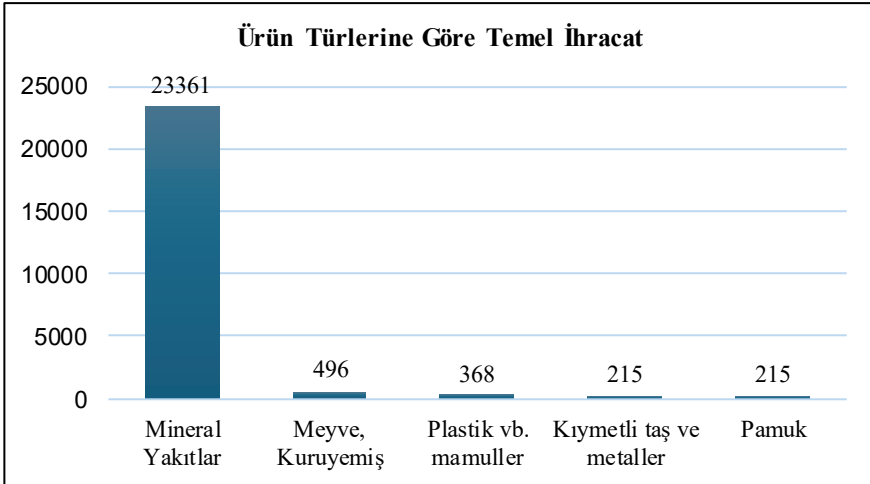
Türkiye, 2.31 milyar dolarlık ithalat hacmiyle Azerbaycan'ın üçüncü büyük ithalat ortağıdır. Ancak, -2.44 milyar dolarlık ticaret açığı, Türkiye'den yapılan ithalatın ihracatı önemli ölçüde aştığını ve bu ilişkinin dış denge

açısından Azerbaycan aleyhine bir seyir izlediğini kanıtlar. Türkiye'nin toplam ithalattaki payı %11'dir.

Amerika Birleşik Devletleri, 1.62 milyar dolarlık ithalat hacmi ve 1.02 milyar dolarlık ticaret fazlasıyla öne çıkar. Bu veri, Azerbaycan'ın ABD ile olan ekonomik ilişkisinde ihracatın ithalattan daha yüksek olduğu ve bu ülkeyle dış denge açısından avantajlı bir konum yakaladığı açıklanabilmektedir. ABD'nin ithalattaki payı %7.7 olarak kaydedilirken, Avustralya da 1.46 milyar dolarlık ithalat hacmi ve 868 milyon dolarlık ticaret fazlası ile Azerbaycan lehine dengeli bir ekonomik ilişkiyi sürdürür. Avustralya'nın ithalattaki payı ise %6.9'dur.

Azerbaycan'ın ithalatının %60.5'i beş ülkeye yönelmiş bir yoğunluk sergiler. Bu yoğunlaşma, dış ekonomik ilişkilerin coğrafi olarak sınırlı bir yapıda olduğunu ve bazı ülkelere karşı yüksek ekonomik bağımlılık riskini barındırmaktadır. Özellikle Çin ve Türkiye ile yaşanan ticaret açıkları, Azerbaycan'ın sanayi ve teknoloji ürünlerinde dış kaynaklara olan bağımlılığını belirginleştirir. Buna karşılık, ABD, Rusya ve Avustralya ile kurulan ticaret ilişkileri, dış denge açısından daha avantajlı bir tablo çizer.

Grafik 2.2. Azerbaycan Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İhracatı, 2024 (Milyon Dolar)

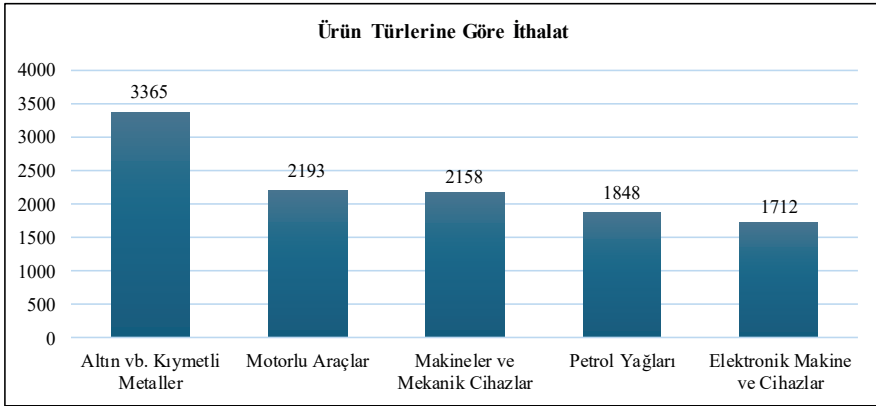

Kaynak: International Trade Center verilerinden derlenmiştir.

Azerbaycan'ın ihracat kalemleri incelendiğinde, mineral yakıtlar 23.361 milyon ABD doları ile açık ara en büyük payı korur. Bu veri, Azerbaycan'ın dış ticaretinin hâlen enerji sektörü ekseninde ilerlediğini ve ekonomik

çeşitlenme hedeflerinin sınırlı düzeyde kaldığını belirtir. Tarımsal ihracat içinde öne çıkan meyve ve kuruyemiş kalemi (496 milyon dolar), bölgesel ekonomik potansiyelin dış pazarlara erişim sağlasa da toplam ihracat içindeki payı oldukça kısıtlıdır. Plastik ve mamulleri (368 milyon dolar), kıymetli taş ve metaller ve pamuk (215 milyon dolar) gibi kalemler, sanayi ve geleneksel tarım ürünlerinin ihracattaki yerini muhafaza etmiştir. Ancak, bu dağılım yüksek katma değerli üretim kapasitesinin henüz gelişmediği gerçeğini de beraberinde taşır.

Grafik 2.3. Azerbaycan Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İthalatı, 2024 (Milyon Dolar)

Kaynak: International Trade Center verilerinden derlenmiştir.

İthalat tarafında, altın vb. kıymetli metaller (3.365 milyon dolar), motorlu araçlar (2.193 milyon dolar) ile makineler ve mekanik cihazlar (2.158 milyon dolar) gibi kalemler öne çıkmaktadır. Bu kalemler, tüketim ve üretim araçları açısından ithalata dayalı bir ekonomik yapı kurmaktadır. Özellikle petrol yağlarının (1.848 milyon dolar) ithalatı, enerji ihracatçısı bir ülkenin petrol türevleri ithal etmesi gibi yapısal bir çelişki barındırmaktadır. Bu durum, rafinaj kapasitesi veya ürün çeşitliliği açısından stratejik bir açığın varlığına dikkat çekmektedir. Elektronik makine ve cihazlar (1.712 milyon dolar) ise teknoloji ithalatının dijitalleşme ve sanayileşme hedefleri için kritik bir ölçüt işlevi görmektedir. Ancak, bu yüksek ithalat hacmi, yerli üretim altyapısının henüz yeterli seviyeye ulaşmadığını da doğrulamaktadır.

2.2.2. Kazakistan

Türk cumhuriyetleri 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanmasından bu yana hem piyasa ekonomisine uyum sağlama hem de dış ekonomik

ilişkilerini çeşitlendirme adına uluslararası ekonomide önemli bir aktör haline gelmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Sovyet sonrası bağımsızlığını kazanan cumhuriyetler içinde dikkat çeken farklılıklar bulunmaktadır (Dikkaya & Bora, 2006). Hidrokarbon rezervlerinin fazlalığı olan ülkeler dünya enerji piyasalarında dikkatleri üzerine çekmiştir. Diğer bir ifadeyle enerji faktörü piyasa ekonomisine hızlı geçişi sağlamış ve dünyaya diğer cumhuriyetlere göre çabuk uyum sağlayabilmiştir. Bu faktörler ekonomiyi etkin bir şekilde güçlendirmiştir (Kara & Yeşilot, 2011).

Ticaretin gelişimini kısıtlayan en önemli sorun, ülkenin tamamen kara ile çevrilmesiyle vücuda gelmesidir. Bu sebeple ihracat ve ithalatın maliyeti doğal olarak yükselmektedir. Alternatif ticaret güzergahlarını göz önünde bulundurmaya çalışan Kazakistan, 1997 yılına kadar Rusya ile sorunlar yaşamış fakat bu yıldan itibaren petrolün transit geçişinde sorunların çözülmesiyle kolaylık sağlanmıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020). Ayrıca Kazakistan'da ekonomik büyüme hızının sağlanması için ihracatın artırılması önemli görülmüş ve stratejiler bu yönde belirlenmiştir. Bilhassa hammadde ihracatında dışa açılma gayretleri kuşkusuz olumlu sonuçlardan biridir. Yüksek ekonomik büyüme hızı, uluslararası arenada iyi bir konum verirken ekonominin yapısal değişimine ve yenilikçi bakış açısına da imkân sağlamaktadır (Özdil & Turdalieva, 2015).

2022 sonrasında ise Kazakistan'ın dış ticaret politikalarında dikkat çekici bir dönüşüm yaşanmıştır. Küresel enerji fiyatlarındaki dalgalanmalara rağmen ülke, doğrudan yabancı yatırımları artırma ve ticari açıklığı genişletme stratejileriyle ekonomik büyümesini desteklemeye devam etmiştir. 1992 yılında 100 milyon dolar düzeyinde olan doğrudan yabancı yatırımlar, 2022 itibarıyla yaklaşık 5 milyar dolara ulaşmıştır. Bu artış, Kazakistan'ın uluslararası finans mimarisiyle entegrasyonunu ve yatırımcı güvenini pekiştirmiştir (Paksoy & Alagöz, 2024). Ayrıca Çin ile geliştirilen Kuşak ve Yol Projesi kapsamında ulaştırma altyapısına yapılan yatırımlar, Kazakistan'ın transit ülke rolünü güçlendirmiş; bu durum ihracat kapasitesini ve bölgesel ticaret hacmini artırmıştır (Hamzaoglu, 2020b).

Merkezi Asya'nın jeoekonomik açıdan stratejik aktörlerinden biri olan Kazakistan, 2024 yılı itibarıyla sergilediği makroekonomik performansla bölgesel kalkınma dinamikleri içinde dikkat çekici bir konumda yer almaktadır (bkz. Tablo 2.4). Aşağıda sunulan temel göstergeler, ülkenin ekonomik kapasitesini, dışa açıklık düzeyini ve yapısal kırılganlıklarını bütüncül biçimde değerlendirmeye olanak tanımaktadır.

Tablo 2.4. Kazakistan'ın Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (2024)

Göstergeler	Veriler
GSYH (Milyar Dolar)	288.40
Büyüme Oranı	4.8
Kişi Başına Düşen Gelir (Bin Dolar)	14005
Cari Hesap Dengesi (%GSYH)	-1.28
Ticaretin GSYH'ye Oranı	61.96
Mal Ticaretinin GSYH'ye Oranı	49.09

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden derlenmiştir.

Toplam gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH), 288.4 milyar ABD doları düzeyinde gerçekleşerek, bu büyüklük Kazakistan'ı Avrasya coğrafyasında orta-üst gelirli ekonomiler arasına dâhil etmektedir. %4.8'lik reel büyüme oranı ise, küresel belirsizliklerin sürdüğü bir dönemde istikrarlı ve canlı bir ekonomik genişlemenin kanıtıdır. Bu büyüme, büyük ölçüde enerji ihracatı, madencilik faaliyetleri ve altyapı yatırımlarının etkisiyle şekillenmiş durumdadır.

Kişi başına düşen gelir 14.005 dolara ulaşmıştır. Bu değer, ülkenin yaşam standartlarında kademeli bir iyileşmeyi beraberinde getirmektedir. Ancak bu rakam, gelir dağılımı ve bölgesel eşitsizlikler gibi mikro düzeydeki yapısal sorunları maskeleyebileceğinden, tek başına refah göstergesi olarak ele alınmamalıdır.

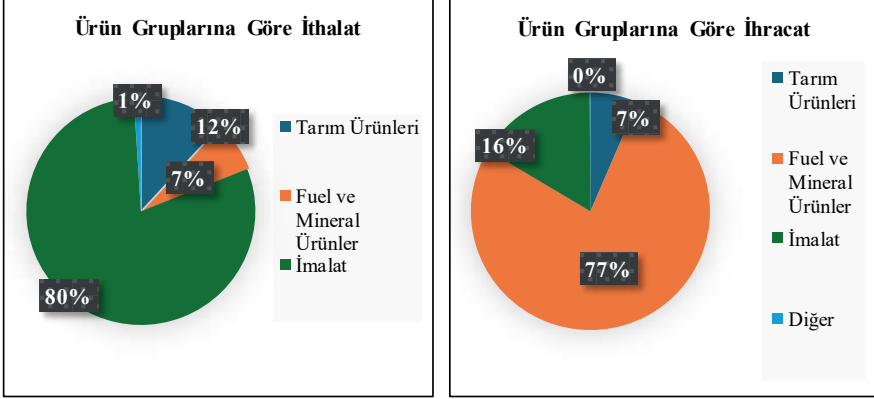
Cari işlemler dengesinin GSYH'ye oranı -%1.28 olarak kaydedilmiş; bu durum dış finansman ihtiyacının sürdüğünü ve döviz kazandırıcı faaliyetlerin henüz arzulanan düzeye ulaşmadığını gözler önüne sermektedir. Özellikle enerji dışı sektörlerin dış ticaret katkısı sınırlı kaldıkça, cari açık yapısal bir sorun olarak varlığını koruyacaktır.

Ticaretin GSYH'ye oranı %61.96 gibi yüksek bir düzeyde gerçekleşmiş; mal ticaretinin payı ise %49.09 olmuştur. Bu veriler Kazakistan ekonomisinin dışa açıklık derecesinin oldukça yüksek olduğunu ve küresel ticaret akımlarına entegre bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu açıklık, dış şoklara karşı duyarlılığı artırmakta; özellikle emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar, ekonomik istikrar üzerinde belirleyici rol oynamaktadır.

Kazakistan'ın 2024 yılı makroekonomik görünümü, büyüme ve dışa açıklık açısından olumlu sinyaller sağlamakla birlikte, cari denge ve sektörel çeşitlenme açısından dikkatli politika tasarımlarını zorunlu kılmaktadır.

Önümüzdeki dönemde, enerji dışı sektörlerin güçlendirilmesi, yerli üretim kapasitesinin artırılması ve bölgesel kalkınma stratejilerinin derinleştirilmesi, ekonomik dayanıklılığın artırılması için anahtar bir rol oynamaktadır.

Grafik 2.4. Kazakistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2022)

Kaynak: (WTO, 2024)

İhracat kompozisyonunda yakıt ve mineral ürünler %77 gibi ezici bir ağırlığa sahiptir. Bu oran, Kazakistan'ın dış ticaret gelirlerinin büyük ölçüde doğal kaynaklara dayandığını ve ekonominin hâlen emtia merkezli bir yapı arz ettiğini kesinleştirmektedir. İmalat sanayi ürünlerinin ihracattaki payı %16 düzeyinde kalırken, tarım ürünlerinin ihracatta hiçbir varlık gösterememesi (%0), kırsal üretim altyapısının dış pazarlara entegre olamadığı çıkarımını sağlamaktadır. “Diğer” kategorisindeki %7’lik pay ise, büyük ölçüde düşük hacimli ve çeşitlenmemiş kalemleri kapsamaktadır.

İthalat tarafında ise “Diğer” ürün grupları %80 gibi olağanüstü bir paya sahiptir. Bu dağılım, Kazakistan'ın dış alımının büyük ölçüde çeşitli tüketim ve ara mallarına dayandığını ve ithalatın yüksek bir düzeyde seyrettiğini belirtmektedir. İmalat ürünleri %12 ile ikinci sırada yer alırken, yakıt ve mineral ürünlerin ithalatındaki payı %7’dir. Tarım ürünleri ise %1’lik bir oranla ithalat sepetinde oldukça marjinal bir konumda bulunmaktadır.

Bu sektörel dağılım, Kazakistan ekonomisinin dış ticaretinde belirgin bir asimetriyi gözler önüne sermektedir. İhracat büyük ölçüde enerji ve hammaddeye temellenirken, ithalat geniş bir ürün yelpazesine yayılmıştır. Bu yapı, dış ticaret dengesinin sürdürülebilirliği açısından riskleri beraberinde getirmekle kalmayıp, yerli üretim kapasitesinin sınırlı olduğunu da teyit etmektedir. Özellikle imalat sanayinin ihracattaki düşük payı, katma değerli

üretim eksikliğine ve teknoloji yoğun sektörlerin gelişim ihtiyacına vurgu yapmaktadır.

Tablo 2.5. Kazakistan'ın İhracatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan doları, 2024)

Ülkeler	İhracat	Ticaret Dengesi	Kazakistan İhracatındaki Payı (%)
İtalya	18.662	17.392	22.9
Çin	14.897	-255	18.3
Rusya	9.546	-8.705	11.7
Hollanda	5.295	-4.911	6.5
Fransa	3.688	1.828	4.5
Dünya Toplam	81.618	21.831	Diğer Ülkeler (%34.1)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

2024 yılı itibarıyla Kazakistan'ın ihracatında en büyük paya sahip ilk beş ülke, toplam ihracatın %65.9'unu kapsamaktadır. Bu durum, ülkenin dış pazarlarda belirgin bir yoğunlaşma yaşadığını kanıtlar. Bu yoğunlaşma, ekonomik bağımlılık ve dış politika açısından dikkatle incelenmesi gereken bir yapıdır.

İtalya, Kazakistan'ın en büyük ihracat ortağı olarak sıvırlmaktadır. 18.66 milyar dolarlık ihracat hacmi ve 17.39 milyar dolarlık ticaret fazlası ile bu ilişki, enerji ve hammadde temelli bir ekonomik işbirliğinin temelini oluşturur. Avrupa'daki bu güçlü kanal, Kazakistan'ın Batı ile kurduğu ekonomik köprüünün en somut örneklerinden biridir.

Çin ile olan ticaret hacmi yüksek olmasına rağmen (-255 milyon dolar ticaret açığı), bu ilişki daha dengeli ve karşılıklı bağımlılığa dayalı bir yapı sergilemektedir. Çin'in %18.3'lük ihracat payı, Kazakistan'ın Asya'daki ekonomik entegrasyonunun stratejik boyutunu yansıtmaktadır.

Rusya ile olan ticaret ise dikkat çekici bir dengesizlik barındırır. 9.55 milyar dolarlık ihracata rağmen 8.70 milyar dolarlık ticaret açığı bulunmaktadır. Bu tablo, Kazakistan'ın bu ülkeye olan ithalat bağımlılığını ve dış denge açısından kırılganlığını ön plana çıkarmaktadır.

Hollanda ve Fransa ile olan ilişkiler ise Avrupa'daki ekonomik çeşitlenme çabalarının farklı yönlerini temsil etmektedir. Hollanda ile olan ticaret açığı, teknoloji ve sanayi ürünleri ithalatının baskınlığını açığa çıkarırken, Fransa

ile olan ticaret fazlası, daha dengeli ve sürdürülebilir bir ekonomik ortaklığın sinyalinin vermektedir.

Bu genel perspektif, Kazakistan'ın dış ticaret politikasında hem bölgesel çeşitlenme hem de dış dengeyi gözetten bir stratejinin gerekli olduğunu ifade eder. Özellikle enerji ihracatına dayalı ilişkilerin uzun vadeli sürdürülebilirliği, üretim yapısının dönüşümüyle desteklenmelidir.

Tablo 2.6. Kazakistan'ın İthalatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan Doları, 2024)

Ülkeler	İthalat	Ticaret Dengesi	Kazakistan İthalatındaki Payı (%)
Rusya	18.252	-8.705	30
Çin	15.153	-255	25.3
Almanya	2.835	-1.673	4.7
ABD	2.271	-300	3.8
Kore Cumhuriyeti	1.908	-656	3.2
Dünya Toplam	59.787	21.831	Diğer Ülkeler (%33)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Tablonun başında yer alan Rusya, 18.252 milyar dolarlık ithalat hacmiyle Kazakistan'ın en büyük ticaret ortağı konumundadır. Ancak bu ilişkinin yapısal yönü, -8.705 milyar dolarlık negatif ticaret dengesiyle daha net biçimde görünürlük kazanmaktadır. Bu açık, Kazakistan'ın Rusya'dan yüksek oranda mal ve hizmet alımı yaparken ihracat kapasitesinin sınırlı olduğunu ifade eder. Yüzde 30'luk pay, Rusya'nın Kazakistan ithalatındaki belirleyici rolünü pekiştirmektedir.

İkinci sırada yer alan Çin, 15.153 milyar dolarlık ithalatla önemli bir ekonomik aktör olarak öne çıkmaktadır. Ticaret dengesi -255 milyon dolar ile görece daha dengeli bir görünüm sergilemekle birlikte, bu durum Çin ile olan ilişkilerin stratejik ve çeşitlenmiş bir yapıya sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Yüzde 25.3'lük pay, Çin'in Kazakistan ekonomisindeki ağırlığını açık biçimde tanımlamaktadır.

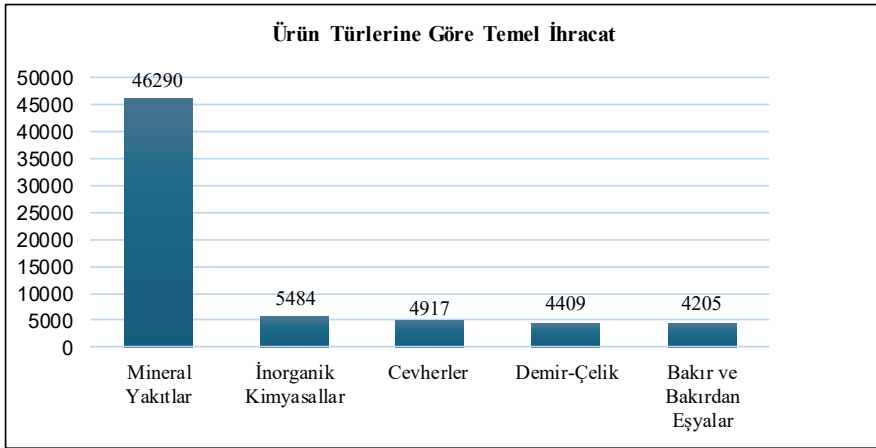
Almanya, ABD ve Kore Cumhuriyeti gibi sanayileşmiş ülkeler, toplam ithalat içinde daha sınırlı paylara sahip olmakla birlikte, teknoloji ve yüksek katma değerli ürünler açısından kritik tedarikçilerdir. Almanya'dan yapılan ithalat 2.835 milyar dolar olup -1.673 milyar dolarlık ticaret açığıyla birlikte değerlendirildiğinde, Kazakistan'ın Avrupa sanayi ürünlerine olan

bağımlılığını açıklamaktadır. Benzer şekilde, ABD ve Kore Cumhuriyeti ile olan ticaret ilişkileri de negatif dengeyle sürmektedir; bu durum, Kazakistan'ın bu ülkelerden daha çok ithalat yaptığı, buna karşılık ihracat kapasitesinin dar kaldığı bir yapıyı barındırmaktadır.

Dünya toplamı içinde “diğer ülkeler” kategorisinin %33'lük paya sahip olması, Kazakistan'ın ticaret ilişkilerinin belirli ülkelere yoğunlaşmakla birlikte küresel düzeyde çeşitlenmiş bir yapıya da sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu çeşitlenme, ticaret dengesinin pozitif yönde seyretmesini garanti etmemekte; aksine, ithalatın genel olarak ihracattan daha yüksek olduğu bir tabloyu sergilemektedir.

Bu veriler ışığında değerlendirildiğinde, Kazakistan'ın dış ticaret ilişkileri hem bölgesel yakınlık hem de küresel üretim zincirlerine entegrasyon açısından stratejik bir görünüm çizer. Ancak ticaret dengesindeki sürekli açıklar, yerli üretim kapasitesinin güçlendirilmesi ve ihracatın çeşitlendirilmesi gereğini vurgulamaktadır. Özellikle teknoloji ve sanayi ürünlerinde dışa bağımlılığı azaltacak politikaların hayata geçirilmesi, ekonomik dayanıklılığı artırmak açısından birincil önceliktir.

Grafik 2.5. Kazakistan Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İhracatı, 2024 (Milyon Dolar)

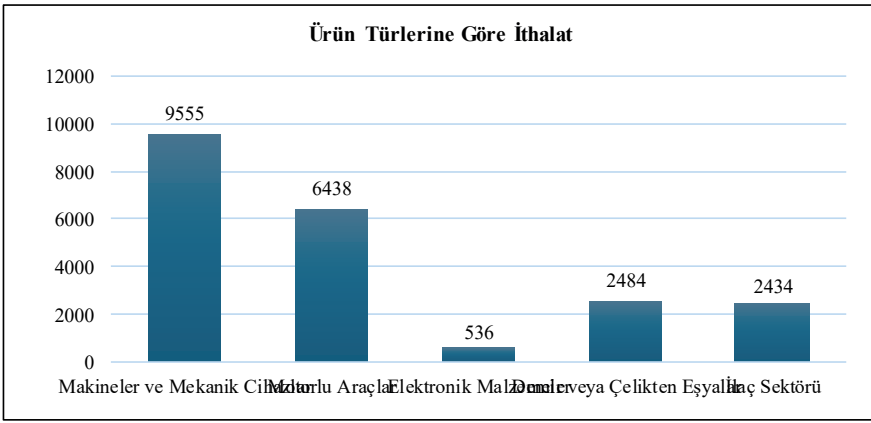

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Kazakistan'ın ürün bazlı dış ticaret kompozisyonu, ülkenin ekonomik yapısındaki sektörel yoğunlaşmaları ve dışa açıklık düzeyini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. İhracat kalemleri incelendiğinde, mineral yakıtlar 46.29 milyar dolarlık hacmiyle açık ara önde yer almakta;

bu durum, enerji sektörünün dış ticaretteki belirleyici rolü bulunmaktadır. Enerji dışı ihracat ürünleri arasında inorganik kimyasallar (5.48 milyar dolar), cevherler (4.92 milyar dolar), demir-çelik (4.41 milyar dolar) ve bakır ürünleri (4.20 milyar dolar) dikkat çekmektedir. Bu tablo, Kazakistan'ın madencilik ve metalürji alanındaki üretim kapasitesinin dış pazarlara yöneldiğini ve ihracatın büyük ölçüde düşük işlenmiş ürünlere dayandığını düşündürmektedir. Katma değer açısından sınırlı olan bu yapı, ülkenin dış gelirlerinin sürdürülebilirliği konusunda soru işaretleri doğurmaktadır.

Grafik 2.6. Kazakistan Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İhracatı, 2024 (Milyon Dolar)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

2024 yılı itibarıyla ithalat tarafında farklı bir yapı göze çarpmaktadır. Makine ve mekanik cihazlar 9.55 milyar dolarlık hacimle ilk sırada bulunduğundan sanayi altyapısının modernizasyon sürecinde dış kaynaklara güçlü bağımlılığı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Motorlu kara taşıtları (6.44 milyar dolar), demir veya çelikten eşyalar (2.48 milyar dolar) ve ilaç ürünleri (2.43 milyar dolar) gibi kalemler, tüketim ve üretim alanlarında ithalata dayalı bir eğilimin varlığını gözler önüne serer. Elektronik ürünlerin ithalatı ise 536 milyon dolar seviyesindedir. Bu düşük hacim, ilgili sektörün henüz gelişim aşamasında olduğunu veya iç talebin sınırlı kaldığını düşündürmektedir.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, Kazakistan'ın dış ticaret yapısı hammadde ihracatına ve sanayi ürünleri ithalatına dayalı bir denge ile karakterizedir. Bu yapı, ekonomik çeşitlenme eksikliğini ve üretim kapasitesinin dönüşüm ihtiyacını açıklamaktadır. Dış ticaret politikasının

temel öncelikleri arasında enerji dışı sektörlerin ihracattaki payının artırılması, yerli üretim stratejilerinin güçlendirilmesi ve yüksek katma değerli ürünlerin teşviki yer almalıdır.

2.3. Kırgızistan

Sovyet döneminden kalan ekonomik mirasın ceremelerini çeken ülkelerden birisi de Kırgızistan'dır. Türkistan coğrafyasında Çin, Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan arasında kalan adeta tampon ülke konumunda duran bu ülke bağımsızlığını kazandığından bu yana dışa açık siyasi ve ekonomik girişimlerle 1991'de bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik entegrasyonlara uyum sağlamaya çalışan ilk ülkedir. Geçiş ekonomisi olarak adlandırılan bu ülke bağımsızlığından itibaren birçok problemle karşılaşmış ve Sovyet mirasının bıraktığı sis bulutunu üzerinden atamamıştır. Buna ilaveten Kırgızistan'ın ülke yapısındaki bazı ekonomik özellikler dış dünyaya açılma adına çabası yetersiz kalmıştır.

Dış politika yönelimlerinde Kazakistan'ı takip eden küçük ve doğal kaynaktan yoksun Kırgızistan'ın model olarak örnek aldığı ilk ülkeler Güney Kore ve Japonya olmuştur. Güney Kore ekonomik kalkınma modelinden etkilenen Kırgız devlet yetkilileri, ülke firmaları ile bağlantı kurarak ortak yatırımları artırma yollarını aramışlardır. Gerekli doğal kaynaklar ve sanayi alt yapısı olmadığından bu yaklaşım hüsrarla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla yeni bir model olarak İsviçre gibi bir kara devleti ve ülkenin %95'i dağlık olan, turizme elverişli bir ülkeyi model alarak en liberal düzenlemelere imza atmak istemişlerdir (Güneş, 2005).

Büyük ekonomik merkezlere olan uzaklık, coğrafi kapalılık, altın haricinde değerli madenlerden mahrumluk, girişimciliğin güçlenememesi, yabancı yatırımcının düşük düzeyde seyretmesi gibi temel problemlerle mücadele eden bir Kırgızistan vardır. Bahsedilen bu tarz problemlere rağmen BDT ülkeleri içerisinde mevzuatını reformlarla piyasaya uyarlamada en başarılı ülkedir. Ek olarak, olumsuz şartlar içerisinde ekonomik istikrarı sağlamasında başarılar elde etmiştir. 1998 yılında DTÖ üyeliğine kabul edilmesi, 2000 yılında kamu reformları, tasarruf önlemleri devreye sokması gibi elde ettiği bu tür kazanımlar ekonomik istikrara ve elde edilen başarılı görünümlere örnektir (Bora & Aydınkaya, 2017).

2022 sonrasında Kırgızistan, ekonomik planlamada sektörler arası bağlantı etkilerini dikkate alan yeni bir yaklaşım benimsemiştir. Asya Kalkınma Bankası'nın girdi-çıkı analizlerine dayanan çalışmalarda, finansal aracılık, inşaat, taşımacılık, eğitim ve sağlık hizmetleri öncelikli sektörler arasında yer almıştır. Özellikle finans sektörü hem ileri hem de

geri bağlantı etkileri açısından en yüksek etkileşim düzeyine sahip alan olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla Kırgızistan'ın ekonomik yapısı hizmet sektörlerinin taşıyıcı rolü üzerine şekillenmektedir (Akdeniz vd., 2024). Ayrıca yeşil ekonomi politikaları çerçevesinde Kırgızistan, hidroelektrik enerji ve yeşil tarım uygulamalarını ön plana çıkarmıştır. 2012 Rio+20 Konferansı'ndan itibaren sürdürülebilir kalkınma ilkelerine bağlılığını beyan eden ülke, 2022 sonrasında PAGE (Yeşil Ekonomi Ortaklığı) üyeliğiyle bu süreci kurumsallaştırmıştır. Yenilenebilir enerji, döngüsel ekonomi ve çevresel verimlilik alanlarında geliştirilen politikalar, Kırgızistan'ın kalkınma vizyonunda çevresel boyutunu ekonomik stratejiyle bütünleştirmektedir (Çikolar, 2025).

Tablo 2.7'deki veriler incelendiğinde 2024 yılında Kırgızistan ekonomisi, mutlak büyüklük açısından sınırlı bir hacme sahip olsa da büyüme oranındaki yüksek performans dikkat çekicidir. 17.47 milyar dolarlık GSYH, ülkenin ekonomik kapasitesinin bölgesel bazda küçük ölçekli kaldığını, %9.04'lük büyüme oranı üretim ve tüketim dinamiklerinde olağanüstü bir genişlemeye işaret etmektedir. Bu ivmenin arkasında kamu yatırımları, düşük maliyetli üretim avantajı ve bölgesel ticaret entegrasyonları gibi faktörler yer alabilir. Ancak kişi başına düşen gelir 2.419 dolar düzeyindedir. Bu yönüyle büyümenin toplumsal refah üzerindeki etkisinin sınırlı kaldığını ve gelir artışının nüfus geneline yayılmadığını düşündürmektedir. Ekonomik genişleme ile bireysel gelir arasındaki bu kopukluk, kalkınma sürecinin kapsayıcılığına dair yapısal bir sorun olarak okunmalıdır.

Tablo 2.7. Kırgızistan'ın Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (2024)

Göstergeler	Veriler
GSYH (Milyar Dolar)	17.47
Büyüme Oranı	9.04
Kişi Başına Düşen Gelir (Bin Dolar)	2419
Cari Hesap Dengesi (%GSYH)	-42.68
Ticaretin GSYH'ye Oranı	-
Mal Ticaretinin GSYH'ye Oranı	91.78

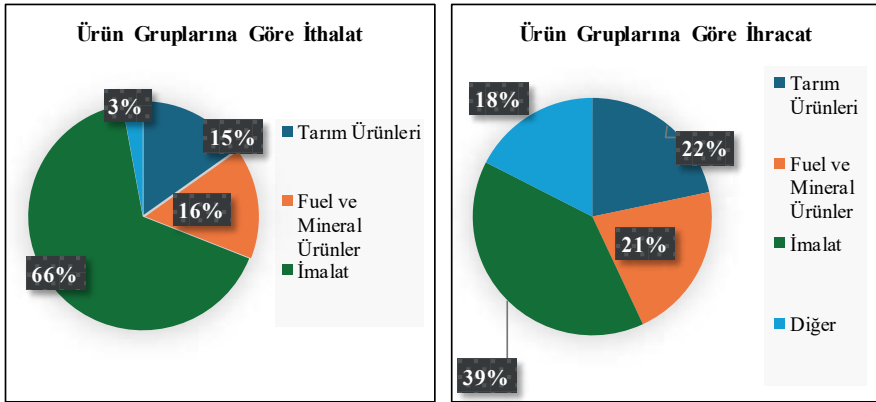
Kaynak: Dünya Bankası verilerinden derlenmiştir.

Cari hesap verisi, ülke ekonomisinin dış finansman bağımlılığına vurgu yapmaktadır. GSYH'nin %42.68'i kadar açık veren bir ekonomi, döviz rezervleri ve dış borçlanma açısından ciddi baskı altındadır. Bu düzeydeki açık ticaret dengesizliğinden ortaya çıkan temel olarak hizmetler ve birincil gelir

kalemlerinden kaynaklanan dış ödemeler dengesizliği de bulunmaktadır. Mal ticaretinin GSYH'ye oranı %91.78 gibi olağanüstü yüksek bir seviyededir. Bu oran, üretim ve tüketim süreçlerinin büyük ölçüde dış pazarlara bağımlı olduğunu ve iç talep ile yerli üretim arasındaki ilişkinin zayıf kaldığını açıklamaktadır. Ticaretin GSYH'ye oranı verisinin eksikliği, hizmet ticareti ve toplam dış ekonomik entegrasyonun kapsamını değerlendirmeyi güçleştirse de mevcut veri seti dışa açıklığın yapısal bir özellik haline geldiği açık biçimde gözükmektedir.

Kırgızistan'ın mevcut ekonomik görünümünde, yüksek büyüme ile derin dış kırılganlıkların eş zamanlı varlığını barındıran bir ikili yapı mevcuttur. Bu yapı, kısa vadede büyüme rakamlarını olumlu etkileyebilir ancak orta vadede makroekonomik istikrarı tehdit eden unsurların birikmesine neden olur. Dolayısıyla, üretim yapısının yerli girdilerle çeşitlendirilmesi, dış finansman ihtiyacının azaltılması ve gelir artışının toplumsal tabana yayılması, ülkenin kalkınma stratejisinde öncelikli müdahale alanları olarak ele alınmalıdır.

Grafik 2.7. Kırgızistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2022)

Kaynak: (WTO, 2024)

Kırgızistan'ın dış ticaret yapısının sektörel kompozisyonuna göre ülkenin üretim kapasitesi ile tüketim eğilimleri arasında yapısal farklar bulunmaktadır. 2022 yılı verilerine göre ihracatın sektörel dağılımında imalat ürünleri %39 ile en büyük payı almıştır. Bu oran, ülkenin dış pazarlara yönelik üretiminde sanayi temelli bir yönelim olduğunu anlatmaktadır. Ancak bu imalat kalemlerinin niteliği —düşük teknoloji mi, orta-yüksek teknoloji mi— belirtilmediği için, katma değer düzeyi hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Tarım ürünleri ihracatı %22, fuel ve mineral ürünler

ise %21 oluşturmaktadır. Bu dağılım, Kırgızistan'ın hem doğal kaynaklara hem de tarımsal üretime dayalı bir ihracat profili vermektedir. “Diğer” kategorisinin %18 gibi kayda değer bir paya sahip olması ise, ihracatın çeşitliliği açısından olumlu bir sinyal olarak okunabilir fakat bu grubun içeriği netleşmeden stratejik bir değerlendirme yapmak güçtür.

İthalat açısından ise tablo oldukça farklıdır. “Diğer” kategorisinin %66 gibi ezici bir ağırlığı vardır ve bu oran büyük ölçüde sınıflandırılmamış veya çok çeşitli ürün gruplarından oluşmaktadır. Bu çeşitlilik, üretim altyapısının yetersiz olduğu alanlarda dışa bağımlılığı yaygınlaştırmaktadır. İmalat ürünleri ithalatı %16 düzeyindedir. Bu yönüyle sanayi girdilerinin ithalat yoluyla karşılandığı söylenebilir ve bu kalemin ihracattaki payına kıyasla düşüktür. Tarım ürünleri ithalatı %3 gibi oran ile oldukça düşüktür. Dolayısıyla ülkenin tarımsal üretimde kendine yeterlilik düzeyi yüksektir ve iç talebi büyük ölçüde yerli kaynaklarla karşılamaktadır. Fuel ve mineral ürünler ithalatı ise %15 düzeyinde olmakla birlikte bu oran, enerji ihtiyacının bir kısmı dış kaynaklardan sağlandığı için bağımlılık sınırlıdır.

İhracat ve ithalat kompozisyonları birlikte değerlendirildiğinde, Kırgızistan'ın dış ticaret yapısında üretim ve tüketim kalemleri arasında belirgin bir asimetri göze çarpmaktadır. İhracatta imalat ve tarım ürünleri öne çıkarken, ithalatta sınıflandırılmayan ürünlerin baskınlığı, ekonomik planlama açısından veri eksikliği ve stratejik yönelim sorunlarını gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, dış ticaretin daha şeffaf ve sektörel olarak izlenebilir hale getirilmesi, üretim-tüketim dengesinin sağlıklı biçimde kurulabilmesi açısından kritik öneme sahiptir.

Tablo 2.8. Kırgızistan'ın İhracatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan doları, 2024)

Ülkeler	İhracat	Ticaret Dengesi	Kırgızistan İhracatındaki Payı (%)
Birleşik Krallık	1.212	1.157	32.4
Rusya	976	-1.333	26.1
Kazakistan	381	-390	10.2
Özbekistan	327	-157	8.8
Hong Kong	131	119	3.5
Dünya Toplam	3.740	-8.167	Diğer Ülkeler (%19)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Kırgızistan'ın tablo 2.8'deki 2024 yılı ihracatında ülke bazlı dağılım, dış ticaret ilişkilerinin hem bölgesel hem küresel düzeyde nasıl şekillendiğini anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Toplam 3.74 milyar dolarlık ihracat hacmi içinde en büyük payı %32.4 ile Birleşik Krallık almıştır. Bu ülkeye yapılan ihracat 1.212 milyar dolar düzeyindedir ve ticaret dengesi 1.157 milyar dolar fazla vermektedir. Bu tablo, Kırgızistan'ın Birleşik Krallık ile olan ticaretinde yüksek oranda net ihracatçı konumundadır ve bu ilişkinin ülke ekonomisine döviz kazandırıcı etkisi güçlüdür. Ancak bu yüksek hacmin hangi ürün gruplarından kaynaklandığı belirtilmediği için, ticaretin sürdürülebilirliği ve stratejik niteliği hakkında daha derin bir değerlendirme yapılması gerekmektedir.

İkinci sırada yer alan Rusya'ya yapılan ihracat 976 milyon dolar düzeyindedir; buna karşın ticaret dengesi -1.333 milyar dolar açık vermektedir. Bu durum, Kırgızistan'ın Rusya ile olan ekonomik ilişkilerinde ithalatın ihracatı büyük ölçüde aştığını yansıtmakta ve dış ticaret dengesi bu ülke özelinde ciddi bir kırılganlık taşımaktadır. Rusya'nın Kırgızistan ihracatındaki %26.1'lik payı, bölgesel ekonomik entegrasyonun güçlü olduğunu aktarsa da ticaretin yönü ve yapısı açısından asimetrik bir ilişki söz konusudur. Benzer şekilde Kazakistan'a yapılan ihracat 381 milyon dolar olup, ticaret dengesi -390 milyon dolar açık vermektedir. Bu veri, komşu ülkelerle olan ticarete hem yoğun hem de ithalata bağımlı bir karakter taşımaktadır.

Özbekistan'a yönelik ihracat 327 milyon dolar düzeyindedir ve ticaret dengesi -157 milyon dolar açık vermektedir. Bu tablo, bölgesel işbirliğinin ekonomik düzeyde geliştiğini açıkla bile ticaret dengeleyici bir yapıya kavuşmamaktadır. Hong Kong'a yapılan 131 milyon dolarlık ihracat hacmi ise 119 milyon dolar ticaret fazlasıyla dikkat çekmektedir. Bu ilişki, Kırgızistan'ın Asya finans merkezleriyle sınırlı ama avantajlı ticaret kanalları kurduğunu barındırmaktadır. “Diğer ülkeler” kategorisi toplam ihracatın %19'unu oluşturmakta, ülkenin dış ticaretinin birkaç ülkeye yoğunlaştığını ve pazar çeşitliliğinin sınırlı kaldığını çağrıştırmaktadır.

Veriler bütün olarak değerlendirildiğinde, Kırgızistan'ın ihracatında bölgesel yakınlık kadar küresel finans merkezleriyle kurulan ilişkiler de belirleyici rol oynamaktadır. Ancak ticaret dengesi verileri bu ilişkilerin büyük bölümünde ithalatın baskın olduğunu anlatmakta ve ülkenin dış ticaretinde yapısal açıklar barındırmaktadır. Bu bağlamda ihracatın ürün çeşitliliği kadar ülke çeşitliliğinin de artırılması ticaret dengesinin daha sürdürülebilir bir yapıya kavuşması açısından stratejik bir öncelik olarak ele alınmalıdır.

Tablo 2.9. Kırgızistan'ın İthalatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan doları, 2024)

Ülkeler	İthalat	Ticaret Dengesi	Kırgızistan İthalatındaki Payı (%)
Çin	5.451	-5.327	45.8
Rusya	2.309	-1.333	19.4
Kazakistan	772	-390	6.5
Özbekistan	484	-157	4.1
Kore Cumhuriyeti	432	-429	3.6
Dünya Toplam	11.907	-8.167	Diğer Ülkeler (%21.6)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Kırgızistan'ın 2024 yılı ithalat verileri, ülkenin dışa bağımlılık düzeyini ve ticaret ilişkilerinin yönünü anlamak açısından çarpıcı bir profil sunmaktadır. Toplam 11.91 milyar dolarlık ithalat hacmi içinde en büyük payı %45.8 ile Çin almıştır. Bu ülkeye yapılan ithalat 5.451 milyar dolar düzeyindedir ve -5.327 milyar dolarlık ticaret dengesi ile belirgin bir dengesizlik içermektedir.

Bu veri, Kırgızistan'ın Çin ile olan ekonomik ilişkilerinde neredeyse tek yönlü bir ticaret akışının bulunduğunu ve ithalata dayalı bir bağımlılık ilişkisinin geliştiğini sergilemektedir. Çin'in bu denli baskın konumuna sadece ticaret hacmi açısından bakmamak gerekir. Bu yönüyle üretim ve tüketim kalıplarının dış kaynaklara ne ölçüde bağlandığını da gözler önüne sermektedir. Bu durum, yerli üretim kapasitesinin zayıflığını ve teknoloji, sanayi girdileri gibi stratejik alanlarda dışa açıklığın yüksekliğini düşündürmektedir.

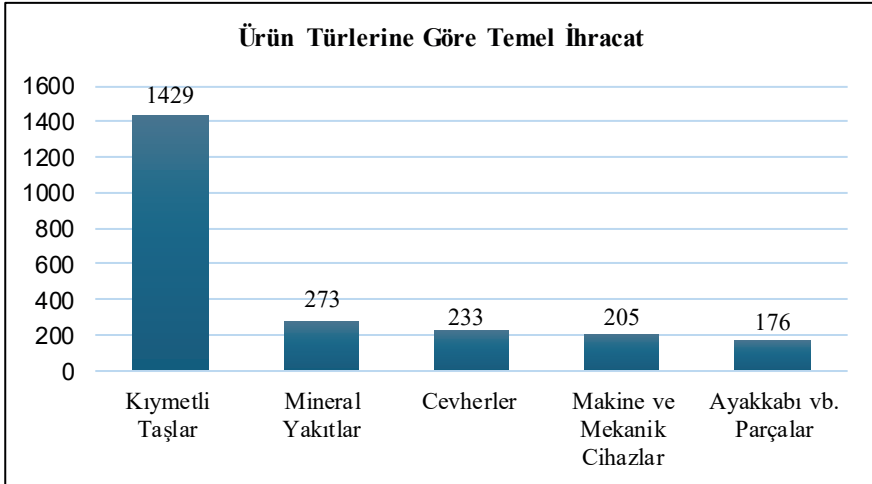
İkinci sırada yer alan Rusya'dan yapılan ithalat 2.309 milyar dolar civarındadır; bu ülke ile olan ticaret dengesi -1.333 milyar dolar açığa yol açmaktadır. Rusya'nın ithalattaki %19.4'lük payı, enerji ve temel tüketim malları gibi kalemlerdeki dış bağımlılığını ve bölgesel ekonomik entegrasyonun ithalat yönlü bir karakter taşıdığını teyit etmektedir.

Kazakistan'dan yapılan ithalat 772 milyon dolar olup, ticaret dengesi -390 milyon dolardır. Bu durum, komşu ülkelerle olan ekonomik ilişkilerin yoğun fakat dengesiz bir yapıda olduğunu kanıtlar. Özbekistan'dan ithalat 484 milyon dolar düzeyindedir ve ticaret dengesi -157 milyon dolar açık vermektedir. Bu tablo bölgesel işbirliğinin ekonomik düzeyde geliştiğini ancak ticaretin dengeleyici bir yapıya ulaşmadığını sunmaktadır.

Kore Cumhuriyeti'nden yapılan ithalat 432 milyon dolar düzeyindedir ve -429 milyon dolar açık vermektedir. Bu ilişki, teknoloji ve elektronik ürünler gibi yüksek katma değerli kalemlerde dışa bağımlılığın sürdüğünü ve bu alandaki yerli üretim kapasitesinin dar kaldığını ifade etmektedir. “Diğer ülkeler” kategorisi toplam ithalatın %21.6’sını oluşturmaktadır. Buradan hareketle, Kırgızistan dış ticaretinin birkaç ülkeye odaklandığı ve pazar çeşitliliğinin ithalat tarafında da sınırlı olduğu saptanabilir.

Kırgızistan’ın dış ticaret yapısında yukarıdaki veriler, politika belirleme açısından belirleyici bir rol üstlenmektedir. Özellikle Çin ile olan ticaret ilişkisi, ekonomik bağımlılığa yapısal bir boyut kazandırmış ve yerli üretim stratejileri yetersiz kalmıştır. Bu bağlamda, ithalatın ürün bazlı niteliğinin detaylandırılması, yerli üretim kapasitesinin artırılması ve ticaret dengesinin daha sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulması, Kırgızistan’ın ekonomi politikalarında öncelikli müdahale alanları olarak belirlenmelidir.

Grafik 2.8. Kırgızistan Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İhracatı, 2024 (Milyon Dolar)

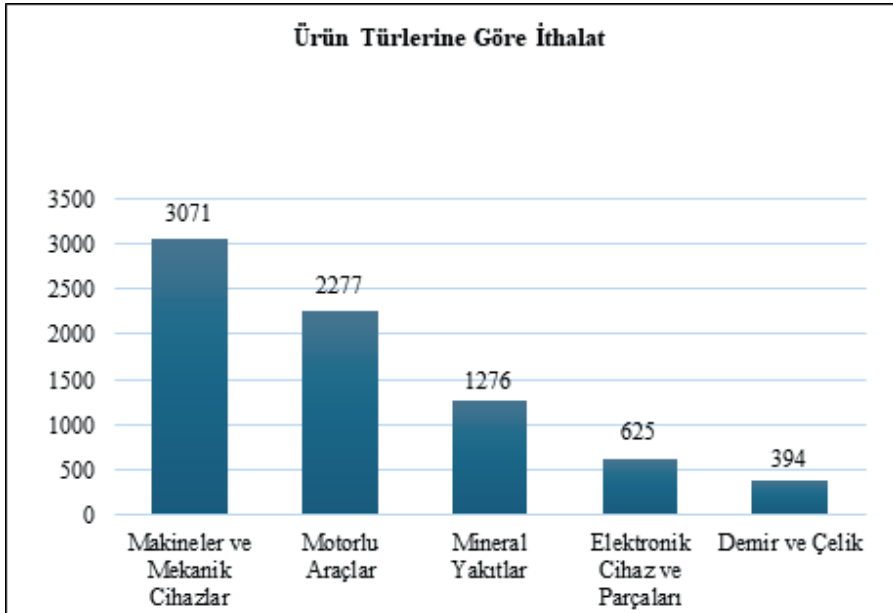
Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Kırgızistan’ın dış ticaret yapısının ürün türlerine göre dağılımı, ülkenin üretim kapasitesi ile tüketim eğilimleri arasındaki yapısal farkları daha somut biçimde açıklanabilmektedir. Tablo 2.8’de, 2024 yılına ait veriler değerlendirildiğinde ihracat sınırlı sayıda kaleme yoğunlaşmakta, ithalat ise geniş bir ürün yelpazesinde yüksek hacimlere ulaşmaktadır. Bu tablo hem

dış ticaret dengesinin yönünü hem de ekonomik bağımlılık noktalarını değerlendirmek açısından önemli bir çerçeve belirlemektedir.

İhracat tarafında en yüksek payı 1.429 milyon dolarla kıymetli taşlar oluşturmaktadır. Bu kalemden Kırgızistan'ın dış pazarlarda değerli maden ve taşlar üzerinden döviz kazancı sağlaması ile ihracatın büyük ölçüde hammadde temelli olduğu yorumu yapılabilmektedir. Mineral yakıtlar (221 milyon dolar) ve cevherler (74 milyon dolar) gibi kalemler de benzer biçimde düşük işlenmiş ürünler kategorisindedir. Böylece ihracat katma değer açısından sınırlı kalmaktadır. Makineler ve mekanik cihazlar (60 milyon dolar) ile ayakkabı ve benzeri parçalar (5 milyon dolar) gibi sanayi ve tüketim ürünleri ise ihracat sepetinde oldukça marjinal bir konumda yer almaktadır. Bu dağılım ile Kırgızistan dış pazarlara yönelik üretim kapasitesini dar bir sektörel çerçevede şekillendirmektedir.

Grafik 2.9. Kırgızistan'ın Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İthalatı, 2024 (Milyon Dolar)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

İthalat kompozisyonu, çok daha geniş ve yüksek hacimli bir yapı ortaya koymaktadır. Makineler ve mekanik cihazlar 3.071 milyon dolarlık hacimle ilk sırada yer alır; bu veri, sanayi altyapısının dış kaynaklara olan bağımlılığının boyutlarını kesinleştirmektedir.

Motorlu araçlar (2.277 milyon dolar) ve mineral yakıtlar (1.276 milyon dolar) gibi kalemler, tüketim ve enerji ihtiyacının büyük ölçüde ithalat yoluyla karşılandığı çıkarımını sağlamaktadır. Elektronik cihaz ve parçaları (625 milyon dolar) ile demir/çelik ürünleri (394 milyon dolar) gibi sanayi girdileri, ithalat sepetinde önemli bir yer kaplamaktadır. Bu dağılım, yerli üretim kapasitesinin teknoloji ve altyapı alanlarında yetersiz kaldığı sonucunu desteklemektedir.

2.3.4 Özbekistan

Sovyet ekonomisinin bir parçası olan Türkistan coğrafyasının ülkelerinden Özbekistan, Sovyet sonrası dönemde ekonomik altyapısını büyük ölçüde yitirmiştir. Sovyet döneminden miras kalan eksik sanayileşme, sosyalist tarım düzeni ve verimlilik sorunları, bağımsızlığın ilk yıllarında tüm ülkelerde olduğu gibi Özbekistan'da da ciddi bir ekonomik daralmaya yol açmıştır. Bağımsızlığını kazanan diğer ülkelere kıyasla Özbekistan, piyasalaşma sürecinde daha sınırlı ilerleme kaydetmiştir (Dikkaya & Bora, 2017). Denize çıkışı olmayan kara topraklarıyla çevrili olan ülke, geçiş ekonomileri arasında yer almakta ve bölgedeki bütün Türk Cumhuriyetleriyle sınır komşuluğu taşımaktadır. Reformlar silsilesini gereğince uygulamayan Özbekistan'da, içe kapanık ekonomik ve siyasal düzlemde devletin ağırlığı hâlen belirgin biçimde hissedilmektedir.

Şavkat Mirziyoyev liderliğinde başlatılan yeni kalkınma stratejisiyle birlikte ekonomik dönüşüm süreci hız kazanmıştır. Özellikle 2022–2026 Kalkınma Planı çerçevesinde, daha fazla ekonomik liberalleşme, özelleştirme, rekabetin artırılması ve yabancı yatırımın teşviki gibi adımlar öncelikli hedefler arasında yer almıştır (Tulkayov, 2022). Bu strateji kapsamında kişi başına düşen GSYİH'nin beş yıl içinde 1.6 kat artırılması ve ihracatın 30 milyar dolara çıkarılması hedeflenmektedir. Sanayi, madencilik, enerji ve kimya sektörlerinde üretim hacminin genişletilmesi; metalurji ve doğalgaz işleme alanlarında büyük ölçekli yatırımların gerçekleştirilmesi planlanmaktadır (Haydar Aliyev Avrasya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2022).

Özbekistan'ın geçiş ekonomisi olarak yaşadığı dönüşüm süreci, makroekonomik parametrelerdeki iyileşmelerle birlikte daha somut bir yapıya kavuşmuştur. Finansal sistemin liberalleştirilmesi, uluslararası kuruluşlarla iş birliğinin artırılması ve bölgesel ekonomik entegrasyona yönelik politikaların güçlendirilmesi, ülkenin ekonomik yöneliminde yeni bir evreyi temsil etmektedir (Demirci, 2022).

Tablo 2.9. Özbekistan'ın Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (2024)

Göstergeler	Veriler
GSYH (Milyar Dolar)	114.96
Büyüme Oranı	6.5
Kişi Başına Düşen Gelir (Bin Dolar)	3161
Cari Hesap Dengesi (%GSYH)	-4.9
Ticaretin GSYH'ye Oranı	60.72
Mal Ticaretinin GSYH'ye Oranı	47.82

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden derlenmiştir.

Yukarıdaki, tabloya ait temel makroekonomik rakamlar, Özbekistan'ın geçiş ekonomisi kimliğinden üretim odaklı ve dışa açık bir yapıya doğru evrildiğini aktarmaktadır. Son yıllarda uygulanan reformlar, dış ticaretin serbestleştirilmesi ve yatırım ortamının iyileştirilmesi gibi adımlar, bu verilere yansıyan dönüşümün temel dinamiklerini oluşturmuştur.

114.96 milyar dolarlık GSYH ile Özbekistan bölgesel ölçekte istikrarlı bir büyüklüğe ulaşmıştır. Bu seviye, özellikle sanayi, tarım ve hizmetler sektörlerinde yaşanan yapısal dönüşümle desteklenmektedir. Özellikle tekstil, otomotiv yan sanayi ve gıda işleme gibi alanlarda artan üretim kapasitesi, GSYH'nin sürdürülebilir biçimde büyümesine katkı sağlamaktadır.

Yüzde 6.5'lik büyüme oranı, ülkenin dinamik bir ekonomik genişleme sürecinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu büyüme, kamu yatırımlarının yanı sıra özel sektörün üretim ve ihracat kapasitesindeki artışla şekillenmiştir. Özellikle Çin ve Rusya gibi büyük pazarlara yönelik ihracatın çeşitlenmesi, büyüme oranının dış talep kaynaklı bileşenini güçlendirmiştir. Ancak bu oranın kalıcılığı, üretim verimliliği ve teknolojik dönüşümle doğrudan ilişkilidir.

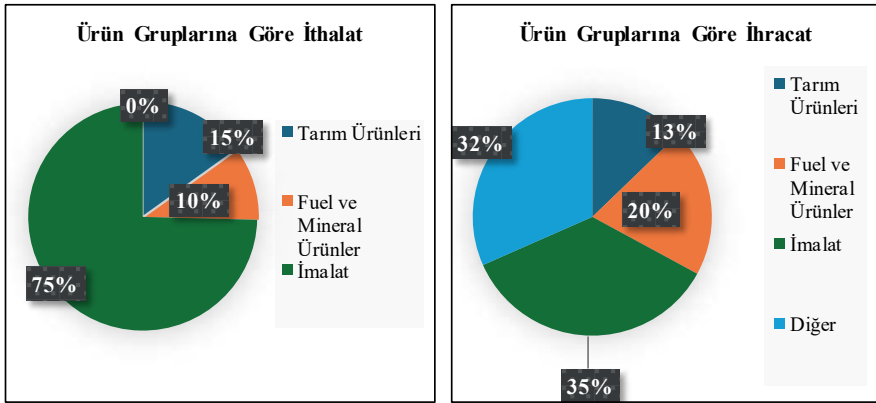
Kişi başına düşen gelirin 3.161 dolar düzeyinde olması, Özbekistan'ın hâlâ düşük gelirli ülkeler kategorisinde yer aldığını açıklamaktadır. Bu minvalde kentleşme süreci, işgücü piyasasının dönüşümü ve sosyal harcamalarla birlikte artış eğilimine ihtiyacı olduğu yorumu yapılabilir. Ancak gelir düzeyinin yükseltilmesi, ekonomik büyümenin bir parçası olmakla birlikte bölgesel eşitsizliklerin azaltılması ve kapsayıcı kalkınma politikalarının başarısıyla mümkündür.

Cari hesap dengesinin GSYH'ye oranına (-%4.9) bakıldığında, Özbekistan dış ticaret açığı ve sermaye hareketleri açısından belirli bir

kırılganlık taşımaktadır. Bu açık, özellikle enerji ve teknoloji ürünlerindeki ithalat bağımlılığıyla ilişkilidir. Ancak ülkenin dış yatırım çekme kapasitesi ve bölgesel entegrasyon politikaları, bu açığın finansmanında önemli rol oynamaktadır. Cari açığın sürdürülebilirliği, dış borç yönetimi ve ihracatın katma değer düzeyiyle yakından bağlantılıdır.

Ticaretin GSYH'ye oranının %60.72'ye ulaşması, Özbekistan'ın dış açıklık düzeyinin yüksekliğini ortaya koyan temel noktalardan biridir. Bu oran, ihracat ve ithalat kalemlerinin ekonomik büyüklük içindeki payının genişlediğini, dış pazarlardaki dalgalanmalara karşı kırılganlığın arttığını göstermeksizin tanımlar. Mal ticaretinin GSYH'ye oranı %47.82 olarak hesaplanmakta; bu veri, fiziksel ürünlerin dış ticaretteki baskın konumunu işaret eden nicel bir çerçeve sunar. Hizmetler sektörünün dış pazarlardaki temsili ise bu oranla kıyaslandığında sınırlı kalmaktadır.

Grafik 2.10. Özbekistan Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2022)

Kaynak: (WTO, 2024)

Özbekistan'ın dış ticaret haritası, sadece nicel göstergeleri değil üretim tercihleri ve stratejik yönelimleri de içeren çok katmanlı bir yapıyı barındırır. 2022 yılına ait sektörel dağılım, ülkenin ekonomik kimliğini yeniden biçimlendirme sürecine eşlik eden dönüşüm dinamiklerini tanımlar. Bu çerçevede, ihracat ve ithalat sepetleri arasında belirgin bir yapısal gerilim oluşmuştur.

İhracat kalemleri içinde imalat ürünlerinin %35'lik paya ulaşması, geleneksel hammadde odaklı üretimden uzaklaşma eğiliminin belirginleştiğini açıklayan bir nicel eşiktir. Tekstil ve kimya gibi sektörlerin dış pazarlara açılması, sanayi belleğinin yeniden inşa edildiği bir sürecin parçası olarak

değerlendirilir. Enerji ve madencilik ürünleri %20'lik oranla döviz kazancının temel kaynakları arasında yer almayı sürdürür. Bu dağılım, geçmişe ait üretim reflekslerinin yeni stratejik yönelimlerle birlikte varlığını koruduğunu ortaya koymaksızın tanımlar. Tarım ürünlerinin %13'lük payı, ülkenin toprakla kurduğu tarihsel ilişkinin dış ticaret yapısındaki karşılığını oluşturmaktadır. Öte yandan, “diğer” kategorisinin %32 gibi yüksek bir orana ulaşması, veri sınıflandırmasındaki belirsizliklerin yanı sıra ihracatın hâlâ tanımlanmamış bir çeşitlenme süreci içinde bulunduğuna işaret eden bir durumdur.

“Diğer” kategorisinin %75'lik ağırlığı, dış kaynaklara olan bağımlılığın enerji ve tarım gibi temel sektörlerle sınırlı kalmadığını, teknoloji, ara mallar ve tüketim ürünleri gibi çeşitli kalemlere yayıldığını anlatan bir tablo sunmaktadır. Tarım ürünlerinin %15'lik ithalat payı, gıda üretiminde yaşanan verimlilik sorunları ile arz güvenliği risklerini gündeme taşır. Fuel ve mineral ürünlerin %10'luk payı, enerji alanında kısmi bir dengeleme kapasitesinin varlığına dayalı bir değerlendirme imkânı sağlamaktadır. İmalat ürünlerinin ithalat payının %0 olarak görünmesi ise ya metodolojik bir eksikliğe ya da bu ürünlerin “diğer” başlığı altında sınıflandırılmış olmasına dayanan teknik bir sorun olarak ele alınmalıdır.

Tablo 2.10. Özbekistan'ın İhracatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan Doları, 2024)

Ülkeler	İhracat	Ticaret Dengesi	Azerbaycan İhracatındaki Payı (%)
NES Bölgesi	16.015	16.014	50.3
Rusya	4.472	-7.979	14
Çin	1.851	-14.323	5.8
Kazakistan	1.837	-2.378	5.8
Türkiye	1.580	-999	5
Dünya Toplam	31.856	-23.667	Diğer Ülkeler (%19.1)

Kaynak: ITC verilerinden alınmıştır.

Son dönem ihracat verileri, Özbekistan'ın dış ekonomik ilişkileri belirli ülkelere yoğunlaşan bir yapı sergilemektedir. Bu yoğunlaşma, bölgesel entegrasyon süreçleriyle küresel ticaret dinamiklerinin kesiştiği bir düzlemde şekillenmiştir.

İhracatın yarısından fazlası tek bir bölgeye yönelmiş durumdadır. NES Bölgesi, 16.015 milyar dolarlık ihracat hacmiyle toplamın %50.3'ünü oluşturmaktadır. Bu bölgeyle kurulan ekonomik bağ, Özbekistan açısından

hem hacim hem de dış denge bakımından avantajlı bir tablo üretmektedir. Ticaret fazlası, neredeyse ihracatla eşdeğer düzeye ulaşmıştır (16.014 milyar dolar). Ancak bölgenin yapısal içeriği netleşmediği sürece, bu ilişkinin stratejik anlamı tam olarak çözümlenememektedir.

Rusya ile kurulan ticaret ilişkisi, 4.472 milyar dolarlık ihracat hacmine rağmen -7.979 milyar dolarlık bir açıkla sonuçlanmaktadır. Bu tablo, tarihsel bağların ve enerji-temelli ithalatın etkisiyle şekillenmiş bir bağımlılık ilişkisini tanımlar. Açığın azaltılabilmesi, Rusya'ya yönelik ihracat kalemlerinin çeşitlendirilmesi ve katma değeri yüksek ürünlerle dış pazardaki konumun yeniden yapılandırılmasıyla mümkün hale gelebilir.

Çin'e yapılan ihracat 1.851 milyar dolar düzeyinde kalmakta; buna karşılık ticaret dengesi -14.323 milyar dolarlık açıkla ciddi bir asimetri üretmektedir. Bu ilişki, üretim ve teknoloji ithalatına dayalı bir yapıdan kaynaklanmaktadır. Çin'in ihracattaki %5.8'lik payı sınırlı görünse de, dış ticaret açığı üzerindeki etkisi belirgin bir baskı oluşturmaktadır. Bu dengesizliğin azaltılması, ihracat hacminin artırılması ve stratejik sektörlerde üretim kapasitesinin geliştirilmesiyle de doğrudan ilişkilidir.

Kazakistan'a yönelik ihracat 1.837 milyar dolara ulaşmakta; -2.378 milyar dolarlık ticaret açığı ise ithalat yönlü bir karakter taşımaktadır. Bölgesel işbirliği çerçevesinde değerlendirildiğinde, komşu ülkelerle kurulan ekonomik bağlar derinleşmiş olsa da ticaretin dengeleyici bir yapıya ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Türkiye ile olan ekonomik ilişki, 1.580 milyar dolarlık ihracat ve -999 milyon dolarlık ticaret açığıyla daha dengeli bir görünüm sunmasına karşın, dış ticaretin hâlâ ithalat lehine seyrettiği bir yapıyı korumaktadır.

“Diğer ülkeler” kategorisi, toplam ihracatın %19.1'ini oluşturmaktadır. Bu oran, Özbekistan'ın dış ticaretinde birkaç ülkeye aşırı yoğunlaşma eğilimi taşıdığını ve pazar çeşitliliğinin sınırlı kaldığını kanıtlayan bir dağılım sunar. Bu yapı, ekonomik kırılganlıkları artırmakta; dış ticaretin stratejik yönelimler yerine zorunlu bağımlılıklar üzerinden şekillendiği bir düzene işaret etmektedir.

Tablo 2.11. Özbekistan'ın İthalatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan doları, 2024)

Ülkeler	İthalat	Ticaret Dengesi	Azerbaycan İthalatındaki Payı (%)
Çin	16.175	-14.323	29.1
Rusya	12.452	-7.979	22.4
Kazakistan	4.215	-2.378	7.6
Kore Cumhuriyeti	3.000	-2.970	5.4
Türkiye	2.579	-999	4.6
Dünya Toplam	55.524	-23.667	Diğer Ülkeler (%30.9)

Kaynak: ITC verilerinden alınmıştır.

Özbekistan'ın dış ticaret ilişkileri, ithalat tarafında belirli ülkelere yoğunlaşan bir yapı sergilemektedir. Bu yapı, üretim bağımlılıkları ve ekonomik kırılganlıkların analizinde temel bir çerçeve sunar. 2024 yılına ait ithalat verilerine sadece hacimsel açıdan bakıldığında eksik kalacaktır. Tablonun başında yer alan Çin, 16.175 milyar dolarlık ithalat hacmiyle toplamın %29.1'ini oluşturur. Bu ilişkinin Özbekistan açısından maliyeti oldukça yüksektir ve ticaret dengesi -14.323 milyar dolar açık vermektedir. Ekonomik bağın büyük ölçüde ithalata dayalı olması, teknoloji, makine ve ara malı gibi stratejik kalemlerde dışa bağımlılığın sürdüğünü açıklığa kavuşturan bir yapı oluşturur. Çin'in bu denli baskın konumda bulunması politik düzeyde de dikkatle yönetilmesi gereken bir ilişki ihtiyacını doğurmaktadır.

İkinci sırada yer alan Rusya, 12.452 milyar dolarlık ithalat hacmiyle toplamın %22.4'ünü temsil eder. Ticaret dengesi -7.979 milyar dolarlık açıkla sonuçlanır. Enerji ve temel tüketim malları gibi kalemlerdeki dış bağımlılık, Rusya ile kurulan ekonomik ilişkilerde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Avrasya coğrafyasındaki entegrasyon süreci bu bağları güçlendirse bile dış denge açısından dengeleyici mekanizmaların eksikliği dikkat çekmektedir.

Kazakistan'dan yapılan ithalat 4.215 milyar dolar düzeyindedir; ticaret açığı -2.378 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. Bölgesel yakınlıkla şekillenen bu ilişki, komşu ülkelerle kurulan ekonomik bağlarda da ithalatın baskın olduğunu vurgulayan bir örnek sunar. Enerji, metal ve tarım ürünleri gibi kalemlerdeki dış kaynak kullanımı, bu açığın temel nedenleri arasında yer alır.

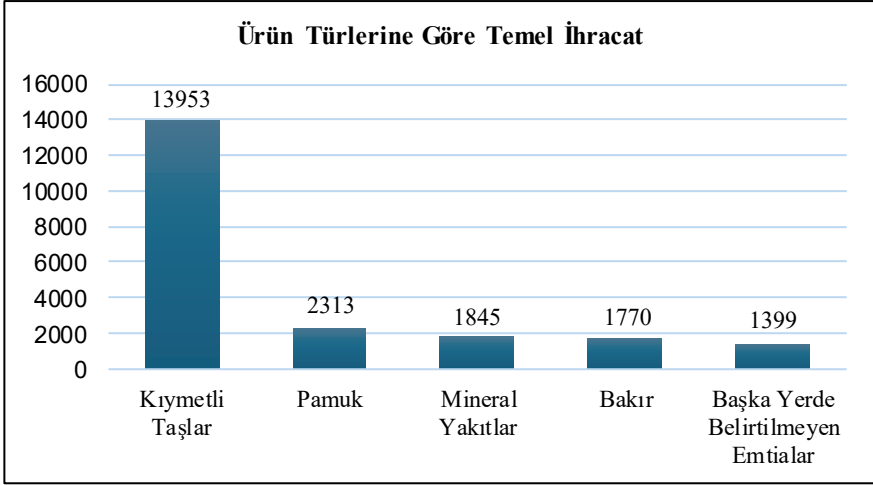
Kore Cumhuriyeti ile yürütülen ekonomik ilişki, 3 milyar dolarlık ithalat hacmi ve -2.970 milyar dolarlık ticaret açığıyla teknoloji temelli bir bağımlılığı tanımlar. Elektronik, otomotiv ve yüksek katma değerli sanayi ürünlerinde yerli üretim kapasitesinin henüz yeterli düzeye ulaşmaması, bu açığın yapısal nedenleri arasında yer alır. Kore ile kurulan ticaret, üretim teknolojisi transferi açısından fırsatlar barındırır bile mevcut durumda dış dengeyi olumsuz etkileyen bir yapı üretmektedir.

Türkiye’den yapılan ithalat 2.579 milyar dolar düzeyindedir; ticaret açığı -999 milyon dolar olarak hesaplanmıştır. Kültürel yakınlıkla desteklenen bu ekonomik bağ, ithalatın ihracatı aşması nedeniyle üretim kapasitesini artırma ihtiyacını gündeme taşımaktadır. Tekstil, gıda ve inşaat malzemeleri gibi kalemlerdeki ithalat yoğunluğu, bu açığın temelini oluşturur.

“Diğer ülkeler” kategorisi toplam ithalatın %30.9’unu kapsar. Bu oran, Özbekistan’ın dış ticaretinde birkaç ülkeye yoğunlaşmakla birlikte küresel düzeyde çeşitlenmiş bir ithalat yapısına da sahip olmaktadır. Ancak bu çeşitlenme, dış dengeyi dengeleyici bir etki üretmekten uzaktır ve toplam ticaret açığı 23.667 milyar dolar gibi oldukça yüksek bir düzeyde seyretmektedir.

Bu tablo, dış ticaret politikasında üretim ikamesi, teknoloji transferi ve stratejik ortaklıkların yeniden yapılandırılması gibi alanlarda acil müdahale gerektiren bir kırılganlık profili oluşturur. Özellikle Çin ve Rusya gibi büyük aktörlerle kurulan ilişkilerde, ithalat bağımlılığını azaltacak yerli üretim stratejilerinin hayata geçirilmesi, ekonomik dayanıklılığı artırmak açısından öncelikli bir gereklilik taşımaktadır.

Grafik 2.11. Özbekistan'ın Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İhracatı, 2024 (Milyon Dolar)

Kaynak: ITC verilerinden alınmıştır.

2024 yılı ihracat verileri, Özbekistan ekonomisinin sektörel önceliklerini ve üretim kapasitesinin yönelimlerini nicel olarak tanımlamaktadır. Kıymetli taşlar, 13.9 milyar dolarlık ihracat hacmiyle dış ticaretin merkezinde yer almaktadır. Bu kalem etrafında şekillenen yapı, yüksek değerli madenlerin küresel pazarlardaki ağırlığını pekiştiren bir üretim stratejisine karşılık gelmektedir. Enerji ve metal sektörleri de benzer biçimde öne çıkmakta; mineral yakıtlar ve bakır, 3.6 milyar dolara yaklaşan ihracat değeriyle bu yönelimi desteklemektedir.

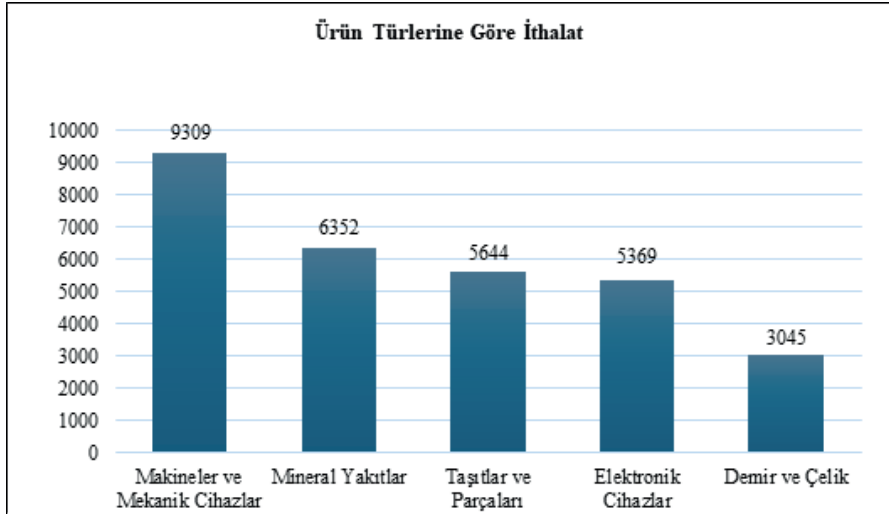
Tarım alanında pamuk, 2.3 milyar dolarlık dış satım değeriyle belirginleşmektedir. Bu veri, ülkenin tarihsel üretim deseninde pamuk tarımının hâlâ baskın konumda bulunduğu bir eşik oluşturmaktadır. Pamuk dışındaki tarımsal ürünlerin ihracat payının sınırlı kalması neticesinde sektörel çeşitlenme henüz yeterli düzeye ulaşmamaktadır. Bu yapı, tarımın dış ticaretteki rolünün belirli ürünlere bağımlı kaldığını ve kapsamlı bir dönüşüm gereksinimi doğurduğunu işaret etmektedir.

Veri setinde yer alan “başka yerde belirtilmeyen emtialar” kategorisi, 1.4 milyar dolarlık ihracat hacmiyle sınıflandırma dışı ürünlerin varlığına dikkat çekmektedir. Bu grup, dış ticaret istatistiklerinde içerik netliğini azaltan bir belirsizlik çıkarmaktadır. Analiz kapasitesini sınırlayan bu kategori, potansiyel olarak sanayi ürünleri veya özel ticaret kalemlerini içerebilmekte,

dolayısıyla ekonomik çeşitlenme eğilimlerinin izlenebilmesi açısından dolaylı bir referans alanı oluşturmaktadır.

Genel yapı, kısa vadeli gelir elde etme kapasitesi açısından avantajlı bir tablo sunmasına rağmen uzun vadeli dirençlilik ve sürdürülebilirlik bakımından yapısal riskler barındırmaktadır. Doğal kaynaklara dayalı ihracatın baskınlığı, dışsal şoklara karşı kırılganlık riski taşıyan bir bağımlılık düzeyine karşılık gelmektedir. Bu nedenle üretim deseninin çeşitlendirilmesi, sanayi entegrasyonunun derinleştirilmesi ve ihracat verilerinin daha ayrıntılı biçimde sınıflandırılması, dış ticaret politikalarının yeniden tasarlanmasında öncelikli müdahale alanları arasında değerlendirilmelidir.

Grafik 2.12. Özbekistan'ın Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İthalatı, 2024 (Milyon Dolar)

Kaynak: ITC verilerinden alınmıştır.

2024 yılı ithalat yapısı, Özbekistan'ın üretim sisteminde dış kaynaklı girdilerin baskınlığını ve teknoloji temelli dönüşüm ihtiyacını veri düzeyinde izlenebilir hale getirir. Listenin ilk sırasında yer alan makineler ve mekanik cihazlar, 9.3 milyar dolarlık hacmiyle sanayi yatırımlarının teknik altyapıya dayalı biçimde şekillendiği bir aşama oluşturur. Enerji alanındaki dışa açıklık, mineral yakıtların 6.3 milyar dolarlık ithalat hacmiyle belirginleşmektedir. Bu kalem, enerji arzında iç üretimin yetersiz kaldığı ve dış ticaret dengesinde yapısal bir bağımlılık düzeyinin sürdüğü gerek kalmaksızın tanımlanabilir. Taşıtlar ve parçaları ile elektronik cihazlar, sırasıyla 5.6 ve

5.3 milyar dolarlık ithalat hacimleriyle hem tüketici talebinin hem de üretim zincirlerine entegrasyon çabasının dış kaynaklarla karşılandığını nicel olarak betimlemektedir.

Demir ve çelik ürünleri, 3 milyar doları aşan ithalat değeriyle inşaat ve altyapı yatırımlarında kullanılan girdilerin büyük ölçüde dış kaynaklı olduğu bir dağılım üretmektedir. Bu minvalde ağır sanayi alanında yerli üretim kapasitesinin henüz yeterli düzeye ulaşmadığını ve dış girdilerin teknik zorunluluk haline geldiğini düşündürmeden açıklamaktadır.

Genel ithalat yapısı, tüketimden çok üretim odaklı bir yönelim taşır. Ancak bu yönelim, dış kaynaklara aşırı bağımlılık nedeniyle ekonomik dirençliliği zayıflatır. Yerli üretimin teşvik edilmesi, teknoloji transferi mekanizmalarının güçlendirilmesi ve ithalatın stratejik planlamayla yönlendirilmesi, uzun vadeli ekonomik istikrar açısından öncelikli hale gelmelidir.

2.3.5. Türkiye

Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik, siyasi, sosyolojik ve stratejik düzeyde en yüksek kapasiteye sahip ülke Türkiye'dir. Makroekonomik istatistiklerle desteklenen bu konum bölgesel ve küresel düzeyde de ayrıksı bir profil üretmektedir. Açık denizlere erişim, jeopolitik derinlik, tarihsel süreklilik ve kurumsal altyapı gibi unsurlar, Türkiye'nin bölgesel liderlik rolünü pekiştiren başlıca faktörler arasında yer alır.

Ekonomik düzlemde bu üstünlük; finansal sistemin dışa açıklığı, uluslararası ticaret altyapısının kurumsallaşması ve çok taraflı anlaşmalara aktif katılım gibi unsurlarla somutlaşır. Gelişmiş ekonomilerle kurulan stratejik ortaklıklar ve müttefiklik ilişkileri, Türkiye'nin ekonomik dinamizmini destekleyen yapısal bileşenler arasında sayılabilir. Ancak bu avantajlı konum bazı kronik sorunlarla birlikte zayıflamaktadır. Cari işlemler açığı, yüksek enflasyon ve enerji temelli dış bağımlılık, Türkiye ekonomisinin her yıl mücadele ettiği temel kırılganlık alanları arasında yer almaktadır. Öz (2007), finansal serbestleşme sonrasında yaşanan sermaye girişlerinin yerel para üzerinde değerlendirme baskısı oluşturduğunu ve bu sürecin ardından gerçekleşen ani çıkışların cari denge üzerinde şok etkisi yaptığını belirtmiştir. Bu dinamik, Türkiye'ye özgü değil yükselen piyasa ekonomilerinde de benzer biçimde kriz tetikleyici bir işlev üstlenmiştir.

1980 sonrası dönemde başlatılan ekonomik liberalleşme süreci, ihracata dayalı büyüme modelinin benimsenmesiyle birlikte dışa açılmayı hızlandırmıştır. İhracat hacmindeki artış, iç talebin genişlemesi, verimlilik kazanımları ve sermaye girişleri, Türkiye ekonomisinin dönüşüm sürecini

desteklemiştir. Ancak 1990'lı yıllar, yapısal reformların gecikmesi ve siyasi istikrarsızlık nedeniyle krizlerle şekillenmiştir (Yiğit, 2013). 2001 sonrası toparlanma süreci, 2008 küresel krizine kadar istikrarlı büyüme eğilimiyle devam etmiş; bu dönemde ekonomik entegrasyon düzeyi belirgin biçimde yükselmiştir.

2020 yılında başlayan COVID-19 salgını, Türkiye ekonomisinin kırılganlıklarını daha görünür hale getirmiş; özellikle hizmet sektörü, turizm ve iç talep üzerinde baskı oluşturmuştur. Pandemi sürecinde uygulanan kısa çalışma ödeneği, işten çıkarma yasakları ve kredi genişlemesi gibi önlemler istihdam kayıplarını sınırlamaya çalışmasına karşın enflasyonist baskı ve döviz kuru oynaklığı derinleşmiştir (Han vd., 2022). World Bank (2022) ise Türkiye'nin pandemi sonrası toparlanma sürecinde ihracat performansının belirleyici olduğunu; ancak makro-finance oynaklıkların hane halkı refahını tehdit ettiğini vurgulamıştır. OECD (2023) raporu, Türkiye'nin toparlanma sürecinde yapısal reformlara duyulan ihtiyacın artırmakta ve özellikle işgücü piyasasında bölgesel eşitsizlikleri derinleştirmektedir.

Tablo 2.12. Türkiye'nin Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (2024)

Göstergeler	Veriler
GSYH (Milyar Dolar)	1323.25
Büyüme Oranı	3.18
Kişi Başına Düşen Gelir (Bin Dolar)	15473
Cari Hesap Dengesi (%GSYH)	-0.75
Ticaretin GSYH'ye Oranı	55.82
Mal Ticaretinin GSYH'ye Oranı	45.78

Kaynakça: Dünya Bankası verilerinden derlenmiştir.

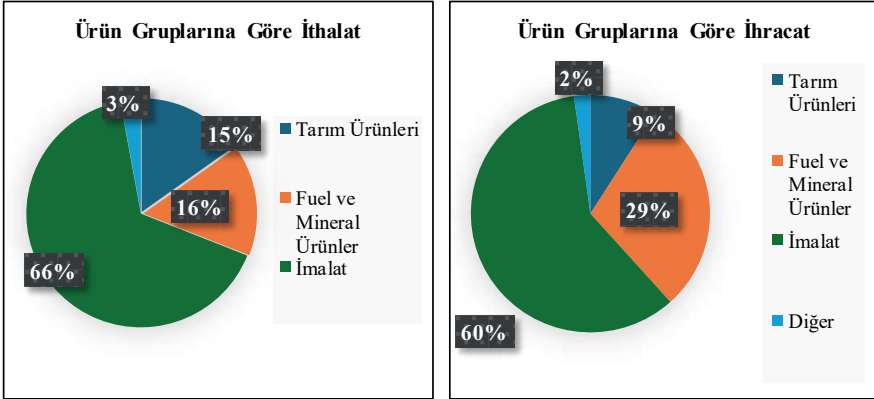
Tablo 2.12'ye bakıldığında, 2024 yılında 1.3 trilyon dolarlık gayrisafi yurt içi hasıla düzeyiyle Türkiye, orta-üst gelirli ülke kategorisindeki yerini korumaktadır. Yüzde 3.18'lik büyüme oranı, genişleme sürecinin sürdüğünü ancak yüksek ivmeli dinamiklerden uzaklaşıldığını düşündürmektedir. Kişi başına düşen gelirin 15.473 dolara ulaşması, gelir düzeyinde görece bir artış üretse de yapısal sıçrama eşliğini aşamamaktadır.

Cari işlemler dengesinin GSYH'ye oranla yüzde -0.75 seviyesinde kalması halinde dış finansman ihtiyacının sürdüğü ve net sermaye girişlerine duyulan bağımlılığın devam ettiği şeklinde tanımlanabilir. Bu yapı, döviz likiditesi ve dış borçlanma açısından izlenmesi gereken bir kırılganlık alanı oluşturmaktadır.

Dış ticaretin GSYH içindeki payının yüzde 55.82'ye ulaşması, üretim ve tüketim süreçlerinde dışa açıklığın belirginleştiği bir eşik üretmektedir. Mal ticaretinin bu toplam içindeki yüzde 45.78'lik payı ile küresel değer zincirlerine entegrasyonun sürdüğü ve dış talep dalgalanmalarına karşı duyarlılığın arttığı söylenebilir.

Bu parametreler bir araya geldiğinde, Türkiye ekonomisinin hem içsel kapasite hem de dışsal bağlantılar açısından dengeli fakat hassas bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Büyüme ve gelir artışı sürerken, dış ticaret ve cari denge alanlarında sürdürülebilirlik tartışmaları derinleşmektedir. Bu çerçevede, üretim yapısının teknoloji yoğun sektörlerle kaydırılması, dış finansman bağımlılığının azaltılması ve ticaretin niteliğinin artırılması, orta vadeli politika tasarımlarında öncelikli başlıklar arasında yer almalıdır.

Grafik 2.13. Türkiye Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2022)

Grafik 2.13'e göre 2022 yılında Türkiye'nin dış ticaret kompozisyonu, imalat sektörünün açık baskınlığıyla şekillenmiştir. Yüzde 58.9'luk payla bu grup, ülkenin küresel değer zincirlerine entegrasyonunun temel taşı olarak öne çıkmaktadır. Bu oran, dış ticaretin büyük ölçüde sanayi üretimine dayandığını ve ihracatın yapısal olarak işlenmiş ürünler üzerinden gerçekleştiğini akıllara getirmektedir. İmalatın bu düzeydeki ağırlığı üretim kapasitesinin çeşitliliğini ve dış pazarlardaki rekabet gücünü vermektedir.

Enerji ve hammadde bağımlılığı ise fuel ve mineral ürünler kategorisinde önemli değişkenlerdendir. Yüzde 28.9'luk payın Türkiye'nin enerji arzında dış kaynaklara olan açıklığı ve bu kalemin dış ticaret dengesi üzerinde belirleyici etkisi vardır. Bu grup sadece ithalat yönlü bir yük olmaktan ziyade küresel fiyat dalgalanmalarına karşı duyarlılığı artıran bir unsur olarak değerlendirilmelidir.

Tarım ürünleri, yüzde 9'luk payla dış ticaretin daha sınırlı bir bileşenini oluşturmaktadır. Bu minvalde Türkiye'nin tarımsal üretim kapasitesine rağmen dış ticaretin büyük ölçüde sanayi ve enerji eksenli yürütüldüğü yorumu çıkarılabilir. Tarımın bu düzeydeki temsili hem ürün çeşitliliği ve işlenmiş tarım ürünleri açısından dış pazarlarda daha güçlü bir odaklanmayı gündeme getirebilecektir.

“Diğer” kategorisinin yüzde 2.2'lik payı ise veri sınıflandırmasında yer almayan kalemleri kapsamakla birlikte, dış ticaretin marjinal bileşenlerini temsil etmektedir. Bu grup, özel ticaret kalemleri veya düşük hacimli ürünleri içerebilir; ancak yapısal analiz açısından sınırlı bir etkiye sahiptir.

Türkiye'nin ithalat yapısında öne çıkan dört temel grupta ekonomik işleyişin dış kaynaklarla kurduğu ilişki biçimini farklı düzlemlerdedir. İmalat ürünlerinin yüzde 66.2'lik ağırlığı, üretim zincirlerinin dış girdilere dayalı olduğunu ve yerli teknolojik kapasitenin henüz tam ikame sağlayamadığını akıllara getirmektedir. Bu durumda sanayi politikaları sadece üretim hacmine değil, aynı zamanda niteliksel dönüşüme odaklanmalıdır.

Enerji ve madencilik kalemleri, toplam ithalatın yüzde 15.8'ini kapsamaktadır. Bu açıdan enerji ve hammadde Türkiye'nin enerji temininde dışa açıklığını ve jeopolitik risklere karşı duyarlılığını artıran bir yapı sunmaktadır. Özellikle fosil yakıt bağımlılığı; çevresel sürdürülebilirlik ve ekonomik istikrar açısından yeniden değerlendirilmesi gereken bir alanı açıklamaktadır.

Tarım ürünlerinin yüzde 15.2'lik payı ile Türk gıda arzı dış kaynaklara yönelimi belirginleştirmekte ve yerli üretim bazı temel kalemlerde yetersiz kalmaktadır. “Diğer” kategorisinde yer alan yüzde 2.9'luk kısım, sınıflandırma dışı ürünleri kapsamakla birlikte, dış ticaretin genel yönelimi üzerinde sınırlı bir etki bırakmaktadır. Ancak bu grup, özel ticaret kalemleri veya düşük hacimli stratejik ürünler açısından detaylı incelendiğinde özgün dinamikler barındırabilir.

Tablo 2.13. Türkiye'nin İhracatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan doları, 2024)

Ülkeler	İhracat	Ticaret Dengesi	Türkiye İhracatındaki Payı (%)
Almanya	20.432	-6.652	7.8
ABD	16.351	124	6.2
Birleşik Krallık	15.289	8.443	5.8
Irak	13.006	11.179	5
İtalya	12.956	-6.359	4.9
Dünya Toplam	261.801	-82.215	Diğer Ülkeler (%70.3)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Türkiye'nin ihracatında en büyük payı alan ülke Almanya'dır. 20.4 milyar dolarlık ihracat hacmine rağmen, ticaret dengesi 6.6 milyar dolar açık vermektedir. Türkiye Almanya'dan yüksek miktarda ara mal ve teknoloji ürünü ithal etmekte, ihracat ise daha düşük katma değerli kalemlerden oluşmaktadır. Almanya ile olan bu dengesizlik, üretim yapısının dışa bağımlı karakterini ve sanayi ürünlerinde rekabet gücünün sınırlı kaldığını ima etmektedir.

ABD'ye yönelik ihracat 16.3 milyar dolara ulaşırken, ticaret dengesi hafif bir fazlayla 124 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Bu denge, Türkiye'nin ABD ile daha dengeli bir ticaret ilişkisi kurmakta ve özellikle savunma, tekstil ve gıda gibi sektörlerde karşılıklı ticaret simetrik ilerlemektedir. Birleşik Krallık'a yapılan ihracat 15.3 milyar dolardır ve ticaret fazlası 8.4 milyar dolara ulaşmıştır. Bu rakamlar ile Türkiye rekabet avantajı elde etmekte ve özellikle hazır giyim, otomotiv yan sanayi ve makine ekipmanlarında güçlü bir ihracat performansı sergilemektedir. Brexit sonrası ticaret anlaşmaları, Türkiye'nin bu pazardaki konumunu daha da pekiştirmiş olabilir.

Irak, Türkiye'nin ihracatında 13 milyar dolarlık hacimle dördüncü sırada yer alırken, ticaret fazlası 11.2 milyar dolara ulaşmıştır. Bu yüksek fazla, Türkiye'nin Irak'a yönelik gıda, inşaat malzemeleri ve tüketim ürünlerinde belirgin bir üstünlük kurduğunu ve bu ülkenin Türkiye için hem ekonomik hem de jeopolitik açıdan kritik bir pazar olduğunu aktarmaktadır.

İtalya'ya yapılan ihracat 12.9 milyar dolardır ancak ticaret dengesi 6.4 milyar dolar açık vermektedir. İtalya ile olan bu dengesizlik, sanayi entegrasyonunun asimetrik yapısını şekillendirmiş olur. Dünya toplamı içinde bu beş ülke, Türkiye ihracatının yaklaşık yüzde 29.7'sini oluştururken,

geri kalan yüzde 70.3'lük bölüm diğer ülkelere dağılmıştır. Bu vesile ile Türkiye'nin ihracatı hem bölgesel çeşitliliğe hem de çoklu pazarlara dayalıdır. Ancak ticaret dengesi açısından toplamda 82.2 milyar dolarlık açık, dış ticaretin yapısal sorunlarını ve ithalata dayalı üretim modelinin sürdürülebilirlik açısından yeniden ele alınması gerektiğini açıklamaktadır.

Tablo 2.14. Türkiye'nin İthalatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan Doları, 2024)

Ülkeler	İthalat	Ticaret Dengesi	Azerbaycan İthalatındaki Payı (%)
Çin	44.930	-41.542	13.1
Rusya	44.018	-35.455	12.8
Almanya	27.084	-6.652	7.9
İtalya	19.316	-6.359	5.6
NES Bölgesi	18.015	-16.290	5.2
Dünya Toplam	344.017	-82.215	Diğer Ülkeler (%55.4)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Çin, Türkiye'nin ithalatında yüzde 13.1'lik pay ile başat tedarikçi konumunu muhafaza etmektedir. 44.9 milyar dolarlık ticaret hacmine karşılık gelen 41.5 milyar dolarlık açık, bu ilişkinin yapısal açıdan ciddi bir dengesizlik taşıdığını kanıtlamaktadır (bkz. Tablo 2.14). Bu durum, Türkiye'nin sanayi ve teknoloji ürünlerinde Çin'e yüksek düzeyde bağımlı olduğunu ve yerli üretimin bu segmentlerde henüz ikame edici bir kapasite geliştiremediğini gözler önüne sermektedir. Çin ile oluşturulan dış ticaret ilişkisi, maliyet avantajı sağlamakla sınırlı kalmamakta, bilakis stratejik kırılganlıkları derinleştiren bir bağımlılık profili oluşturmaktadır.

Rusya, 44 milyar dolarlık ithalat hacmiyle ikinci sıraya yerleşmekte ve bunun sonucunda ticaret açığı 35.5 milyar dolara ulaşmaktadır. Bu vaziyet, enerji ve hammadde temelli bir dışa bağımlılığı belirtmektedir. Özellikle doğalgaz ve petrol ürünleri ekseninde şekillenen bu ticaret yapısı, Türkiye'nin enerji arzında çeşitliliği azaltarak jeopolitik kırılganlıklara açık hâle gelmektedir. Rusya ile yürütülen yoğun ticaret, kısa vadede arz güvenliği temin etmesine rağmen uzun vadede ekonomik bağımsızlık açısından yeniden değerlendirilmesi gereken bir bağımlılık ilişkisi doğurmaktadır.

Almanya, 27.1 milyar dolarlık ithalatla üçüncü sırada konumlanmaktadır. Bu ülke ile ticaret açığı ise 6.6 milyar dolar düzeyindedir. Bu ilişki, göreceli olarak daha dengeli bir yapı arz etmekle birlikte, özellikle makine, otomotiv

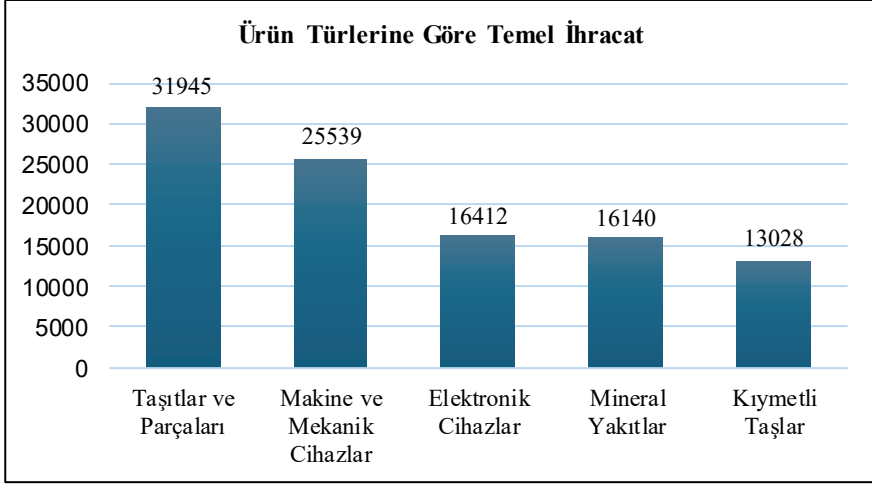
ve yüksek teknoloji ürünlerinde Türkiye'nin dışa açıklığını koruduğunu doğrulamaktadır. Almanya'dan gerçekleştirilen ithalat, kalite ve teknolojik üstünlük açısından avantaj sağlamaktadır; ancak yerli sanayinin bu alanlarda rekabet gücünü artırması gerektiği sonucunu doğuran bir dış ticaret dinamiği sunmaktadır.

İtalya, 19.3 milyar dolarlık ithalat hacmiyle dördüncü sırada bulunmaktadır; ticaret açığı ise 6.4 milyar dolardır. Bu tablo, özellikle inşaat malzemeleri, kimya ve gıda işleme teknolojileri gibi sektörlerde İtalya'nın Türkiye açısından kritik bir tedarikçi olduğunu düşündürmektedir. Fakat bu bağımlılık, üretim kapasitesinin yapısal bir dönüşüm geçirmesi gerektiğine dair güçlü sinyaller sunmakta; yerli sanayinin teknolojik adaptasyon sürecini hızlandırması gerektiğini vurgulamaktadır.

NES Bölgesi (Not Elsewhere Specified), 18 milyar dolarlık ithalatla beşinci sırayı almakta; buna ek olarak ticaret açığı 16.3 milyar dolar gibi oldukça yüksek bir düzeye ulaşmaktadır. Bu grup, sınıflandırılmayan veya özel ticaret kalemlerini içermesi nedeniyle, dış ticaretin şeffaflığı ve izlenebilirliği açısından titizlikle analiz edilmesi gereken bir alanı temsil etmektedir. Bu bağlamda, veri bütünlüğü ve sınıflandırma sistemlerinin güncellenmesi, politika yapıcılar açısından öncelikli bir zorunluluk haline gelmektedir.

Toplam ithalatın 344 milyar dolara yükseldiği mevcut tabloda, ilk beş ülke Türkiye'nin dış ticaretinin yüzde 44.6'sını teşkil etmektedir. Geriye kalan yüzde 55.4'lük bölüm ise diğer ülkelere dağılmaktadır. Nihayetinde toplam 82.2 milyar dolarlık ticaret açığı, dış ticaretin yapısal dengesizlikler içerdiğini ve ithalata dayalı büyüme modelinin sürdürülebilirlik açısından yeniden ele alınması gerektiğini açıkça gözler önüne sermektedir. Bu durum, ekonomik stratejilerin üretim odaklı bir dönüşümle yeniden yapılandırılması gerekliliğini vurgulayan bir uyarı niteliği taşımaktadır.

Grafik 2.14. Türkiye'nin Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İhracatı, 2024 (Milyon Dolar)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmektedir.

Grafik 2.14'e göre taşıtlar ve parçaları, 31.9 milyar dolarlık ihracat hacmiyle Türkiye'nin küresel üretim haritasındaki en güçlü sektörlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu ürün grubu, Avrupa'daki yerleşik otomotiv yan sanayi ağlarıyla bütünleşmiş bir üretim mimarisinin dışı açılan yüzünü temsil etmektedir. Katma değeri yüksek ve mühendislik temelli ürünlerin bu alanda yoğunlaşması, Türkiye'nin sanayi rekabetçiliğini şekillendiren başlıca eksenlerden biri haline gelmiş durumdadır. Bu nedenle taşıt sanayii aynı zamanda teknolojik üstünlük bağlamında stratejik bir konum kazanmış bulunmaktadır.

Makine ve mekanik cihazlar, 25.5 milyar dolarlık ihracatla ikinci sırada yer almaktadır. Bu grup, üretim teknolojilerinin dış pazarlara aktarımında stratejik bir köprü işlevi görürken, Türkiye'nin endüstriyel kapasitesi çeşitlenmekte ve teknik uzmanlık alanları daha sofistike bir düzeye evrilmektedir. Özellikle Orta Doğu ve Doğu Avrupa ülkelerinde bu ürünlere yönelik artan talep, Türkiye'nin bölgesel teknoloji tedarikçisi kimliğini pekiştirmektedir. Böylece makine ihracatı mal akışı, bilgi ve mühendislik transferi anlamına gelmektedir.

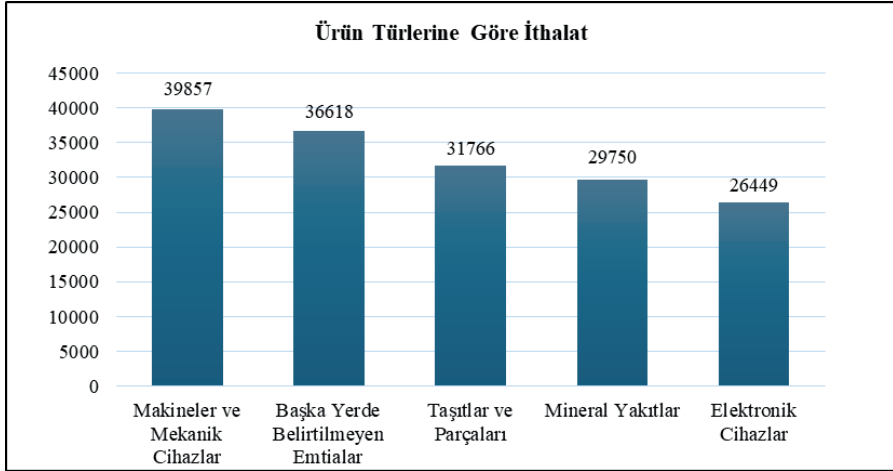
Elektronik cihazlar 16.4 milyar dolarlık ihracatla dijitalleşme çağının üretim mantığına Türkiye'nin nasıl entegre olduğunu ortaya koymaktadır. Bu gruptaki ürünler tüketici elektroniği ile endüstriyel elektronik arasında genişleyen bir üretim esnekliği sunmaktadır. İhracattaki artış, dijital altyapı

yatırımları ve Ar-Ge faaliyetleri ile dış pazarlarda karşılık bulmaktadır. Bu yönüyle Türkiye, dijital üretim ekosisteminde bölgesel bir merkez olma yolunda ilerlemektedir.

Mineral yakıtlar, 16.1 milyar dolarlık ihracat hacmiyle enerji kaynaklarının dış ticaretteki stratejik konumunu teyit etmektedir. Rafine petrol ürünleri ve doğal gaz türevleri üzerinden şekillenen bu ihracat yapısı, Türkiye'nin enerji transit ülkesi olma özelliğini jeopolitik bir kaldıraç haline getirmektedir. Enerji ihracatındaki bu ivme, bölgesel güç dengeleriyle doğrudan ilişkilendirilen bir ekonomik rolün habercisi olarak değerlendirilebilir.

Kıymetli taşlar, 13 milyar dolarlık ihracatla mücevherat sektörünün yanı sıra değerli maden işleme kapasitesinin uluslararası pazarlardaki karşılığını yansıtmaktadır. Estetik üretimle finansal değer taşıyan ürünlerin kesişiminde yer alan bu grup, Türkiye'nin ihracat profilini zenginleştirmektedir. Körfez ülkeleri ve Asya pazarlarında bu ürünlere yönelik yüksek talep, kültürel yakınlıkların ve ekonomik ilişkilerin ticaret hacmine nasıl dönüştüğünü açıklamaktadır.

Grafik 2.15. Türkiye'nin Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İthalatı, 2024 (Milyon Dolar)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmektedir.

İthalat kısmındaki tablo, üretim süreçlerinin dış kaynaklara bağımlılığını ve stratejik kırılganlık noktalarını daha görünür hale getirmektedir. Makine ve mekanik cihazlar, 39.9 milyar dolarlık hacmiyle sanayi altyapısının modernizasyonunda dış girdilerin ne denli belirleyici olduğunu betimlerken üretim teknolojilerinin yerli karşılıklarının henüz yeterli düzeye ulaşmadığını

da ima etmektedir. Başka yerde belirtilmeyen emtialar, 36.6 milyar dolarlık ithalatla sınıflandırma dışı ürünler geniş bir alan kaplamaktadır. Böylece veri şeffaflığı ve izlenebilirlik açısından yapısal bir boşluğa işaret etmektedir. Taşıtlar ve parçaları 31.8 milyar dolarlık ithalatla otomotiv sektöründeki dışa açıklığın sürdüğünü teyit etmekte, ihracat başarısına rağmen üretim zincirinin ithalata dayalı yapısını değiştirecek bir dönüşümün henüz gerçekleşmediğini belirtmektedir. Mineral yakıtların 29.8 milyar dolarlık hacmiyle enerji temininde dışa bağımlılığı devam ederken arz güvenliği politikalarının yeniden ele alınmasını gerektiren bir görüntü vermektedir. Elektronik cihazlar ise 26.4 milyar dolarlık ithalatla dijital altyapı ve teknoloji temininde dış kaynakların hâlâ baskın olduğunu ima ederken bu alanın stratejik yeniden tanımlanması gerektiğine dair güçlü bir sinyal üretmektedir.

Bu veriler bir arada değerlendirildiğinde Türkiye'nin dış ticaret kompozisyonunda yüksek teknoloji ve sanayi ürünlerinin hem fırsat alanı hem de yapısal bağımlılık zemini oluşturduğu anlaşılmaktadır. İhracatta öne çıkan sektörlerin ithalat kalemlerinde de belirgin biçimde yer alması, üretim modelini dış girdilere dayalı olarak karakterize etmektedir. Bu yapı, yerli ikame stratejilerinin niceliksel ve niteliksel bir dönüşüm perspektifiyle kurgulanmasını zorunlu kılmaktadır. Sanayi politikalarında teknoloji transferinin hızlandırılması, Ar-Ge yatırımlarının önceliklendirilmesi, enerji arzında kaynak çeşitliliğinin artırılması ve dijital üretim altyapısının stratejik sektör olarak yeniden konumlandırılması, dış ticaretin sürdürülebilirliği açısından kritik eşikler olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin 2024 yılı dış ticaret verileri, üretim yapısının yeniden tasarlanması ve dışa bağımlılığın azaltılması yönünde kapsamlı bir stratejik yönelimi zorunlu hale getirmiştir. Bu dönüşüm teknolojik, çevresel ve jeopolitik boyutlarıyla da bütüncül bir planlama yaklaşımını gerektirmektedir.

2.3.6. Türkmenistan

1991 yılında Sovyetlerden koparak bağımsızlığını kazanan ülkelerden birisi de Türkmenistan'dır. Geniş topraklara sahip olan Türkmenistan'ın çölleşen topraklarında yoğun suyla tarım gerçekleşmektedir. Ülke topraklarında yoğun miktarda doğalgaz ve petrol yatakları vardır. Doğalgaz satışı genellikle komşu ülkelere yapılmaktadır. Ayrıca iplik ve kumaş fabrikasyon kurma çalışmaları devam etmekte olup, gıda üretimi hususunda gelişmeler de yaşanmaktadır. 2009 yılında Rusya ile doğalgaz iletim konusunda yaşanan anlaşmazlıkların üzerine küresel ekonomik krizi eklenince Ruslara bağlı gerçekleşen ihracat yolu kapanmıştır. Lakin Çin ile gerçekleşen anlaşma ile

alternatif güzergahlar belirlenerek yeni ihracat yolu açılmıştır. Zengin yeraltı zenginlikleri olsa da piyasa ekonomisine yeterince açık bir ülke olmadığından yaşanan ekonomik krizlerden, ekonomik gelişme beklentilerinden uzak bir ülke konstrüksiyonundadır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2020).

Ülkede uzun yıllar tek adam hükmünün süregelenmesi, ekonomik gelişmelerin önündeki engellerden en önemlisidir. Türkmenistan'da piyasa ekonomisine geçiş sürecinde paradokslar yaşanmaktadır. Sovyet mirasından kalan otoriter özellikten dolayı büyük çaplı özelleştirmelerden başarı sağlanamadığı araştırmacılar tarafından da vurgulanmıştır (Dikkaya, 2009).

Türkmen ekonomisine ait verilerin yayımlanması devlet sırrı olarak nitelendirilmiş fakat yeni hükümet istatistik kurumu oluştursa da ekonomik duruma ilişkin veriler ekonomik yapının gerçek durumunu açıklamada yetersizdir. Bu olgudan hareketle 2000 yılı öncesi birtakım alanlarda gerçek verilere hakim olunamamakta ve gerçek değerlendirme yapılamamaktadır.

1991'deki bağımsızlık sonrası takip eden dönemde doğalgaz ihracatına devam eden Türkmenistan'ın dış ticaret dengelerinde iyileşmeler yaşanmıştır. 1997-1998 yılları Ruslarla yaşanan doğalgaz ihracat sorunları ve pamuk rekoltesindeki istikrarsızlık birleşince dış ticaret dengeleri olumsuz etkilenmiştir. Döviz sıkıntısı da üstüne binince resmi kur dengesi bozulmuş ve hükümetin ihracat politikasına ağırlık vermesiyle ülke içinde elde edilen ham maddelerin ihraç edilmesine öncelik verilmiştir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2020).

Tablo 2.15. Türkmenistan'ın Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (2024)

Göstergeler	Veriler
GSYH (Milyar Dolar)	64.23
Büyüme Oranı	2.26
Kişi Başına Düşen Gelir (Bin Dolar)	8571
Cari Hesap Dengesi (%GSYH)	-----
Ticaretin GSYH'ye Oranı	34.09
Mal Ticaretinin GSYH'ye Oranı	26.83

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden elde edilmiştir.

Üstteki tabloya göre Türkmenistan ekonomisi, 2024 yılında 64.2 milyar dolarlık gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH) ile Orta Asya bölgesinde orta ölçekli bir ekonomik yapı sergilemektedir. Yüzde 2.26 düzeyindeki büyüme oranı,

sınırlı fakat istikrarlı bir genişleme sürecine atıfta bulunurken, kişi başına düşen gelir 8.571 dolar olarak kaydedilmiştir. Bu gelir düzeyi, ülkenin doğal kaynak zenginliğine karşın üretim kapasitesinin ve gelir dağılımının daha kapsayıcı bir modele dönüşmediğini açıkça gözler önüne sermektedir. Ekonomik genişleme gerçekleşse bile toplumsal refahın yatay düzlemde yayılmadığı anlaşılmaktadır.

Cari işlemler dengesine dair veri eksikliği, dış finansman yapısının şeffaflığı ve uluslararası ekonomik ilişkilerin izlenebilirliği açısından ciddi bir boşluk bırakmaktadır. Bu durum, dış ticaretin yönünü ve sermaye hareketlerinin niteliğini sağlıklı biçimde analiz etmeyi zorlaştırdığı için bilhassa enerji ihracatına dayalı bir ekonomik modelde, döviz akışlarının sürdürülebilirliğini değerlendirmeyi engelleyen bir belirsizlik alanı oluşturmaktadır. Dolayısıyla, makroekonomik planlamada temel verilerin noksanlığı, politika üretimini teknik temelden uzaklaştırma riski taşımaktadır.

Ticaretin GSYH'ye oranı yüzde 34.09, mal ticaretinin payı ise yüzde 26.83 olarak ölçülmüştür. Bu oranlar ile Türkmenistan ekonomisinin dışa açıklık düzeyinin sınırlı kaldığı ve üretim yapısının büyük ölçüde içe dönük bir karakter taşıdığı temellenmektedir. Özellikle enerji ve hammadde ihracatına dayalı bir dış ticaret yapısında, bu düzeydeki dışa açıklık, küresel entegrasyonun kısıtlı kaldığını ve ekonomik çeşitlenmenin henüz yeterince sağlanamadığını belirtmektedir.

Türkmenistan'ın ekonomik büyümesi genel anlamda doğal kaynaklara dayanmakta, lakin dış ticaret dar bir ürün yelpazesıyla yürütülmekte ve veri şeffaflığı açısından önemli sınırlılıklar içermektedir. Bu kapsamda üretim kapasitesinin çeşitlendirilmesi, dış ticaretin daha dengeli bir yapıya kavuşturulması ve makroekonomik verilerin uluslararası standartlara uygun biçimde raporlanması yönünde politika geliştirme ihtiyacını gerektirmektedir. Ekonomik mimarinin yeniden tasarlanması büyümeyi etkilemekle kalmayıp, kurumsal güvenilirlik açısından da öncelikli bir zorunluluk haline gelmiştir.

Tablo 2.16. Türkmenistan'ın İhracatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan Doları, 2024)

Ülkeler	İhracat	Ticaret Dengesi	Türkmenistan İhracatındaki Payı (%)
Çin	9.618	8.588	69.6
Özbekistan	1.485	1.351	10.7
Türkiye	1.070	-25	7.7
Yunanistan	316	-309	2.3
Azerbaycan	303	-223	2.2
Dünya Toplam	13.827	-23.667	Diğer Ülkeler (%7.5)

Kaynak: ITC verilerinden elde edilmiştir.

2024 yılı baz alındığında, Türkmenistan'ın ihracat performansı, toplamda 13.8 milyar dolarlık dış satım hacmiyle şekillenmiştir. Bu hacmin büyük bölümü, tek bir ülkeye yönelen ihracatla yoğunlaşmış durumdadır. Çin, 9.6 milyar dolarlık dış satımla toplam ihracatın yaklaşık %70'ini tek başına üstlenmiş, 8.6 milyar dolarlık ticaret fazlası ile ülkenin dış ticaret dengesinde merkezi bir konuma yerleşmiştir. Bu yoğunlaşma, ihracatın yapısal olarak tek pazara bağımlı bir çerçevede sürdüğünü ve dış kaynaklı dalgalanmalara karşı direnç kapasitesinin zayıf kaldığını gözler önüne sermektedir.

Özbekistan, 1.5 milyar dolarlık ihracat hacmi ve 1.35 milyar dolarlık ticaret fazlasıyla bölgesel ekonomik ilişkilerde istikrarlı bir ortak görünümü sergilemektedir. Bu ikili yapı, coğrafi yakınlıkla birlikte enerji ve tarım gibi tamamlayıcı sektörlerin varlığı sayesinde karşılıklı ekonomik etkileşimi desteklemektedir. Türkiye'ye yönelik ihracat 1.07 milyar dolara ulaşmış olsa da 25 milyon dolarlık ticaret açığı, bu ilişkinin ağırlıklı olarak ithalat yönlü seyrettiğini açıkça temsil eden yapısal bir dengesizliğe atıfta bulunmaktadır.

Yunanistan ve Azerbaycan'a yapılan ihracat sırasıyla 316 milyon ve 303 milyon dolar düzeyindedir. Ancak her iki ülkeyle kurulan ticaret ilişkisi, ciddi açıklarla sonuçlanmıştır: Yunanistan ile 309 milyon dolar, Azerbaycan ile ise 223 milyon dolarlık negatif denge söz konusudur. Bu tablo, Türkmenistan'ın bu pazarlarda ihracat kapasitesinin dar bir çerçevede kaldığını ve ithalata dayalı bir ticaret yapısının sürdüğünü vurgulamakla birlikte bölgesel entegrasyonun eşitlikçi bir düzeye ulaşmadığını da desteklemektedir. Özellikle geçiş ekonomileriyle kurulan ilişkilerde bu tür dengesizlikler, karşılıklı ekonomik uyumun henüz kurumsallaşmadığını kanıtlamaktadır.

Türkmenistan'ın ihracatının genel manada Çin'e bağımlı olduğunu, bölgesel ortaklarla ise daha dengeli fakat hacim açısından sınırlı ilişkiler kurduğunu ifade etmektedir. Ticaret dengesindeki toplam 23.6 milyar dolarlık açık, enerji ihracatına dayalı modelin dış ticaret fazlası üretmekte yetersiz kaldığını ve ithalatın yapısal olarak yüksek seyrettiğini teyit etmenin yanında, ekonomik çeşitlenmenin stratejik bir zorunluluk haline geldiğini de vurgulamaktadır. Bu çerçevede, ürün ve pazar çeşitliliğinin artırılması, dış ticaretin sürdürülebilirliği açısından öncelikli bir politika alanı olarak değerlendirilmelidir.

Tablo 2.17. Türkmenistan'ın İthalatında Yer Alan ilk 5 Ülke (Milyar Amerikan Doları, 2024)

Ülkeler	İthalat	Ticaret Dengesi	Türkmenistan İthalatındaki Payı (%)
Türkiye	1.096	-25	27.7
Çin	1.030	8.858	26
Kazakistan	335	-114	8.5
Almanya	249	-247	6.3
Özbekistan	133	-1.351	3.4
Dünya Toplam	3.959	9.870	Diğer Ülkeler (%19.1)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Tablo 2.17'de sunulan veriler incelendiğinde, Türkmenistan'ın toplam ithalat hacminin 3.96 milyar dolara eriştiği, dış ticaret dengesinin ise 9.87 milyar dolarlık fazla ile pozitif bir seyir izlediği görülmektedir. Bu fazlalığın temelinde, Çin ile oluşturulan yapısal olarak dengesiz ticaret ilişkisi yatmaktadır. Çin'den gerçekleştirilen 1.03 milyar dolarlık ithalata karşılık, 8.86 milyar dolarlık ticaret fazlası kaydedilmiştir. Bu durum, Türkmenistan'ın bu ülkeye yönelik ihracatının enerji ve hammadde ağırlıklı olduğunu ortaya koyarken ithalatın ara malı ve teknoloji ürünleriyle sınırlı kaldığına dair dış ticaretin kompozisyonunda net bir ayrışma sunmaktadır. Bu çerçevede, Çin ile sürdürülen ekonomik ilişki, Türkmenistan açısından dış ticaret fazlası üretimini mümkün kılan kilit bir kanal işlevi görmektedir.

Türkiye, 1.096 milyar dolarlık ithalat hacmiyle Türkmenistan'ın en büyük tedarikçisi konumunu korumaktadır. Ancak, bu ilişki 25 milyon dolarlık ticaret açığı nedeniyle dengeli bir yapıdan uzaktır. Türkiye'nin toplam ithalattaki %27.7'lik payı, iki ülke arasındaki ekonomik entegrasyonun derinliğini yansıtsa bile ithalatın ağırlıklı olarak tüketim malları ve inşaat ekipmanlarına

yönelmesi, Türkmenistan'ın bu alanlardaki üretim kapasitesinin henüz yeterli düzeye ulaşmadığını teyit etmektedir.

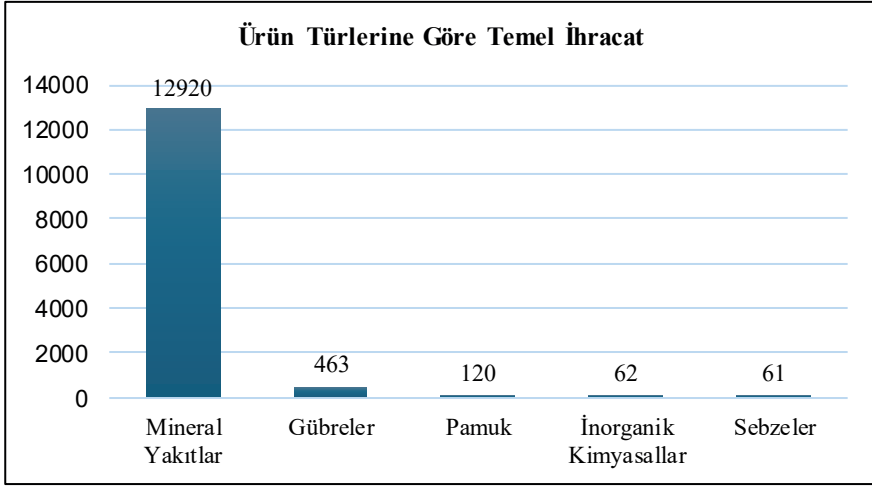
Kazakistan'dan yapılan 335 milyon dolarlık ithalat, 114 milyon dolarlık ticaret açığı ile sonuçlanmıştır. Bu tablo, iki geçiş ekonomisi arasındaki ticaretin daha çok Türkmenistan'ın ithalat yönlü ihtiyaçlarını karşılamaya dönük biçimde şekillendiğini saptamaktadır. Bu manada karşılıklı üretim kapasitesinin henüz dengeli bir yapıya kavuşmadığı anlaşılmakta; bu vaziyet, bölgesel ekonomik işbirliğinin derinleşmesi için altyapısal dönüşümlere ihtiyaç duyulmasını gerektiren yapısal eşitsizliklerin hâlâ belirleyici olduğunu kanıtlamaktadır.

Almanya ile kurulan ticaret ilişkisi, 249 milyon dolarlık ithalat hacmine rağmen 247 milyon dolarlık açıkla sonuçlanmıştır. Bu durum, yüksek katma değerli ürünlerin ithalatında Avrupa merkezli bir bağımlılığın sürdüğünü ifade etmenin yanında Türkmenistan'ın teknoloji yoğun üretim alanlarında dışa açıklığı azaltacak bir strateji geliştirmediğini de açıklamaktadır.

Özbekistan'dan yapılan 133 milyon dolarlık ithalat, 1.35 milyar dolarlık ticaret fazlası ile ciddi bir dengesizliğe yol açmaktadır. Tablo 2.17'deki ihracat verileriyle birlikte ele alındığında, iki ülke arasındaki ticaretin Türkmenistan lehine geliştiği anlaşılmakta fakat ithalatın sınırlı kalması nedeniyle Özbekistan'ın bu ilişkiden daha az ekonomik fayda sağladığı görülmektedir. Bu emareler neticesinde bölgesel ticaretin karşılıklı yarar üretme kapasitesi ile henüz istenen dengeye ulaşamamaktadır.

Türkmenistan'ın ithalat yapısı hem bölgesel hem de küresel düzeyde sınırlı çeşitlilik sergilemekte, ithalatın büyük bölümü birkaç ülkeye yoğunlaşmaktadır. Bu yoğunlaşma, dışa bağımlılığın belirli ticaret ortaklarına odaklandığını ve üretim kapasitesinin sektörel olarak dar bir çerçevede şekillendiğini doğrulamaktadır. İlavenen, ekonomik kırılganlıkların belirli alanlarda yapısal olarak teyit edildiği sonucunu doğurmaktadır.

Grafik 2.16. Türkmenistan'ın Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İhracatı, 2024 (Milyon Dolar)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Türkmenistan'ın 2024 yılı ihracat yapısı, belirgin bir sektörel yoğunlaşma ve ürün bazlı asimetri ile şekillenmiştir. 12.9 milyar dolarlık ihracat hacmine sahip mineral yakıtlar, toplam dış satımın ezici çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu olgusal durum, ülkenin dış ticaretinin enerji kaynaklarına yüksek düzeyde bağımlı olduğunu kanıtlamaktadır. Ekonomik çeşitlenmenin sınırlı kalması, küresel enerji fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı kırılganlık yapmakta ve bu kırılganlık, sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle çelişen yapısal riskleri beraberinde getirmektedir.

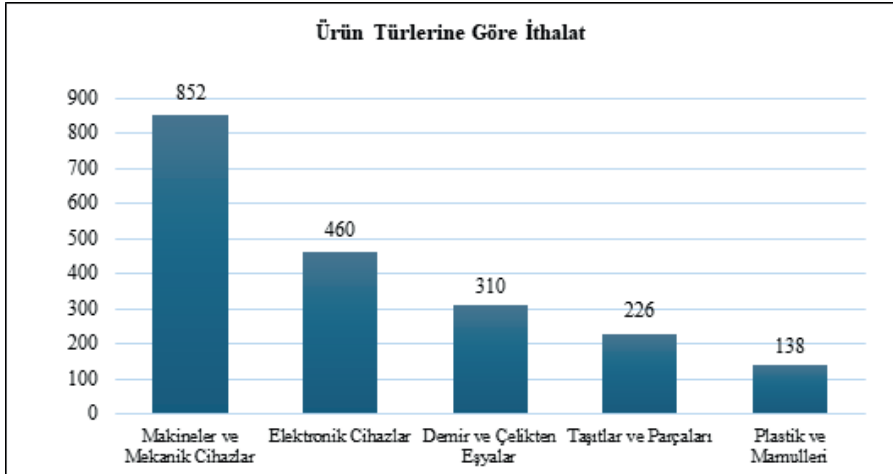
Tarım dışı ürünler arasında gübreler (463 milyon dolar) ve inorganik kimyasallar (62 milyon dolar), ihracat kompozisyonuna ikincil düzeyde katkı sağlamaktadır. Ne var ki, bu ürünlerin toplam içindeki payı, mineral yakıtların baskınlığı karşısında oldukça düşük kalmıştır. Kimya ve petrokimya gibi sektörlerin ise ihracat potansiyelinin henüz yeterince harekete geçirilmediği anlaşılmaktadır. Katma değerli üretim kapasitesinin bu alanlarda geliştirilmesi, ihracatın yapısal çeşitliliği açısından öncelikli bir gereklilik halini almıştır.

Tarım ürünleri alanında pamuk (120 milyon dolar) ve sebzeler (61 milyon dolar), geleneksel üretim kalemleri olarak ihracat sepetinde yer bulmaktadır. Ancak, bu ürünlerin toplam ihracat içindeki payı oldukça sınırlıdır. Türkmenistan'ın tarımsal üretim kapasitesinin dış pazarlarda rekabetçi bir düzeye ulaşamadığını teyit etmenin yanında, tarım sektörünün

ihracat odaklı bir dönüşüm sürecine ihtiyaç duyduğunu da pekiştirmektedir. Üretim altyapısının modernizasyonu ve lojistik zincirlerin güçlendirilmesi, bu dönüşümün temel unsurları arasında yer almaktadır.

Grafik 2.16 verileri, Türkmenistan'ın ihracat yapısının enerji merkezli, düşük çeşitliliğe sahip ve tarım dışı sektörlerde sınırlı katma değerli üretime dayalıdır. Bu yapısal durum dış ticaretin sürdürülebilirliği ve ekonomik dirençlilik açısından ivedilikle bir stratejik dönüşüm ihtiyacını doğurmaktadır. Tarım ve kimya gibi sektörlerde ürün çeşitliliğinin artırılması, ihracatın daha dengeli ve uzun vadeli bir büyüme eksenine oturtulması için sadece teknik değil kalkınmacı bir politika vizyonunu da zorunlu kılmaktadır.

Grafik 2.17. Türkmenistan'ın Ürün Türlerine Göre Tarım ve Tarım Dışı Temel İthalatı, 2024 (Milyon Dolar)

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Türkmenistan'ın 2024 yılı ithalat sepeti, üretim altyapısının dış kaynaklarla beslendiği bir ekonomik mimariyi betimlemektedir. Listenin başında yer alan makineler ve mekanik cihazlar, 852 milyon dolarlık düşük hacmiyle yatırım mallarına olan talebin büyüklüğünü, ülkenin sanayileşme sürecinde kendi teknolojik kapasitesini henüz geliştirememektedir. Bu yoğunlaşma, iç üretimin kritik eşikleri aşmakta zorlandığını belirterek üretim sisteminin dış girdilere dayalı biçimde kurgulandığını net biçimde açığa çıkarmaktadır.

Elektronik cihazlar, 460 milyon dolarlık ithalatla ikinci sırada bulunmaktadır. Bu mal grubu dijitalleşme ve iletişim altyapısına dair dışa bağımlılığın sürdüğünü ima etmekten öte, teknoloji tüketiminin iç üretimle karşılanamadığını doğrudan belirtmektedir. Türkmenistan'ın bu alandaki

ithalatı, tüketici elektroniğiyle sınırlı değildir. Ayrıca endüstriyel otomasyon sistemlerine yönelik bir dış talep akışını da içermektedir. Bu eğilim, dijital dönüşümün yerli üretimle desteklenemediği bir ortamda dış kaynak kullanımının kalıcılaştığını pekiştirmektedir.

Demir ve çelikten mamul eşyalar ile taşıtlar ve parçaları, sırasıyla 310 ve 226 milyon dolarlık hacimleriyle altyapı yatırımlarının ve ulaşım sistemlerinin dış tedarik zincirleri üzerinden yürütüldüğünü saptamaktadır. Bu ürün grupları yerli üretimin henüz bu alanlarda rekabetçi bir düzeye erişemediğini açıkça ortaya koyarken ithalatın bu sektörlerdeki rolü, geçici bir çözümünden ziyade kalıcı bir bağımlılık biçimine dönüşmüş görünmektedir. Bu durum, sanayi politikalarının üretim hacmine değil, üretim derinliğine odaklanması gerektiği sonucunu doğurmaktadır.

Plastik ve mamulleri, 138 milyon dolarlık ithalatla daha düşük bir paya sahip olsa bile ambalaj, inşaat ve tüketim sektörlerinde dış kaynak kullanımının hâlâ yaygın olduğunu teyit etmektedir. Türkmenistan'ın doğal gaz rezervlerine rağmen plastik üretiminde yeterli katma değer oluşturulamamaktadır. Bu eksiklik, bu alandaki dış tedarik ihtiyacını canlı tutmakta, petrokimya sektörünün iç pazarda henüz ölçek ekonomisi oluşturamadığı gerçeği, üretim zincirinin eksik halkalarını görünür kılmaktadır.

Türk Cumhuriyetleri arasında dış ticaret ilişkileri, tarihsel bağların yanı sıra enerji, tarım ve sanayi gibi tamamlayıcı sektörlerin etkileşimiyle şekillenen çok katmanlı bir ekonomik ağ sunmaktadır. Bu dış ticaret ağının yapısal özelliklerini anlamak, bölgesel entegrasyonun derinliği ve karşılıklı bağımlılık düzeyini değerlendirmek açısından kritik bir öneme sahiptir.

2.3. Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Dış Ticaret Eğilimleri

Geçiş ekonomileri arasında yer alan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile Türkiye'nin dış ticaret yapıları, sektörel yoğunluk, pazar çeşitliliği ve ithalat bağımlılığı eksenlerinde belirgin farklılıklar sergilemektedir. Bu başlık, söz konusu ülkelerin dış ticaret kompozisyonlarını karşılaştırmalı bir çerçevede ele alarak, yapısal bağımlılıkların ve çeşitlenme stratejilerinin izini sürmeyi amaçlamaktadır.

Azerbaycan ekonomisi, dış ticaret gelirlerinin büyük kısmını petrol ve doğal gaz ihracatından elde etmektedir. Enerji dışı sektörlerin ihracat içindeki payı sınırlıdır, petrokimya ürünleri ve gübre gibi kalemler bu boşluğu kısmen doldurmaktadır. İtalya, Türkiye ve Hindistan gibi pazarlara yönelik ihracat, boru hatları ve demiryolu koridorları üzerinden yürütülmektedir. İthalat ise makine, otomotiv parçaları ve tüketim malları ağırlıklı olarak Almanya, Rusya ve Çin'den sağlanmaktadır. Ticaret fazlası emtia fiyatlarına duyarlı bir

yapı sergilerken, tarım ve turizm gibi sektörlere yönelik teşvik politikaları enerji dışı ihracatın artırılmasına yöneliktir.

Kazakistan'ın dış ticaret modeli, ham madde ihracatına dayalı bir karakter taşımaktadır. Petrol, doğalgaz ve metalik mineraller ihracat sepetinin temelini oluştururken Çin, Rusya ve Avrupa Birliği ülkeleri başlıca ticaret partnerleri arasında yer almaktadır. İthalat kalemleri arasında ara mallar, kimyasal girdiler ve otomotiv parçaları öne çıkmakta, tüketici ürünleri ise iç talep dinamiklerini yansıtmaktadır. Ticaret fazlası ise emtia gelirleriyle sağlanmakta, fiyat dalgalanmalarına karşı rezerv yönetimi stratejileri geliştirilmektedir. “Nurly Zhol” altyapı programı ve yatırım rejimi reformları, sanayi koridorlarının genişletilmesi ve petrol dışı ihracatın teşviki açısından önem taşımaktadır.

Kırgızistan'ın dış ticaret yapısı, altın ve tekstil ürünleri ihracatına odaklıdır. Altın, döviz gelirlerinin büyük kısmını oluştururken pamuk ve yün mamulleri sınırlı ihracat hacmine sahiptir. Kazakistan ve Rusya ile kara yolu bağlantıları üzerinden yürütülen ticaret, bölgesel entegrasyonun temelini oluşturur. İthalatta makine, enerji ekipmanları ve gıda ürünleri öne çıkmakta olup Çin bu alandaki başlıca tedarikçi konumundadır. Özellikle ticaret dengesi sıklıkla açık vermektedir. Bu durum yurtdışındaki işgücü gelirleriyle kısmen dengelenmektedir. Avrasya Ekonomik Birliği üyeliği, tarifelerin azalmasıyla ticaret hacmini olumlu etki yapmakta, ancak yerli üreticiler açısından rekabet baskısını da beraberinde getirmektedir.

Özbekistan'da dış ticaretin temelini doğalgaz, pamuk ve altın ihracatı oluşturmaktadır. Enerji ve maden gelirleri döviz rezervlerini beslerken tekstil ve gıda işleme ürünleri ihracat sepetini çeşitlendirme yönünde katkı sunmaktadır. Çin, Rusya ve Güney Kore başlıca ihracat pazarları arasında yer almakta, boru hatları ve demiryolu koridorları lojistik altyapıyı desteklemektedir. Başlıca ithalat kalemleri arasında makine, elektrikli ekipman ve inşaat malzemeleri bulunmakta, Türkiye ve Çin bu alandaki başlıca tedarikçiler arasında yer almaktadır. Cari açık, altyapı yatırımlarının finansmanı ile ilişkilendirilmektedir.

Türkiye'nin dış ticaret yapısı, sanayi üretimi ve hizmet sektörü arasındaki entegrasyonla şekillenmektedir. İhracat sepetinin büyük kısmı; motorlu taşıtlar, ara mallar ve dayanıklı tüketim ürünlerini içermektedir. Özellikle ihracat açısından Almanya, Birleşik Krallık ve ABD uzun vadeli ticaret ilişkilerinde ön plandadır. İthalat ise enerji kaynakları ve sermaye malları ağırlıklıdır. Rusya'dan doğalgaz, Çin'den makine alımları üretim zincirlerini beslemektedir. Ticaret açığı, enerji ve ara malı bağımlılığı nedeniyle cari işlemler açığının temel belirleyicisi konumundadır. Yerlileştirme politikaları ve AR-GE destekleri, ihracatın yüksek teknoloji segmentlerine

yönelmesini teşvik etmektedir. Bakü–Tiflis–Kars hattı ve deniz lojistiği gibi projeler, Türkiye’nin Asya-Avrupa ticaret koridorundaki konumunu güçlendirmektedir.

Türkmenistan’ın dış ticaret kompozisyonu, mineral yakıtlar ihracatına yüksek düzeyde bağımlıdır. Doğal gaz ve petrol ürünleri ihracat gelirlerinin büyük kısmını kapsarken, gübre ve inorganik kimyasallar gibi kalemler sınırlı çeşitlendirme sunmaktadır. Çin, Özbekistan ve Türkiye başlıca ihracat pazarları arasındadır, liman ve boru hattı altyapısı bu ticaret akışını desteklemektedir. Ağırlıklı olarak ithalatta makineler, elektronik cihazlar ve inşaat malzemeleri bulunmaktadır. Sermaye mallarının dış tedariki ise üretim altyapısının dışa bağımlılığından bahsetmektedir. Ticaret fazlası enerji ihracatıyla sağlanırken sanayi girdilerinin yüksek maliyetli ithalatı yapısal bir dengesizlik yapmaktadır. Kimya ve pamuk işleme yatırımları ise ihracat sepetini çeşitlendirme yönünde stratejik politikalardır.

Tablo 2.18. Türk Ülkeleri Arasında İhracat (Milyon Dolar, 2024)

Ülkeler	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkiye	Türkmenistan
Azerbaycan		133	29	40	3819	80
Kazakistan	484		1257	2830	3315	335
Kırgızistan	8	381		327	99	7
Özbekistan	270	1837	740		1580	133
Türkiye	3079	3320	1378	2228		1096
Türkmenistan	303	220	17	1485	1070	

Kaynak: ITC verilerinden derlenmiştir.

Türk dünyasında karşılıklı ticaret ilişkileri coğrafi yakınlıkla ve üretim yapılarının birbirini tamamlayıcı niteliğiyle şekillenmektedir. Tablo 2.18’de yer alan ihracat verileri, bu ülkeler arasında kurulan ekonomik bağların yönünü ve derinliğini nicel olarak tanımlamaya olanak tanımaktadır.

Türkiye, bölge içi ihracatta açık ara en yüksek hacme sahip ülke konumundadır. Kazakistan’a 3.320 milyon dolar, Azerbaycan’a 3.079 milyon dolar ve Özbekistan’a 2.228 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirmiştir. Bu yönelim, Türkiye’nin sanayi ürünleri, inşaat malzemeleri ve tüketim mallarında bölgesel tedarikçi rolünü pekiştirmektedir. Kırgızistan’a yapılan ihracat 1.378 milyon dolar, Türkmenistan’a ise 1.096 milyon dolarla bu çeşitlenmiş yapıyı tamamlamaktadır. Türkiye’nin ihracat sepeti, bölgesel üretim zincirlerinde merkezî bir rol üstlendiğini net şekilde resmetmektedir.

Kazakistan'ın ihracatında Özbekistan (2.830 milyon dolar), Türkiye (3.315 milyon dolar) ve Kırgızistan (1.257 milyon dolar) öne çıkmaktadır. Bu dağılım, Kazakistan'ın enerji, metal ve kimya ürünleri üzerinden bölgesel ticaretin merkezlerinden biri hâline geldiğini yansıtmaktadır. Azerbaycan'a yapılan ihracat 484 milyon dolar, Türkmenistan'a ise 335 milyon dolarla daha sınırlı bir düzeyde seyretmektedir. Kazakistan'ın ihracat yapısı ve hammadde temelli üretim kapasitesi bölgesel talep ile örtüşmektedir.

Özbekistan, ihracatını ağırlıklı olarak Kazakistan (1.837 milyon dolar), Türkiye (1.580 milyon dolar) ve Kırgızistan (740 milyon dolar) yönünde gerçekleştirmektedir. Bu tablodan tekstil, gıda işleme ve kimya sektörlerinde bölgesel pazarlara erişim sağlandığını anlaşılmaktadır. Azerbaycan'a yapılan ihracat 270 milyon dolar, Türkmenistan'a ise 133 milyon dolarla daha düşük hacimlerde kalmaktadır. Özbekistan'ın ihracat yönelimi, orta ölçekli sanayi ürünlerinin bölgesel dolaşımında işlevsel bir rol üstlendiğini düşündürmek yerine üretim çeşitliliği ticaret hacmini belirlediği şeklinde ifade edilebilir.

Azerbaycan'ın ihracatında Türkiye 3.819 milyon dolarla açık ara en büyük paya sahiptir. Bu ilişki, enerji ve petrokimya ürünleri üzerinden şekillenmekte; Türkiye'nin sanayi altyapısı bu ürünleri işleyerek yeniden üretim döngüsüne katmaktadır. Diğer Türk ülkelerine yapılan ihracat ise oldukça sınırlıdır: Kazakistan'a 133 milyon dolar, Türkmenistan'a 80 milyon dolar, Özbekistan'a 40 milyon dolar ve Kırgızistan'a 29 milyon dolardır. Bu dağılım, Azerbaycan'ın ihracatının büyük ölçüde tek bir ülkeye yönelmekte ve bölgesel çeşitlenme henüz sınırlı kalmaktadır.

Kırgızistan'ın ihracatında Kazakistan (381 milyon dolar), Özbekistan (327 milyon dolar) ve Türkiye (99 milyon dolar) ön plandadır. Bu yönelim, tekstil ve tarım ürünleri üzerinden bölgesel pazarlara erişim sağlamanın ötesinde, üretim kapasitesinin sınırlı olmasına rağmen bölgesel ticaretin içinde kalıcı bir yer edinildiğini akıllara getirmektedir. Azerbaycan ve Türkmenistan'a yapılan ihracat ise 8 ve 7 milyon dolarla oldukça düşük düzeydedir. Dolayısıyla lojistik sınırlılıkların ve üretim ölçeğinin ticaret hacmini daralttığını açık biçimde yansıtmaktadır.

Türkmenistan'ın ihracatında Özbekistan (1.485 milyon dolar) ve Türkiye (1.070 milyon dolar) başlıca yönelimler olarak dikkat çekmektedir. Bu ilişki, enerji ve kimya ürünleri üzerinden şekillenmektedir. Türkiye ve Özbekistan, bu ürünleri sanayi girdisi olarak değerlendirmektedir. Azerbaycan'a yapılan ihracat 303 milyon dolar, Kazakistan'a 220 milyon dolar, Kırgızistan'a ise 17 milyon dolarla sınırlı kalmaktadır. Türkmenistan'ın ihracat yapısı, kaynak temelli ürünlerin bölgesel sanayiyle bütünleştiği bir modelin izlerini taşımaktadır.

Türkiye ve Kazakistan bölge içi ihracatta merkezî konumdadır. Özbekistan ve Azerbaycan'ın ise belirli ülkelere yönelik yoğunlaşmış, bölgesel ticaret sektörel eşleşme ve üretim kapasitesiyle biçimlenmiştir. Kırgızistan ve Türkmenistan'ın ihracat hacimleri daha sınırlı olmakla birlikte, bölgesel entegrasyonun parçası olarak istikrarlı ticaret ilişkileri sürdürmektedir.

Tablo 2.19. Türk Ülkeleri Arasında İthalat (Milyon Dolar; 2024)

Ülkeler	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkiye	Türkmenistan
Azerbaycan		337	10	211	2310	303
Kazakistan	48		455	1291	2040	220
Kırgızistan	2	772		484	361	17
Özbekistan	62	4215	466		2579	1485
Türkiye	1817	3385	167	1134		1070
Türkmenistan	80	335	7	133	1096	

Kaynak: ITC verilerinden alınmıştır.

Tablo 2.19'daki 2024 yılına ait ithalat verileri Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticaret ilişkilerinin yönünü ve yoğunluğunu sayısal düzeyde netleştirmektedir. Türkiye, bu görünüme göre bölgedeki en büyük ihracat sağlayıcısı konumundadır. Özbekistan'ın Türkiye'den yaptığı ithalat 2.579 milyon dolar; Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan için bu rakamlar sırasıyla 2.310, 1.601 ve 1.334 milyon dolar düzeyindedir. Dolayısıyla Türkiye'nin yalnızca dış ticaret hacmiyle değil, bölgesel üretim ve tüketim dengelerinde üstlendiği rol bakımından da merkezde konumlandığını göstermektedir.

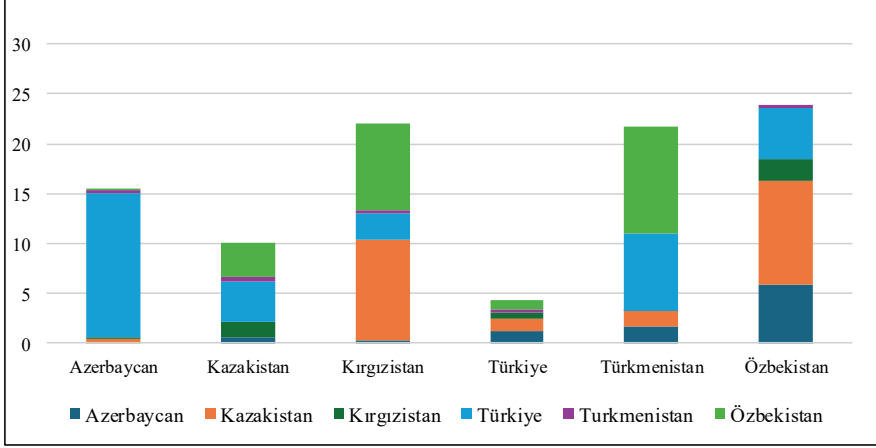
Kazakistan ve Özbekistan arasındaki çift yönlü ticaret akışı dikkat çekicidir. Kazakistan'ın Özbekistan'dan ithalatı 494 milyon dolar; Özbekistan'ın Kazakistan'dan ithalatı ise 215 milyon dolardır. Bu karşılıklı yapı, iki ülkenin üretim zincirlerinde birbirini tamamlayan işlevler üstlendiğini anlatıyor olabilir.

Kırgızistan'ın ithalat hacmi görece daha düşük düzeyde seyrediyor. Türkiye'den 367 milyon dolar, Kazakistan'dan 175 milyon dolar, Özbekistan'dan ise 120 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirmiş. Bu yapı, ülkenin ekonomik ölçeğinin ve dışa açıklık düzeyinin entegrasyon sürecinde çevresel konumda kaldığını düşündürüyor.

Türkmenistan ise Türkiye ile güçlü bir ticaret ilişkisi kurmuş olsa da, diğer Türk Cumhuriyetleriyle olan ithalatı sınırlı kalıyor. Bu durum, ülkenin

tarafsızlık politikası ve bölgesel iş birliklerine mesafeli yaklaşımının ekonomik yansımalarını belirginleştiriyor.

Grafik 2.18. Türk Ülkelerinin Kendi Aralarındaki İhracatın Dağılımı (Yüzde, 2024)

Kaynak: ITC verilerinden alınmıştır.

Türk ülkeleri arasında gerçekleşen ihracat akışları, bölgesel entegrasyonun derinliği ile üretim yapılarının karşılıklı uyum düzeyini eşzamanlı olarak irdeleme olanağı tanımaktadır. Grafik 2.18’de yer alan yüzde cinsinden veriler, ticaretin yönünü ve yoğunluğu hakkında bilgi vermektedir.

Azerbaycan’ın ihracatında en yüksek yönelim Türkiye’ye doğrudur ve toplam dış satımın %14.4’ü bu ülkeyle tamamlanmıştır. Bu ilişki, enerji ve inşaat sektörlerinde tesis edilen uzun vadeli iş birliklerini ticaret hacmine yönlendirmektedir. Diğer Türk ülkelerine yapılan ihracat ise oldukça düşük seviyelerde kalmıştır: Kazakistan %0.5, Türkmenistan %0.3 ve Özbekistan %0.2 oranlarıyla kısıtlı bir ekonomik temas sergiler. Bu dağılım, Azerbaycan’ın bölgesel ticaretinde tekil odaklanmalar haricinde çeşitlenmiş bir yapı kuramadığını düşündürür.

Kazakistan’ın ihracatında Özbekistan (%3.5) ve Türkiye (%4.1) ön plandadır, Kırgızistan’a yönelim %1.5 seviyesindedir. Bu görünüm, Kazakistan’ın Orta Asya’daki üretim kapasitesini bölgesel pazarlara yöneltme eğilimi taşıdığından ziyade, enerji ve metal temelli ürünlerin bölgesel dolaşımında önemli bir işlev üstlenmektedir. Azerbaycan (%0.6) ve Türkmenistan (%0.4) gibi pazarlara yapılan ihracat ise zayıf yoğunlukta gerçekleşir; bu durum, ticareti sektörel eşleşme temelinde biçimlendirir.

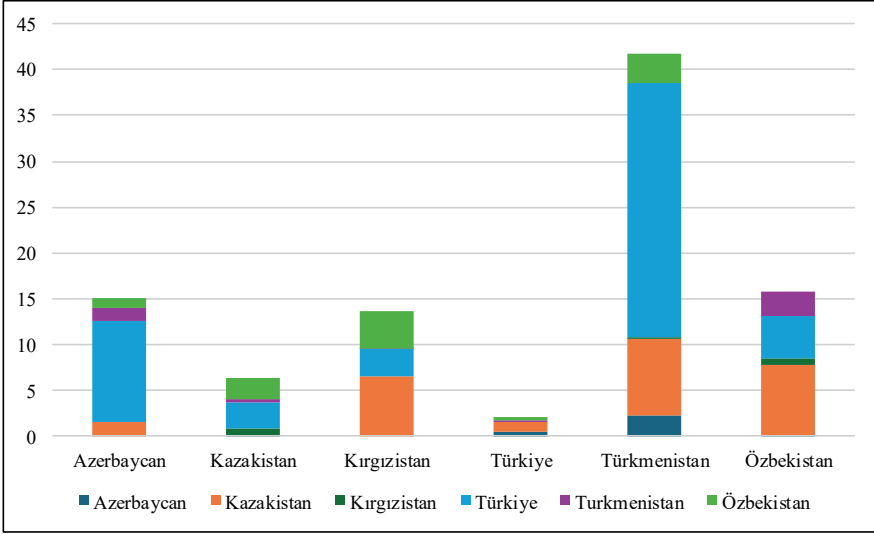
Kırgızistan'ın ihracatında Kazakistan (%10.2) ve Özbekistan (%8.8) belirgin bir odak noktasıdır. Bu yönelim, coğrafi yakınlık ve karayolu bağlantılarının ticaret hacmini artırıcı etkisini doğrudan destekler. Türkiye'ye yapılan ihracat %2.7 ile orta seviyede tutunurken, Azerbaycan (%0.1) ve Türkmenistan (%0.1) gibi pazarlara yönelim çok sınırlı kalır. Bu minvalde Kırgızistan'ın ihracat yapısının bölgesel erişim kapasitesini ilgilendiren lojistik altyapıyla doğrudan bağımlı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Türkiye'nin ihracatında Azerbaycan (%1.2), Kazakistan (%1.3) ve Özbekistan (%0.9) gibi ülkeler ağırlık kazanmış, Türkmenistan'a yapılan ihracat ise %0,4 düzeyinde kalmıştır. Bu oranlar, Türkiye'nin bölgeye yönelik dış satımında ürün çeşitliliği sağlanmasına karşın hacimsel olarak yeterli bir derinlik yakalanamadığını vurgular. Kırgızistan'a yapılan ihracat %0.5 ile düşük seviyede kalır ve bu veriler, Türkiye'nin bölgesel ticaretinde stratejik sektörler dışında yüksek yoğunluklu bir yönelim kuramadığına dair, ticaretin daha çok ikili anlaşmalar üzerinden yürütüldüğünü ifade eder.

Türkmenistan'ın ihracatında Özbekistan (%10.7) ve Türkiye (%7.7) başlıca alıcılar olarak öne çıkar. Bu ilişki, enerji ve kimya ürünleri ekseninde şekillenen ticaretin bölgesel düzeyde büyük bir yoğunluk arz etmekte, kaynak temelli üretimin sanayi girdisi olarak kullanıldığı bir modelin izlerini taşımaktadır. Kazakistan (%1.6) ve Azerbaycan (%1.6) ile geliştirilen ticaret ise orta seviyede seyretmekte ve Kırgızistan'a yönelim %0.1 ile oldukça düşük bir seviyede sabitlenmektedir.

Özbekistan'ın ihracatında Kazakistan (%10.435) ve Azerbaycan (%5.8) dikkat çekmekte, Türkiye (%5) ile kurulan ticaret ilişkisi de önemli bir yoğunluk kaydetmektedir. Kırgızistan'a yapılan ihracat %2.3 düzeyinde yer alırken, Türkmenistan'a yönelim %0.4 ile kısıtlıdır. Bu dağılım, Özbekistan'ın bölgesel ticaret ağında merkezi bir rol üstlenmekte olup üretim çeşitliliği ve sektörel esneklik yardımıyla çok yönlü bir ticaret kapasitesi oluşturduğunu kanıtlamaktadır.

Türk ülkeleri arasındaki ihracat ilişkileri belirli ikili eksenler etrafında toplanmaktadır. Azerbaycan–Türkiye, Kazakistan–Özbekistan ve Türkmenistan–Özbekistan merkezleri sektörel eşleşme ve lojistik altyapı sayesinde biçimlenen ticaret sistemini örüntülemektedir. Bölgesel ticaretin derinleşmesi için ürün çeşitliliğinin artırılması, gümrük entegrasyonunun hızlandırılması ve dijital ticaret platformlarının kurumsallaştırılması teknik bir zorunluluk olmanın yanı sıra, stratejik bir yönelim olarak benimsenmelidir.

Grafik 2.19. Türk Ülkelerinin Kendi Aralarındaki İthalatın Dağılımı (Yüzde, 2024)

Türk ülkeleri arasındaki ithalat ilişkileri, bölgesel üretim ağlarının yönünü ve ekonomik yakınlıklarını derinleştirmektedir. Grafik 2.19 verileri, karşılıklı ithalatın yüzde cinsinden dağılımına bakıldığında hem yoğunlaşma noktalarını hem de ticaretin sınırlı kaldığı alanları analiz etmeye olanak tanımaktadır.

Türkmenistan'ın Türkiye'den gerçekleştirdiği ithalat, %27.7 ile dikkat çekici bir yoğunluk sergilemektedir. Bu oran, bölgesel ticaret ile birlikte sektörel tamamlayıcılığın da güçlü bir açıklamasıdır. Türkiye'den gelen inşaat malzemeleri, makine ekipmanları ve tüketim ürünleri, Türkmenistan'ın üretim altyapısındaki dışa bağımlılığı anlatmaktadır. Bu ilişki iki ülke arasında kurumsal düzeyde gelişen ticaret anlaşmaları ve lojistik entegrasyonla desteklenmektedir.

Kırgızistan'ın Kazakistan'dan ithalatı %6.5, Özbekistan'dan ise %4.1 düzeyindedir. Dolayısıyla bu oranların, Orta Asya'daki kara yolu bağlantılarının ve EAEU üyeliğinin ticaret hacmini artırıcı etkisi olduğu söylenebilir. Özellikle gıda, enerji ve tekstil gibi sektörlerdeki bölgesel tedarik zincirleri, Kırgızistan'ın ithalat sepetinde bu iki ülkenin ağırlığını artırmaktadır.

Özbekistan'ın Kazakistan'dan ithalatı %7.6, Türkmenistan'dan %2.7 ve Türkiye'den %4.6 düzeyindedir. Bu dağılım, Özbekistan'ın sanayi ve altyapı yatırımlarında bölgesel kaynaklara yöneldiğini açıklayabilir. Kazakistan'dan

gelen metal ve enerji ürünleri, Türkmenistan'dan sağlanan kimyasal girdiler ve Türkiye'den ithal edilen makine-teçhizat, üretim kapasitesini destekleyen kalemler arasında yer almaktadır.

Türkiye'nin Türk ülkelerinden yaptığı ithalat ise oldukça sınırlı düzeydedir. Azerbaycan (%0.5), Kazakistan (%1), Özbekistan (%0.3) ve Türkmenistan (%0.3) gibi oranlar, Türkiye'nin ithalat sepetinde bu ülkelerin düşük payı bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin ithalatında AB, Çin ve Rusya gibi büyük ekonomilere yönelmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kırgızistan'dan ithalatın neredeyse %0 olması, ticaretin henüz kurumsallaşmadığını ve ürün çeşitliliğinin sınırlı kaldığını düşündürmektedir.

Azerbaycan'ın Türkiye'den ithalatı %11 düzeyindedir ve bu olgu enerji dışı sektörlerde Türkiye'nin tedarikçi rolünü pekiştirmektedir. Ancak diğer Türk ülkeleriyle olan ithalat ilişkileri oldukça zayıftır. Kazakistan (%1,6), Türkmenistan (%1.4), Özbekistan (%1) ve Kırgızistan (%0) gibi ülkeler tatbik edildiğinde, ticaretin ikili düzeyde sınırlı kaldığı ve bölgesel entegrasyonun henüz derinleşmediği anlamına gelmektedir.

Kazakistan'ın Özbekistan'dan ithalatı %2.2, Türkiye'den %2.8 düzeyindedir. Bu oranlar ile Kazakistan sanayi ve tarım sektörlerinde bölgesel kaynaklara yöneldiğini yorumu yapılabilir. Azerbaycan'dan yapılan ithalatın %0,1 gibi düşük bir düzeyde kalması, lojistik sınırlılıkların ve ürün çeşitliliği eksikliğinin ticaret hacmini daralttığını düşündürmektedir.

Düşük oranlar — özellikle %0, %0.1 ve %0.3 düzeyindeki değerler — bölgesel ticaretin bazı ikili ilişkilerde henüz kurumsallaşmadığı ve ürün bazlı tamamlayıcılığın oluşmadığı şeklinde betimlenebilir. Bu tür oranlar ticaret hacminin düşüklüğünü, lojistik altyapı eksikliğini, gümrük uyumsuzluğunu ve sektörel eşleşme yetersizliğini de ima etmektedir. Örneğin Türkiye'nin Kırgızistan'dan hiç ithalat yapmaması (%0), iki ülke arasında ticaretin tek yönlü ilerlediğini ve karşılıklı üretim entegrasyonunda zayıf kaldığını açıkça çıkarmaktadır.

Genel olarak, Türk ülkeleri arasındaki ithalat ilişkileri belirli eksenlerde yoğunlaşmakta; Türkmenistan–Türkiye, Özbekistan–Kazakistan ve Kırgızistan–Özbekistan gibi çiftler öne çıkmaktadır. Bu yönelimler, hem coğrafi yakınlık hem de sektörel tamamlayıcılık üzerinden şekillenmektedir. Ticaretin daha dengeli ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşması için lojistik altyapının güçlendirilmesi, dijital tedarik sistemlerinin kurulması ve ürün çeşitliliğinin artırılması stratejik önem taşımaktadır.

Türk ülkeleri arasındaki ithalat ilişkilerinin yönü ve yoğunluğu, mevcut ticaret akımlarına ilaveten bölgesel üretim mimarisinin nasıl biçimlendiğini

anlamak açısından da kritik bir veri zemini sunmaktadır. Ancak bu ilişkilerin ardındaki dinamikleri daha sistematik biçimde çözümleyebilmek için ikili ticaret hacimlerinin ötesine geçerek yapısal çekim unsurlarını analiz etmek gerekmektedir. Bu bağlamda, coğrafi uzaklık, ekonomik büyüklük ve pazar potansiyeli gibi değişkenleri eşanlı biçimde değerlendiren çekim modeli, Türk dünyasındaki dış ticaretin yönlendirici faktörlerini açıklamada güçlü bir analitik araç olarak öne çıkmaktadır.

BÖLÜM 3

Ticaret Anlaşmalarının Çekim Modeli ile Analizi

Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası ekonomik örgütlere katılımı, ticaret hacmi içerisinde kurumsal uyum, bölgesel entegrasyon ve dış politika yönelimlerini de yansıtmaktadır. Alttaki tablo, sekiz farklı örgüt üzerinden ülkelerin tam üyelik ve gözlemci statülerini karşılaştırmalı biçimde sunmakta ve ekonomik yaklaşmanın kurumsal altyapısını analiz etmeye olanak tanımaktadır.

Bilindiği üzere ekonomik bütünleşme aşamalarından oluşan tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, iktisadi birlik ve siyasi birlik serlevhaları Türk Cumhuriyetleri için alternatif model olarak göze çarpmaktadır.

Tablo 3.1. Türk Cumhuriyetlerinin Üye Olduğu Ekonomik Entegrasyonlar (2024)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkiye	Türkmenistan
Ekonomik İş Birliği Örgütü	X	X	X	X	X	X
Bağımsız Devletler Topluluğu	X	X	X	X		O
Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü	X				X	
Türk Devletleri Teşkilatı	X	X	X	X	X	O
Avrasya Ekonomik Birliği		X	X			
Şangay İş Birliği Örgütü		X	X	X		
İslam İşbirliği Teşkilatı	X	X	X	X	X	X
Dünya Ticaret Örgütü	X	X	X	X	X	O

*Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.
X: tam üye ülkeyi, O: gözlemci ülkeyi temsil etmektedir.*

Altı ülkenin tamamının Ekonomik İşbirliği Örgütü (EİÖ) bünyesinde bulunması, Orta Asya ve Orta Doğu arasındaki ticaret ve ulaştırma ağlarının ortak bir platformda birleştiği anlamına gelir. EİÖ, özellikle transit taşımacılık, enerji iş birliği ve bölgesel kalkınma projeleri için işlevsel bir çerçeve sağlamaktadır.

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyeliği Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan tarafından sürdürülmekle birlikte, Türkmenistan gözlemci statüsündedir. Türkiye ise bu yapının dışındadır. BDT, eski Sovyet coğrafyasında gümrük uyumu ve teknik standartlaşma alanı sağlasa da siyasi bağlamı nedeniyle bazı ülkeler için işlevi sınırlıdır.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) sadece Türkiye ve Azerbaycan'ı kapsamakta olup Karadeniz havzasındaki lojistik ve enerji projelerine katılımın coğrafi sınırlılıklarla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Diğer Türk Cumhuriyetlerinin KEİ'ye dâhil olmaması, bölgesel erişim ekseninin Batı'ya doğru kısıtlı kaldığı düşünülür.

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), beş ülkenin tam üyeliğiyle bölgesel kimlik ve ekonomik iş birliğini kurumsallaştıran en kapsamlı platformdur. Türkmenistan'ın 2022'den itibaren gözlemci statüsünde yer alması, ülkenin tarafsızlık politikası ile uyumlu olarak sınırlı kurumsal entegrasyonu tercih ettiğini gösterir. TDT ayrıca ticaretin dijitalleşmesi, gümrük kolaylaştırma ve ortak yatırım fonları gibi alanlarda bölgesel entegrasyonu derinleştirme potansiyeli taşımaktadır.

Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) Kazakistan ve Kırgızistan'ı içerisine almakta ve gümrük birliği ile ortak pazar mekanizmalarıyla bölgesel ticaretin kurumsal çerçevesini oluşturmaktadır. AEB üyeliği, özellikle Rusya ile ticaret hacmini artıran bir kaldıraç görevi görse de bazı ülkeler siyasi bağımlılık riski nedeniyle mesafeli durmaktadır. Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye bu yapının dışındadır.

Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan tarafından aktif biçimde temsil edilmektedir. Güvenlik eksenli kurulmuş olmasına rağmen son yıllarda ekonomik iş birliği alanında genişleme kaydetmektedir. Türkiye'nin "diyalog ortağı" statüsü sınırlı bir katılımı ifade ederken, Türkmenistan bu yapının dışında kalmaktadır. ŞİÖ, Çin ile Orta Asya arasındaki enerji ve altyapı projelerinde stratejik bir platformdur.

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), altı ülkenin tamamını içeren tek küresel örgüt olarak öne çıkar. İİT, sadece dini ve kültürel bağlamda değil, aynı zamanda İslam Kalkınma Bankası gibi finansal araçlar aracılığıyla ekonomik iş birliğini de desteklemektedir.

Son olarak, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyeliği Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan tarafından tamamlanmıştır. DTÖ üyeliği küresel ticaret kurallarına uyum, tarifelerin şeffaflaşması ve yatırım ortamının iyileştirilmesi açısından kritik bir kurumsal eşiktir. Türkmenistan'ın tam üyelik sürecini henüz tamamlamamış olması, ülkenin dışa açıklık düzeyinin sınırlı kaldığını ve reform sürecinin devam ettiğini açıklamaktadır.

Bu çok taraflı örgütlerdeki farklılaşmış üyelik profilleri, bölgesel ve küresel ekonomik entegrasyonun ülkeler bazında gösterdiği seçiciliği ve kurumsal çeşitliliği ortaya koymaktadır. Ancak, bu makro-kurumsal yapılar dışında kalan ikili veya sınırlı üyelikli tercihli ticaret anlaşmaları (TTA), ülkelerin dış ticaret politikalarında ve pazar erişim stratejilerinde kritik bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, incelenen altı ülkenin birbirleri ve üçüncü taraflarla tesis ettiği TTA'lar, kurumsal entegrasyonun ötesinde, ticareti kolaylaştıran spesifik mekanizmaların varlığını ve etkilerini anlamak için bir sonraki inceleme odağını oluşturacaktır.

3.1. Tercihli Tarifeler

Tercihli tarifeler aşaması, bazı literatürlerde kapsamlı biçimde ele alınırken, bazı çalışmalarda ise göz ardı edilmiştir. Bu durum, Dünya Ticaret Örgütü'nün konuya ilişkin yaklaşımı dikkate alındığında, tercihli ticaret anlaşmalarının ekonomik entegrasyon sürecinde en alt basamakta konumlandığı yönünde bir değerlendirmeye zemin hazırlamaktadır. Kalaycı'ya (2017) göre, ülkeler tarafından uygulanan entegrasyon biçimlerinin ilk adımı tercihli ticaret anlaşmalarıdır. Bu tür anlaşmalar, taraf ülkeler arasında belirli ürün gruplarında tarife indirimleri yapılmasını ve bazı ticaret engellerinin kaldırılmasını öngörmektedir.

Tercihli ticaret anlaşmaları, karşılıklı olarak düzenlenebileceği gibi tek taraflı biçimde de uygulanabilmektedir. Ancak bu anlaşmalar, taraflar arasında tüm tarife engellerinin kaldırılmasını garanti etmez. GATT ve Dünya Ticaret Örgütü'nün yürüttüğü politikalar doğrultusunda, gelişmiş ülkelerin bu tür anlaşmaları uygulamasına sınırlamalar getirilmiştir. İlgili literatürde bu sınırlamanın gerekçesi, gelişmiş ülkelerin tercihli tarifeler yoluyla az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin ihracatçılarını rekabet açısından dezavantajlı konuma sürükleyebileceği yönündedir. Buna ek olarak, tercihli ticaret anlaşmaları özellikle taraf ülkeler arasında geçerli olup üçüncü ülkeler açısından herhangi bir bağlayıcılık taşımaz. Bu çerçevede, Türk Cumhuriyetleri arasında imzalanan tercihli ticaret anlaşmaları, bölgesel ekonomik entegrasyonun ilk aşamasını temsil etmekte ve bu kitabın kuramsal omurgasını oluşturmaktadır.

Tablo 3.2. Ülkelerarasında İmzalanan Tercihli ve Serbest Ticaret Anlaşmaları

Anlaşmaya Taraf Ülkeler	İmzalanma Tarihi	Anlaşma Türü
Kırgızistan- Kazakistan	1995	STA
Azerbaycan- Özbekistan	1996	STA
Azerbaycan- Türkmenistan	1996	STA
Kazakistan- Özbekistan	1997	STA
Azerbaycan- Kazakistan	1997	STA
Türkiye- Kazakistan	2016	TTA
Azerbaycan- Türkiye	2021	TTA
Azerbaycan – Türkiye – Türkmenistan	2023	Ticaret ve Ekonomik İş Birliği Anlaşması
Özbekistan- Türkiye	2023	TTA

Kaynak: ADB (2025) veri tabanından alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

STA: Serbest Ticaret Anlaşmaları, TTA: Tercihli Ticaret Anlaşmalarını ifade etmektedir.

Tablo 3.2’de yer alan tercihli ve serbest ticaret anlaşmaları, taraf ülkelerin dış ticaret stratejilerini ve bölgesel entegrasyon eğilimlerini tarihsel bir perspektifle değerlendirme imkânı sunmaktadır. 1990’lı yıllarda imzalanan anlaşmalar, Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bölgesel ekonomik ilişkilerin yeniden yapılandırılmasına yönelik ilk adımlar olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde özellikle Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan arasında tesis edilen tercihli ticaret anlaşmaları, ortak sınır ve kültürel yakınlık gibi unsurların etkisiyle bölgesel ticaretin canlandırılmasına katkı sağlamıştır. Ancak altyapı eksiklikleri ve üretim kapasitesinin sınırlılığı, bu anlaşmaların verimliliğini zaman zaman sınırlamıştır.

2000’li yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye’nin Türk dünyasıyla ekonomik entegrasyonu kurumsallaştırma yönündeki stratejik adımları dikkat çekmektedir. 2016 yılında Türkiye ile Kazakistan arasında imzalanan tercihli ticaret anlaşması, bu yönelimin somut örneklerinden biridir. Takip eden yıllarda Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan ile yapılan ikili ve çok taraflı anlaşmalar, Türkiye’nin bölgeyle olan ekonomik bağlarını güçlendirmiştir. Özellikle Azerbaycan ile 2021 yılında imzalanan anlaşma, ortak dil, kültürel yakınlık ve siyasi uyum gibi faktörlerin etkisiyle ticaret hacmi olumlu etkilenmiştir.

2023 yılında imzalanan üçlü ticaret ve ekonomik iş birliği anlaşması, Azerbaycan, Türkiye ve Türkmenistan arasında bölgesel iş birliğinin

kurumsallaşmasına yönelik bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, Türkmenistan'ın dışa kapalı ekonomik yapısı nedeniyle anlaşmanın kapsamı daha çok enerji ve altyapı projeleriyle sınırlı kalmıştır. Aynı yıl Türkiye ile Özbekistan arasında imzalanan tercihli ticaret anlaşması ise Özbekistan'ın reform süreciyle uyumlu biçimde dışa açılma politikasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, erken dönem anlaşmaları daha çok siyasi yakınlaşma ve bölgesel istikrar arayışının ürünüdür. Son dönem anlaşmaları kurumsal entegrasyon ve karşılıklı ekonomik bağımlılığın artırılması yönünde daha somut sonuçlar üretmiştir. Bu bağlamda, Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında imzalanan anlaşmalar, bölgesel ticaretin derinleşmesine ve ekonomik iş birliğinin etkilerine zemin hazırlamaktadır. Mundell (1964) ise tercihli ticaret tarifelerinin etkilerini üç temel genelleme ile açıklamıştır:

1. Üye ülkelerden birinin tarifelerinde indirimde gitmesi durumunda, ortak ülkede ticaret hadlerinde iyileşme gözlemlenebilir. Ancak bu indirim, üçüncü ülkelerle olan ticaret hadlerinde hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurabilir.
2. Tarife indiriminin kapsamı genişledikçe, ortak ülkenin ticaret hadlerinde yaşanan iyileşme de artış gösterir.
3. Birlik içindeki ticaret hadleri, dış dünya ile karşılaştırıldığında daha avantajlı bir konuma ulaşır.

Tercihli ticaret anlaşmaları, ülkeler arasında karşılıklı olarak yapılan tarife indirimleri yoluyla ticaret hadlerini güçlendirmeyi ve uzun vadede ekonomik etkileşimi daha üst düzeylere taşımayı amaçlayan ilk adımdır. Bu bölümde, Türk Cumhuriyetleri arasında gerçekleşen tercihli ticaret ve serbest ticaret anlaşmalarının ekonomik göstergeler üzerindeki etkisi, çekim modeli aracılığıyla analiz edilmeye çalışılmıştır.

3.2. Çekim Modeli Teorik ve Kavramsal Alt Yapısı

Makroekonominin bir alt disiplini olan dış ticaret olgusu, liberal politikaların yaygınlaşmasıyla birlikte uzun süredir akademik dünyanın ilgi odağında yer almıştır. Bu doğrultuda iktisat literatüründe çok sayıda teori geliştirilmiştir. Yüzyıllara yayılan birikimle birlikte iktisat biliminin evrimi, dış ticaret alanında hem teorik hem de ampirik analizlerin literatüre yerleşmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, söz konusu ampirik yöntemlerden biri de çekim modelidir.

Günümüzde nicel veri analizi ve ticaret politikalarının etkilerini değerlendirme ihtiyacı daha da belirginleşmiştir. Bu nedenle politika yapıcılar ve ticaret aktörleri açısından güvenilir bilgi ve analizlere duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu çerçevede, uluslararası ticaret politikalarının anlaşılmasında çekim modeli etkili bir araç olarak öne çıkmaktadır. Modelin temelini oluşturan beş varsayım aşağıda sıralanmıştır (Yotov vd., 2016):

- Çekim modeli sezgisel bir yapıya sahip olmakla birlikte Newton'un yerçekimi yasasını kullanarak ülkeler arasındaki ticaretin boyutlarını ele alır.
- Sağlam bir teorik altyapıya dayanır.
- Birden fazla ülkeyi, sektörü ve hatta firmayı eşzamanlı olarak kapsayabilen gerçekçi bir modeldir.
- İş gücü piyasası ile ticaret piyasaları arasındaki ilişkileri analiz edebilmek için esnek bir yapıya sahiptir.
- Tahmin gücünün yüksek oluşu, modelin en cazip yönlerinden biridir.

Uluslararası ticaret akımlarını incelemek amacıyla kullanılan çekim modeli, literatürde evrensel düzeyde yaygınlık kazanmıştır. Ticaretin nedenleri, yapılan anlaşmalar, kültürel ve coğrafi unsurlar gibi çok boyutlu etkenleri ampirik olarak açıklayabilme kapasitesi sayesinde, bu model günümüzde en çok başvurulan yöntemlerden biri hâline gelmiştir.

Modelin temelleri, Isaac Newton'un 17. yüzyılda keşfettiği "Evrensel Çekim Yasası"na dayanmaktadır. Bu yasaya göre iki cisim arasındaki çekim kuvveti, cisimlerin kütleleriyle doğru; aralarındaki mesafenin karesiyle ters orantılıdır. Fizik alanındaki bu yaklaşım, zamanla sosyal bilimlere uyarlanmış, dış ticaret akımlarının yanı sıra göç, sermaye hareketleri gibi pek çok olgunun analizinde kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle nicel ve nitel verilerin birlikte değerlendirilmesine olanak tanıyan yapısı, modelin uygulama alanını genişletmiştir.

3.2. Çekim Modelinin Tarihsel Gelişimi

Çekim modeli, sosyal bilimlerde ilk kez 1860'lı yıllarda Carey tarafından kullanılmıştır. Carey, toplumsal fenomenleri yerçekimi kuvvetiyle ilişkilendirerek, gücün doğrudan, mesafenin ise ters etkide bulunduğu varsayımını insan davranışlarına uyarlamıştır (Paas, 2000). Model, farklı konumlar arasındaki ticaret akışlarını ve bu konumların ekonomik ağırlığı ile mesafe arasındaki ilişkiyi açıklaması bakımından köklü bir geçmişe sahiptir. Ravenstein (1885), göç akımlarının ticaret ve sanayi merkezleri tarafından

çekildiğini, ancak mesafeye bağlı olarak bu etkinin azaldığını ifade ederek yerçekimi yaklaşımının erken bir formülasyonunu sunmuştur.

20. yüzyılın ilk yarısında Weber, Furlan, Engländer, Predöhl, Lösch ve Ohlin gibi isimlerin yer aldığı Alman ticaret ve bölge okulunda, klasik ticaret modellerinin yetersizliğine duyulan tepki, yeni teorik arayışları tetiklemiştir. Isard ve Peck (1954), çok taraflı ticareti ve mesafeyi ortak bir çerçevede ele alma amacıyla hareket etmiş, uluslararası taşımacılıkta mesafenin negatif etkisini ampirik olarak ortaya koymuştur. Isard'ın (1954) yaklaşımı, yerçekimi denklemini formüle etmeye oldukça yaklaşıp olsa da Newton'un çekim yasasından ziyade elektrik potansiyeli metaforunu tercih etmiştir.

Modelin ilk matematiksel formülasyonu ve ampirik uygulaması, Tinbergen başkanlığındaki Hollandalı ekonomist grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Tinbergen, uluslararası ticaret akımlarını analiz etmek için geleneksel çekim modelini ekonometrik olarak tanımlayan ilk araştırmacı olarak kabul edilmiştir. Bu katkısı nedeniyle 1969 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'ne layık görülmüştür. Finlandiyalı iktisatçı Pöyhönen'in (1963) çalışmaları ise modelin gelişiminde önemli bir kilometre taşıdır. Tinbergen'in danışmanlığında hazırlanan Linnemann'ın doktora tezi ise çekim modelinin referans kaynaklarından biri hâline gelmiştir.

Anderson (1979), ürün farklılaştırması ve ikame harcamalarının sabit esnekliği varsayımı altında yerçekimi denkleminin teorik temelini oluşturan ilk iktisatçıdır. Gelir değişkenlerinin modeldeki rolünü açıklayan bu yaklaşım, çekim modeline mikroekonomik bir derinlik kazandırmıştır. Bergstrand (1989), ticaret teorisi ile ikili ticaret arasındaki ilişkiyi mikro düzeyde ele alarak arz yönlü katkılar sunmuştur. Helpman (1987), on sekiz sanayi ülkesi üzerine yaptığı çalışmayla tekелci rekabet modeli ile yerçekimi modeli arasında bağlantı kurmuştur. Böylece modelin teorik temelleri daha da sağlamlaşmıştır.

McCallum (1995), Kanada vilayetlerinin eyaletler arası ve uluslararası ticaretine ilişkin verileri kullanarak, ulusal sınırların Kanada-ABD ticaret modelleri üzerindeki etkisini analiz etmiş ve yerçekimi denklemini bu bağlamda uygulamıştır. Deardorff (1998), çekim modelinin Heckscher-Ohlin, Ricardian ve artan ölçek getirisi gibi farklı ticaret teorileriyle tutarlı olduğunu açıklamıştır.

2000'li yıllardan itibaren çekim modeline yönelik akademik ilgi hızla artmış, yüzlerce makale ve kitap, uluslararası ticaretin belirleyicilerini analiz etmek amacıyla bu model kullanılmıştır. Feenstra (2004) çekim denklemini ilk kez bir ders kitabında ayrı bir bölüm olarak ele almış olup Kabir vd. (2017) ise modelin gelişimini dört ana tema altında incelemiştir:

1. Genelleştirilmiş yerçekimi modeli
2. Endüstri içi ticaret
3. Homojen ve heterojen ürünler
4. Yapısal ağırlık modeli

Teorik temelleri sağlam biçimde atılan çekim modeli zamanla farklı biçimlerde modellenerek binlerce akademik çalışmanın merkezinde yer almıştır. Matematiksel gösterimlerin ekonometri yazılımlarıyla uyumlu hâle getirilmesi, modelin uygulama alanını genişletmiş ve uluslararası ticaret analizlerinde vazgeçilmez bir araç hâline gelmiştir.

3.3. Modelin Matematiksel Gösterimi

Jan Tinbergen, 1962 yılında uluslararası ticaret akımlarını analiz etmek amacıyla iki taraflı ticaretin ülkelerin ekonomik büyüklükleri ve aralarındaki coğrafi uzaklık temelinde şekillendiğini öne sürmüştür. Bu yaklaşıma göre, ülkelerin ekonomik büyüme düzeylerinin artması ve aralarındaki mesafenin azalması, ticaret hacmini olumlu yönde etkilemektedir (Akçay ve Saygılı, 2019):

$$E_{ij} = \frac{Y_i Y_j}{D_{ij}}$$

E_{ij} = *i ülkesinden j ülkesine yapılan ticaret*

Y_i = *i ülkesinin ekonomik büyüklüğü*

Y_j = *j ülkesinin ekonomik büyüklüğü*

D_{ij} = *i ülkesi ile j ülkesi arasındaki mesafe*

Tinbergen'in geliştirdiği ilk çekim modelinde, dış ticareti belirleyen üç temel değişkene yer verilmiştir. Bunlardan ilki, ihracat oranlarının ihracatçı ülkenin ekonomik büyüklüğüne bağlı olmasıdır. İkincisi, ihracat hacminin ithalatçı ülkenin ekonomik büyüklüğüne göre şekillenmesidir. Üçüncü unsur ise dış ticaret hacmi ile ulaşım maliyetleri arasında ters yönlü güçlü bir ilişkinin varlığıdır (Tinbergen, 1962). Tinbergen, daha sonraki çalışmalarında modele kukla değişkenler ekleyerek, ülkelerin ortak sınır durumlarını ve uluslararası sözleşmelere taraf olup olmadıklarını test edebilecek şekilde modeli genişletmiştir.

Bu modelin uygulamasında çeşitli avantajlar bulunmaktadır. Öncelikle, kullanılacak verilerin kolay erişilebilir ve güvenilir olması, ampirik analizlerin sağlıklı biçimde yürütülmesini mümkün kılmaktadır. Ayrıca, standart çekim

modeline eklenebilecek değişkenlerin (ortak dil, gümrük birliği, ortak sınır, ticaret anlaşmaları, siyasi faktörler vb.) modele sorunsuzca entegre edilebilmesi, modelin esnekliğini ve açıklayıcılığını artırmaktadır. Bu yönüyle çekim modeli, ülkelerin küresel ticaret potansiyelini ortaya koyarken, ikili anlaşmaların ticari etkilerini de değerlendirme imkânı sunmaktadır (Karagöz & Karagöz, 2009). Ampirik düzeyde yüksek açıklama gücüne sahip olması, bu modele yönelik akademik ilgiyi artırmış ve teorik altyapının zamanla daha da güçlenmesini sağlamıştır.

1970’li yıllardan itibaren çekim modeli, teorik temellerini derinleştirerek daha geçerli ve kapsamlı bir yapıya kavuşmuştur. Anderson (1979), Bergstrand (1985), Helpman ve Krugman (1985), Deardorff (1995), Anderson ve Wincoop (2003) gibi araştırmacılar, modelin kapsamını genişletmiş ve yeni versiyonlar geliştirmiştir. Bu yeni yaklaşımlar, literatürde “genelleştirilmiş çekim modelleri” olarak adlandırılmıştır. Orijinal modele ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin nüfusu, ortak dil, ortak sınır gibi çeşitli değişkenler eklenerek böylece ticaret akımlarının daha gerçekçi biçimde modellenmesi sağlanmıştır.

Bu doğrultuda, i ve j ülkeleri arasındaki ticaret akımını gösteren genişletilmiş çekim modeli aşağıdaki şekilde formüle edilmiştir:

$$T_{ij} = b_0 Y_i^{b_1} Y_j^{b_2} N_i^{b_3} N_j^{b_4} D_{ij}^{b_5} A_{ij}^{b_6} U_{ij}$$

Y_i ve Y_j = i ve j ülkelerinin ekonomik büyüklüğü

T_{ij} = i ve j ülkeleri arasındaki ticaret

D_{ij} = i ve j ülkeleri arasındaki kuş uçuşu uzaklık

A_{ij} = i ve j ülkeleri arasındaki ticareti arttırıcı veya azaltıcı diğer unsurlar

N_i ve N_j = i ve j ülkelerinin nüfusu

U_{ij} = Hata terimi

Üstteki denklemin her iki tarafının logaritmik fonksiyonu alındığında yeni denklem aşağıdaki biçimi almaktadır:

$$T_{ij} = b_0 + b_1 \ln Y_i + b_2 \ln Y_j + b_3 \ln N_i + b_4 \ln N_j + b_5 \ln D_{ij} + b_6 \ln A_{ij} + U_{ij}$$

Mesafe faktörü, çekim modelinde kritik bir değişken olarak öne çıkmaktadır. Literatürde genellikle kilometre cinsinden ölçülen mesafe, bazı çalışmalarda ulaştırma ve işlem maliyetleriyle de temsil edilmektedir. Ticaret hacmini etkileyen unsurlar arasında mesafe dışında, ortak para birimi, ortak sınır, ortak dil, ticaret anlaşmaları ve ticari birlikler gibi faktörler de

yer almaktadır (Seyidoğlu, 2013). Krugman vd. (2015), çekim modelini sadece bir analiz aracı olarak değil, bununla birlikte ticaretin açıklanmasında yaşanan sapmaları tanılamaya yönelik bir yöntem olarak değerlendirmiştir.

3.4. Çekim Modelinde Kullanılan Değişkenler

Çekim modelinde yer alan değişkenler, ekonomik ve ekonomik olmayan olmak üzere iki ana grupta incelenebilir. Başka bir ifadeyle, bu değişkenler nitel ve nicel olarak sınıflandırılabilir. Nicel değişkenler arasında GSYH, nüfus, ihracat ve ithalat gibi ulusal ve uluslararası veri tabanlarından elde edilen güvenilir parametreler yer alır. Nitel değişkenler ise ortak dil, ortak sınır, ticari ve siyasi anlaşmalar gibi kukla değişkenler aracılığıyla modele dâhil edilir. Bu çalışmada yer alan değişkenler alta yer almaktadır:

GSYH: Belirli bir dönemde bir ülkenin coğrafi sınırları içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin parasal toplamı olarak tanımlanır. Dış ticaret bağlamında GSYH, ihracatçı ülke için üretim kapasitesini, ithalatçı ülke için ise satın alma gücünü temsil eder. GSYH'deki artış hem ihracat hem de ithalat hacmini olumlu yönde etkileyerek ticaret akımlarını güçlendirir (Pöyhönen, 1964).

İhracat: Dış ticaretin temel belirleyicilerinden biri olan ihracat, ekonomik entegrasyonun genişlemesinde öncü rol oynar. İhracat hacmindeki artış, ilgili ülke ile olan ilişkileri güçlendirerek ticari anlaşmaların zeminini hazırlar. Üretim teknolojisindeki gelişmeler, ihracata yönelik üretim kapasitesini artırmaktadır. Bu artış ekonomik büyümeye doğrudan katkı sağlamaktadır. Ancak ihracatın sürdürülebilirliği için uygun pazarların bulunması ve bu pazarların yapısal özelliklerinin iyi analiz edilmesi gerekmektedir (Konak & Demir, 2019).

Mesafe: Ulaşım maliyetlerini ve taşıma süresini temsil eden mesafe değişkeni, genellikle başkentler veya ekonomik merkezler arasındaki uzaklık üzerinden ölçülür (Hausman vd., 2005). Mesafe arttıkça taşıma maliyetleri ve zaman kaybı yükselerek ticaret hacmini olumsuz etkileyebilmektedir (Wang vd., 1998). Linnemann (1966), mesafeyi üç maliyet türüyle ilişkilendirmiştir: Fiziksel taşıma maliyeti, zaman maliyeti ve kültürel uzaklık. Özellikle elleçleme işlemlerinin artması, ürünlerin bozulma veya hasar görme riskini yükselterek ek maliyetler doğurabilmektedir.

Kukla Değişkenler: Nitel analizlerde kullanılan bu değişkenler, ülkeler arasındaki tarihî, kültürel ve bölgesel bağları modellemek amacıyla kullanılır (Genç, 2011). Kukla değişkenler “1” veya “0” değerleri alır. Örneğin, ortak sınır değişkeninde komşu ülkelere “1”, diğerlerine “0” değeri verilir. Bu tür değişkenler, bağımsız değişkenlerin açıklanmasında yardımcı rol üstlenir.

Tercihli ticaret veya serbest ticaret anlaşmalarına taraf olan ülkeler “1” değeri alırken, taraf olmayanlar “0” ile temsil edilir. Bu üyeliklerin ticaret üzerindeki etkisi pozitif ya da negatif olarak yorumlanabilir.

Sonuç olarak, çekim modelinde kullanılan nicel ve nitel değişkenler, ampirik analizlerin temel yapı taşlarını oluşturmaktadır. Bu değişkenler üzerinden geliştirilen her yeni model, literatürü zenginleştirerek çekim modelinin günümüzdeki yaygınlığını pekiştirmiştir.

3.5. Literatür Taraması

İlgili alanda gerçekleştirilen çok sayıda akademik çalışma gerek çeşitlilik gerek metodolojik geçerlilik açısından bu çalışmanın kuramsal altyapısını desteklemektedir. Özellikle panel veri analizi kapsamında çekim modeli kullanılarak yapılan araştırmalar, uluslararası ticaretin dinamiklerini açıklamada önemli katkılar sunmuştur. Aşağıda, bu bağlamda öne çıkan çalışmalar derlenmiştir.

Anderson ve Wincoop (2003), ABD, Kanada ve 30 sanayileşmiş ülkenin 1993 yılına ait verilerini kullanarak iki ayrı analiz gerçekleştirmiştir. İlk analiz ABD ve Kanada’ya, ikincisi ise tüm ülkelerin toplulaştırılmış verilerine odaklanmıştır. Çalışmada çekim modelinin uluslararası ticarete etkili bir analiz aracı olduğu vurgulanarak modelin güvenilirliği için değişkenlerin titizlikle seçilmesi gerektiği belirtilmiştir. Kullanılan temel değişkenler arasında GSYH, mesafe, ihracat, ithalat ve nüfus yer almıştır.

Raballand (2003), kara ile çevrili olmanın dış ticaret üzerindeki etkisini 46 ülkeyi kapsayan ve 10.000’den fazla gözlem içeren panel veri setiyle, çekim modeli yaklaşımı kullanarak incelemiştir. Çalışmada kara ile çevrili olma durumu dört farklı şekilde ölçülmüştür: kukla değişken, en yakın limana olan mesafe, kıyı ülkelerle sınır sayısı ve geçilen ulusal sınır sayısıdır. Bulgular, kara ile çevrili olmanın ticaret hacmini özellikle kukla değişkenle ölçüldüğünde %80’e kadar azaltabilmektedir. Ayrıca, sınır geçiş sayısının yüksek taşıma maliyetlerinin temel nedeni olduğu ve kara taşımacılığının deniz taşımacılığına kıyasla daha maliyetli hale geldiği açıklanmıştır.

Zarzoso ve Lehmann (2003), MERCOSUR ve Avrupa Birliği’nden seçilen 15 ülke arasında yapılan anlaşmaların ardından ticaret potansiyelini değerlendirmek amacıyla çekim modelini uygulamıştır. Panel veri analizi kullanılarak sabit etkiler modelinin rassal etkiler modeline tercih edilebileceği sonucuna ulaşılmış; altyapı, gelir farklılıkları, döviz kurları ve ikili ticaret akımları önemli belirleyiciler olarak tespit edilmiştir.

Baltagi vd. (2003), 15 AB ülkesi, ABD ve Japonya'nın 57 ülke ile olan ticaret akışlarını analiz etmiş; 1986–1987 yıllarını baz alarak Linder'in Yeni Ticaret Teorisi çerçevesinde zevk ve tercih benzerliğinin gelir düzeyine bağlı olarak ticareti şekillendirdiğine değinmiştir.

Carrere ve Grigoriou (2008), altyapı ve kara ile çevrili olmanın Orta Asya ticareti üzerindeki etkilerini değerlendirmiştir. 1992–2004 döneminde 167 ülkeyi kapsayan panel ağırlık denklemiyle yapılan analizde, altyapı iyileştirmelerinin ihracat ve ithalatı mütevazı düzeyde artırdığı, transit ülke altyapısındaki gelişmelerin ise ihracatı %49 oranında yükselttiği vurgulanmıştır.

Golovko (2009), Avrasya ülkelerinin bağımsızlık sonrası dış ticaretini çekim modeliyle incelemiş; 1994–2005 yıllarına ait dengeli panel verisiyle üç ayrı model test etmiştir. Ortak sınır değişkeni anlamsız çıkarken, ortak dil zamanla anlamını yitirmiştir. İhracat hacminin zamanla azalan bir eğilimi gözlemlenmiş; bu bağlamda çekim modelinin Avrasya ülkeleri için sınırlı açıklayıcılığa sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yaşar (2011), Türkiye ile AB arasındaki ticareti panel veri analizi ve çekim modeli çerçevesinde incelemiştir. GSYH, nüfus, mesafe ve gümrük birliği üyeliği değişkenleri kullanılmış; Türkiye'nin GSYH'sinin ticaret hacmini pozitif, partner ülkelerin GSYH'sinin ise negatif etkilediği bulunmuştur. Türkiye'de nüfusun ticaret üzerinde negatif, partner ülkelerde ise pozitif etkisi gözlemlenmiştir. Mesafe değişkeni anlamlı fakat negatif; gümrük birliği kuklası ise pozitif sonuç vermiştir.

Tatlıcı ve Kızıltan (2011), Türkiye'nin ihracatını açıklamak amacıyla 1994–2007 dönemine ait 46 ülkeyi kapsayan panel veriyle çekim modeli uygulamıştır. Bağımsız değişkenler olarak GDP, nüfus, Ankara'ya olan mesafe, Gümrük Birliği ve ortak sınır kukla değişkenleri kullanılmıştır. Türkiye ve diğer ülkelerin GDP'sinin ihracat üzerinde pozitif ve anlamlı etkide bulunduğu, mesafe değişkeninin ise negatif ve anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Buna karşılık, nüfus değişkenleri ile Gümrük Birliği ve ortak sınır etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Çalışma, klasik çekim modelinin temel varsayımlarını Türkiye örneğinde doğrulamaktadır.

Genç (2011), 92 ülke ve 8 bölgeselleşme örneği üzerinden çekim modeli uygulamış; GSYH, nüfus, mesafe, yüzölçümü gibi değişkenlerin yanı sıra ortak sınır, ortak dil ve birlik üyeliği gibi kukla değişkenleri modele dâhil etmiştir. Ayrıca Mesafe, kara sınırı ve yüzölçümü negatif; diğer değişkenler ise pozitif etkide bulunmuştur.

Kucharčuková vd. (2012), Güneydoğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasındaki ticareti 1997–2004 döneminde artırılmış çekim modeliyle analiz etmiş; düşük kurumsal kalite düzeylerinin ticaret potansiyelini sınırladığı sonucuna ulaşmıştır.

İnançlı (2012), Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticari ilişkileri genişletilmiş çekim modeliyle değerlendirmiş olup coğrafi ve kültürel benzerlikler, ortak alışkanlıklar gibi unsurlar dikkate alınmıştır. 1992–2010 verileriyle yapılan analizde, ülkeler arasındaki gelir farkı azaldıkça ticaret hacminin arttığı gözlemlenmiştir.

Aysun, Öksüzler ve Yılgör (2013), Türkiye ile AB arasında kurulan Gümrük Birliği'nin etkisini 1980–2009 döneminde panel veri analiziyle incelemiştir. Gümrük Birliği kuklası, ithalat üzerinde anlamlı ve pozitif; ihracat üzerinde ise önemsiz bulunmuştur. Ancak her iki ticaret akımının yapısal olarak etkilendiği sonucuna varılmıştır.

Doğan & Tunç (2015), Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki dış ticareti genişletilmiş çekim modeliyle analiz etmiş; GSYH'nın ticareti pozitif etkilediği, mesafenin ise anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. 2016 yılında aynı yazarlar, panel EKK ve rassal etkiler yöntemiyle 1995–2014 verilerini kullanarak ihracat ve ithalatın GSYH üzerinde olumlu etkiler yaptığı; nüfus, mesafe ve BDT üyeliği kuklasının anlamlı olmadığını belirtmişlerdir.

Kapkara & Koç (2016), 1990–2013 yılları arasında seçili yükselen ekonomiler için çekim modeli uygulamıştır. İhracat bağımlı değişken, GSYH, nüfus ve mesafe ise bağımsız değişken olarak belirlenmiştir. Sonuçlar, bu ülkeler arasında dış ticaretin arttığını ve gelecekte de artış eğilimini olabileceğini detaylandırmıştır.

Şahin (2016), Fildişi Sahili Cumhuriyeti'nin WAEMU ülkelerine (Benin, Burkina Faso, Gine-Bissau, Mali, Nijer, Senegal ve Togo) yaptığı ihracatı 2001–2014 dönemine ait panel verilerle, “Tercihlerde Benzerlik Teorisi” çerçevesinde panel çekim modeli kullanarak analiz etmiştir. Bulgular neticesinde ihracat ile WAEMU ülkelerinin okyanusa kıyısı olması, ortak kara sınırlarının bulunması ve nüfus büyüklüğü arasında pozitif yönlü ilişki kurmaktadır. Buna karşılık, fiziki uzaklık ihracat üzerinde negatif etki bırakmaktadır.

Muratoğlu vd. (2017), Rusya'nın ihracat ve ithalatını iki ayrı bağımlı değişken olarak ele almış ve GSYH'nın her iki değişken üzerinde olumlu, sömürge kuklasının ihracat için anlamlı olduğu, mesafenin ise her iki ticaret yönü üzerinde olumsuz etkide bulunduğu tespit edilmiştir. Murcia (2017),

Türkiye ile Amerika kıtasındaki ülkeler arasındaki dış ticareti genişletilmiş çekim modeliyle analiz etmiş, GSYH artışının ticaret hacmini olumlu etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Gül & Tatoğlu (2019), 2008–2016 dönemine ait verilerle dünyanın en çok turist ağırlayan 11 ülkesini panel çekim modeliyle analiz etmiştir. Bu bağlamda PPML tahmin yöntemini kullanarak ülkeler arasındaki mesafenin ekonomik güç ve taşıma maliyetleri bağlamında turizm talebini etkilediğini izah etmiştir. Ayrıca konuşulan dil, iklim koşulları ve sıcaklık gibi değişkenlerin turizm talebi üzerinde anlamlı etkileri vurgulanmıştır.

Gupta vd. (2019), klasik yerçekimi modelini kullanarak gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasında toplamda 164 ülkenin ticaret akımlarını incelemiştir. Çalışmada fixed-effects (FE), random-effects (RE), Hausman-Taylor (HT) ve PPML tahmin yöntemleri uygulanmış olup jeopolitik risklerin ticaret hacmini olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir.

Alena Durakh (2020), 39 ülkeyi kapsayan artırılmış çekim modeli uygulayarak, Avrupa Birliği'ne yeni katılan ülkelerde doğrudan yabancı yatırım (DYY) girişlerini etkileyen faktörleri incelemiştir. Çalışmanın bulguları, AB üyeliğinin DYY üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu karakterize etmiştir.

Sarıca vd. (2020), Türkiye'nin tarım ihracatının 30 Avrupa ve Akdeniz ülkesine yönelik etkilerini analiz etmek amacıyla çekim modelinden yararlanmış ve panel eşbütünleşme yöntemini benimsemiştir. Elde edilen sonuçlar, göreceli faktör donanımıyla birlikte ekonomik büyüklük ve ithalat pazarlarına olan mesafenin tarımsal ihracatın temel belirleyicileri olduğunu aktarmaktadır. Buna karşılık, ithalatçı ülkelerdeki ekonomik büyüklük benzerliği, Avrupa-Akdeniz ülkeleriyle yapılan ikili serbest ticaret anlaşmaları, dini ortaklıklar ve göçmen Türk nüfusu istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Hoang, Truong ve Dong (2020), 2000–2017 döneminde Tayvan ile ASEAN ülkeleri arasındaki ticaret ilişkilerini PPML tahmincisiyle değerlendirmiştir. Çalışmada, ASEAN'ın ekonomik ölçeği ve kişi başına düşen gelir düzeyinin, hem toplam ticaret hem de imalat sanayi açısından Tayvan'a kıyasla daha güçlü etkileri tespit edilmiştir.

Kubendran (2020), Hindistan ile BRICS ülkeleri arasındaki ticaret ilişkilerini kısa ve uzun vadeli düzeyde analiz etmiştir. Kısa vadeli ilişkiler Granger Nedensellik Testi ile, uzun vadeli ilişkiler ise Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (DOLS) ve Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemleriyle değerlendirilmiştir. Granger testi, Hindistan'ın BRICS ülkeleriyle olan ticaretini güçlü biçimde desteklemektedir FMOLS ve DOLS

sonuçları ise enflasyon ve ticaret anlaşmaları dışındaki değişkenlerin—özellikle GSYH, döviz kuru, Ticaret/GSYH oranı ve mesafe—ticaret hacmi üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu bildirmektedir.

Kazancı ve Dikkaya (2021), Türk Keneşi'ne üye veya aday olan yedi ülke (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Macaristan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye) arasında olası bir gümrük birliğinin etkilerini 2000–2018 dönemine ait panel verilerle basit çekim modeli kullanarak analiz etmiştir. Bulgular, GSYH'nin ihracat üzerinde pozitif etkide bulunduğunu; nüfus, gümrük birliği ve kara sınırı değişkenlerinin ise olumsuz etkiler oluşturduğunu izah etmektedir. Mesafe değişkeninin tahmin katsayısı, teorik beklentiye uygun biçimde negatif ve anlamlı bulunmuştur.

Koçpınar ve Şeker (2022), Türkiye'nin Kuşak Yol Projesi ülkelerine yönelik ihracat potansiyelini 2000–2009 dönemine ait panel veri setiyle çekim modeli çerçevesinde analiz etmiştir. Bulgular, Türkiye ve Kuşak Yol ülkelerinin GSYH ve nüfuslarının ihracat üzerinde pozitif etkide bulunduğunu açıklamaktadır. Buna karşılık, iki taraf arasındaki mesafe, ortalama gümrük tarife oranları ve ülkelerin kara ile çevrili olması ihracat üzerinde negatif etki bırakmıştır. Çalışma, Türkiye'nin Kuşak Yol ülkeleriyle olan ekonomik ilişkilerini geliştirerek cari açığını azaltma potansiyeline sahip olduğunu temellendirmiştir.

Mere (2024), Türk Devletleri Teşkilatı'nın üye ve gözlemci ülkeleriyle Türkiye arasındaki dış ticaret hacmini 2003–2022 dönemine ait yıllık verilerle panel çekim modeli kullanarak analiz etmiştir. Bulgular, gelir seviyesindeki artışların Türkiye'nin dış ticaret hacmini pozitif yönde etkilediği yönünde açıklanmaktadır. Özellikle Türkiye'nin gelir artışının, diğer ülkelerin gelir artışlarına kıyasla daha yüksek düzeyde ticaret hacmi artırıcı etkide bulunduğu ifade edilmiştir. Mesafe ve ekonomik kriz kukla değişkenleri dış ticaret üzerinde negatif etki oluşturken, pandemi kukla değişkeninin Türkiye'nin dış ticaret hacmini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Kazancı (2025), Türk Devletleri Teşkilatı'nın Türkiye'nin ihracatı üzerindeki etkisini panel çekim modeli çerçevesinde analiz etmiştir. Buna göre ülkelerin GSYH'sinin ihracatı pozitif yönde, mesafenin ise negatif yönde etkilediğini açıklanmıştır. Ayrıca ortak din ve ticari serbestlik faktörleri ihracat üzerinde olumlu etki oluştururken nüfus değişkeni olumsuz yönde etki vermektedir. Tüm bağımsız değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı bulunması, çekim modelinin geçerliliğini desteklemektedir. Çalışma, Türkiye'nin TDT ülkelerine yönelik ihracat stratejilerinin geliştirilmesinde analitik bir temel sunmaktadır.

Bu literatür grubu, çekim modelinin hem teorik temelleri hem de ampirik uygulamaları açısından farklı coğrafyalarda ve dönemlerde geçerliliğini koruduğunu açık biçimde dile getirmektedir. Modelin esnek yapısı, çok çeşitli değişkenlerin analize entegre edilmesine olanak tanımakta olup bu yönüyle uluslararası ticaretin karmaşık dinamiklerini çözümlemede geniş bir uygulama alanı sunmaktadır. Panel veri analizine dayanan çalışmalar, çekim modelinin ticaretin belirleyicilerini açıklamada metodolojik açıdan sağlam bir çerçeve sunduğunu açıkça doğrulamaktadır. Bununla birlikte, modelin bağlamsal hassasiyetleri ve uygulama sınırları, her analizde dikkatle ele alınması gereken kritik unsurlar arasında yer almaktadır.

3.6. Yöntem

Son yıllarda ticaret anlaşmaları, küresel düzeyde daha geniş bir uygulama alanı bulmuş; panel veri analizinin sağladığı olanaklar sayesinde çekim modeli uluslararası ticaret çalışmalarında yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Bu modelin tercih edilme nedenlerinden biri de ekonomik entegrasyonların temelini oluşturan ticaret akımlarının incelenmesinde yüksek açıklayıcılığa sahip olmasıdır.

Bu çalışma kapsamında kurulan ihracat modelinde, her bir ülkenin ayrı ayrı Türk Cumhuriyetlerine gerçekleştirdiği ihracat hacimlerinin etkilerini değerlendirmek amaçlanmıştır. Ayrıca ülkelerin ekonomik entegrasyona konu olan tercihli ve serbest ticaret anlaşmalarının ampirik analizi ele alınacaktır. Ek olarak çekim modelinin temel varsayımlarından biri olan; iki ülke arasındaki ticaret hacminin ekonomik büyüklükle doğru, mesafeyle ise ters orantılı olması durumu da ampirik olarak test edilecektir.

Temel çekim modelinde ana değişken ticaret akışlarıdır. Literatürde bazı çalışmalarda ihracat ve ithalat birlikte ele alınırken, bazı araştırmalarda bu iki akım ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bu kitaptaki veri setinde yer alan her bir ülkenin diğer Türk ülkelerine yaptığı ihracat verileri bağımlı değişken olarak seçilmiştir. Bu tercihin gerekçesi, bir ülke için ihracat olan ticaretin diğer ülke açısından ithalat anlamına gelmesidir (Golovko, 2009: 10).

Çekim modelini tahmin etmek için panel veri analizinden yararlanılmıştır. 2000-2024 yılları arasını kapsayan modeldeki temel değişkenlerden ihracat bağımlı değişken, ülkelerin GSYH'leri, ithalatçı ülkelerin nüfusları ve ülkelerarasındaki mesafeler bağımsız değişken, modeldeki üye ülkelerin aralarında yaptığı tercihli ve serbest ticaret anlaşmaları kukla değişken olarak kullanılmıştır. Kukla değişken Dünya Ticaret Örgütü ve Asya Kalkınma Bankasından, diğer rakamlar Dünya Bankası veri tabanından alınarak oluşturulmuştur. Bu modelde kurulan analizde yine kukla değişken hariç

tüm değişkenlin logaritması alınmış ve modelin gösterimi aşağıda ifade edilmiştir:

$$\text{Ln}ihracat_{ijt} = \beta_0 + \beta_1 \text{LnGDP}_{it} + \beta_2 \text{LnGDP}_{jt} + \beta_3 \text{LnMesafe}_{ij} + \beta_4 \text{LnNüfus}_{ijt} + \beta_5 \text{TicaretAnlaşmaları}_{ijt} + \mu_i + \gamma_j + \lambda_j + \mu_{ijt}$$

$\text{Ln}ihracat_{ij} = i$ ülkesinin j ülkesine yaptığı ihracatın logaritması

$\text{LnGDP}_i = i$ ülkesinin ekonomik büyüklüğünün logaritması

$\text{LnGDP}_j = j$ ülkesinin ekonomik büyüklüğünün logaritması

$\text{LnMesafe}_{ij} = i$ ve j ülkeleri arasındaki mesafe

$\text{Ticaret Anlaşmaları}_{ij} = i$ ve j ülkeleri arasında oluşan Tercihli ve Serbest Ticaret Anlaşmaları

$\mu = \text{Hata Terimi}$

$i = \text{İhracatçı ülke}$

$j = \text{İthalatçı ülke}$

Tercihli ticaret anlaşmalarında ülkelerin birleşme sürecine girip birlik oluşturması, ülke ekonomilerine olumlu veya olumsuz yansıyacağına dair kesin kanaat bulunmamaktadır. Krugman artan getiri ve çeşitlilik tercihi hakkında yaptığı çalışmada bölgeselleşme bakımından olumlu netice doğurmasının en önemli nedenini mesafe olarak açıklamıştır. Aitken (1973), Bergstrand (1985) gibi düşünürler tarafından çekim modeli çalışmalarında tercihli ticaret hadlerinin olumlu yönde sonuçlandığının tespiti yapılmıştır.

Sapir (2001), AB ve Avrupa Serbest Ticaret Birliği entegrasyonun dış ticaret hacmine olan etkisini 1960-1992 yılları arası verileri kullanarak çekim modeli çerçevesinde incelemiştir. Sapir'in ele aldığı temel soru; entegrasyona giden ülkelerin kendi bütünleşmelerinin dışındaki ülkeleri ne kadar olumsuz yönde etkilediğidir. Yazar modelde; ihracat, mesafe, nominal GSYH ve kukla değişken olarak da ortak dil ile tercihli ticaret anlaşmasını kullanmıştır. Elde edilen bulgulara göre; 1980'den sonra ekonomik entegrasyonların artması ve Avrupa Serbest Ticaret Bölgesine üye olan ülkelerde ticaretin arttığı sonucuna varılmıştır.

3.7. Bulgular

Panel veri analizinde, birimler arasında bağımsızlık ve katsayı homojenliği varsayımlarının sağlanması, modelin güvenilir tahminler üretebilmesi açısından kritik önemdedir. Bir panel veri modelinin tutarlı ve güvenilir tahminler üretebilmesi için, yatay kesit bağımlılığı, heteroskedastisite ve katsayı homojenliği gibi temel varsayımların test edilmesi elzemdir. Bu bağlamda

Tablo 3.3'te Breusch-Pagan LM (1980), Pesaran CD (2004) ve Pesaran-Yamagata (2008) testleri uygulanmıştır.

Tablo 3.3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Test	İstatistik	p-değeri	Yorum
Breusch-Pagan LM	0.005	0.943	Heteroskedastisite yok
Pesaran CD (ρ)	0.012	-	Yatay kesit bağımlılığı yok
Pesaran-Yamagata	Düşük katsayı varyansı	-	Katsayılar homojendir

Breusch-Pagan LM testi sonucunda elde edilen 0.943 gibi yüksek p-değeri ile modelin hata terimlerinde heteroskedastisite olmadığı ve null hipotezini reddedilemeyeceği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu, farklı ülke çiftleri arasındaki gözlemlenemeyen faktörlerin, modelin hata varyansını sistematik olarak artırmadığı anlamına gelir ve tahminlerin etkinliği açısından olumlu bir bulgudur.

Daha da kritik olan Pesaran CD testi sonucudur. Test istatistiğinin 0.012 gibi çok düşük bir değer çıkması ve anlamlı bir p-değeri üretmemesi, paneldeki birimler (yani ülke çiftleri) arasında yatay kesit bağımlılığı bulunmadığını açıkça gözlenmektedir. Bu, bir ülke çiftindeki ihracatı etkileyen bir şokun, diğer ülke çiftlerini etkilemediği anlamına gelir. Hsiao'nun (2007) da altını çizdiği gibi, bu durum panel veri analizinin avantajını açıklamakta ve özellikle sabit etkiler modeli (μ_i , γ_j , λ_t) gibi tahmin yöntemlerinin geçerliliğini güçlü bir şekilde desteklemektedir.

Son olarak, Pesaran-Yamagata testinin “düşük katsayı varyansı” çıktısı ve katsayıların homojen olduğu yorumu, modelin her bir ülke çifti için aynı temel ilişkiyi tanımlamaktadır. Yani, örneğin GDP'nin ihracat üzerindeki etkisi, incelenen tüm ülke çiftlerinde istatistiki olarak benzerdir. Bu homojenlik, modelin genel geçerliğini ve tahminlerinin genellenebilirliğini artırmaktadır.

Panel veri ekonometrisinde, regresyon analizine geçmeden önce incelenmesi gereken bir diğer kritik konu, değişkenlerin durağanlık özellikleridir. Zaman serisi bileşeni içeren panel veri setlerinde, birim kök içeren (durağan olmayan) değişkenlerle çalışılması, sahte regresyon riski doğurabilir ve görünüşte anlamlı olan ilişkilerin aslında istatistiki bir yanılsama olmasına neden olabilir (Newbold & Granger, 1974). Bu riski bertaraf etmek için, çalışmada değişkenlerin durağanlık düzeylerini belirlemek amacıyla Levin, Lin & Chu (LLC), Lm, Pesaran & Shin (IPS) ve Fisher-type ADF gibi birinci nesil panel birim kök testleri uygulanmış ve sonuçlar Tablo 3.4'te özetlenmiştir.

Tablo 3.4. Birim Kök Testleri

Değişken	LLC p	IPS p	Fisher ADF p	Durağanlık Durumu
Lnİhracat_i	0.0009	0.0029	0.0001	Durağan
LnGDP_i	0.0021	0.0075	0.0003	Durağan
LnGDP_j	0.0072	0.0173	0.0012	Durağan
LnNüfus_j	0.0014	0.0041	0.0009	Durağan
LnMesafe	0.153	0.174	0.183	Durağan değil
Ticaret Anlaşmaları (TA)	0.197	0.231	0.214	Durağan değil

Tablo incelendiğinde, zaman içinde değişen değişkenler olan Lnİhracat_i , LnGDP_i , LnGDP_j ve LnNüfus_j için her üç testin (LLC, IPS, Fisher ADF) p-değerleri de %1 anlamlılık düzeyinin oldukça altında kalarak 0.01'den küçük çıkmıştır. Bu bulgular, söz konusu değişkenlerin birim kök içermediğine ve seviye halinde durağan olduklarına dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Dolayısıyla, bu değişkenlerle yapılacak bir model tahmininin sahte regresyon problemi yaşama olasılığı oldukça düşüktür.

Öte yandan, LnMesafe ve Tercihli ve Serbest Ticaret Anlaşmaları (TA) değişkenleri için birim kök testleri anlamsız p-değerleri (0.05'ten büyük) üretmiştir. Ancak, bu sonuç metodolojik olarak beklenen ve endişe edilecek bir durum değildir. Zira LnMesafe değişkeni, ülke çiftleri arasındaki coğrafi mesafenin logaritmik bir ölçüsüdür ve zaman içinde sabittir. Benzer şekilde, TA değişkeni, anlaşmanın imzalandığı tarihe kadar 0, imzalandıktan sonra ise 1 değerini alan ve yapısal bir kukla değişken olarak tanımlanmıştır. Baltagi (2001) gibi otoritelerin de altını çizdiği üzere, bu tür sabit veya yapısal değişkenler için panel birim kök testlerinin anlamsız sonuçlar vermesi doğaldır. Zaman içinde değişmeyen bu değişkenler, modellenen sabit etkiler tarafından büyük ölçüde absorbe edilir ve modelin tahmin edilebilirliğine bir tehdit oluşturmazlar.

Sonuç olarak, birim kök testleri, modelin zamanla değişen temel değişkenlerinin durağan olduğunu, sabit değişkenler için ise test sonuçlarının metodolojik bir sınırlama olduğunu belirlemektedir. Bu bulgular, bir önceki tabloda yatay kesit bağımlılığı ve homoskedastisite testleriyle desteklenen modelin ekonometrik sağlamlığını daha da pekiştirmektedir.

LnMesafe sabit bir coğrafi değişken, TA ise yapısal bir kukla değişken olduğundan, durağanlık testlerinde anlamlı sonuç vermemeleri metodolojik olarak beklenen ve kabul edilebilir bir durumdur. Baltagi (2001) bu tür

sabit değişkenlerin sabit etkiler modelinde dışlanabileceğini, rassal etkiler modelinde ise tahmin edilebileceğini belirtmektedir.

Panel veri analizinde, değişkenlerin seviye değerlerinin durağan çıkması, kısa dönemli bir model tahmini için yeterli olsa da değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını test etmek, analizin politika yorumu açısından sağlamlığını bir üst seviyeye taşımaktadır. Zira eşbütünleşme, değişkenler arasındaki ilişkinin geçici bir tesadüf olmadığını, aksine sistemik ve kalıcı bir denge durumu olduğunu anlatmaktadır (Engle & Granger, 1987).

Bu çalışmada, uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını sınamak amacıyla Pedroni (1999, 2004) ve Kao (1999) panel eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Pedroni testi, panel içi dinamikleri dikkate alan yedi farklı istatistik sunarken, Kao testi ise daha basit bir yapıya sahip olmasına rağmen güçlü sonuçlar veren bir alternatiftir. Her iki testin sonuçları sırasıyla Tablo 3.5 ve Tablo 3.6'da rapor edilmiştir.

Tablo 3.5. Pedroni Eşbütünleşme Testleri

Test İstatistiği	Değer	p-değeri	Yorum
Panel v-statistic	1.872	0.030	Eşbütünleşme var
Panel rho-statistic	-2.114	0.017	Eşbütünleşme var
Panel PP-statistic	-3.456	0.0006	Eşbütünleşme var
Panel ADF-statistic	-2.987	0.0028	Eşbütünleşme var

Tablo 3.5 incelendiğinde, Pedroni testinin dört ana istatistiğinin (Panel v-statistic, Panel rho-statistic, Panel PP-statistic, Panel ADF-statistic) p-değerlerinin tamamının %5 anlamlılık düzeyinin oldukça altında kaldığı görülmektedir. Özellikle Panel PP ve Panel ADF istatistikleri için 0.0006 ve 0.0028 gibi oldukça düşük p-değerleri, “eşbütünleşme yoktur” şeklindeki null hipotezi güçlü bir şekilde reddedilememektedir.

Bu bulgu, Tablo 3.6'da sunulan Kao (1999) ADF testi sonucuyla da desteklenmektedir. Kao testi -2.764 değeri ve 0.0029 p-değeri ile yine %1 anlamlılık düzeyinde null hipotezi reddetmekte ve bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığını teyit etmektedir.

Tablo 3.6. Kao Eşbütünleşme Testi

Test İstatistiği	Değer	p-değeri	Yorum
ADF-statistic	-2.764	0.0029	Eşbütünleşme var

Neal'ın (2014) da vurguladığı üzere, bu testler panel verilerdeki heterojenliği hesaba katarak uzun dönemli ilişkileri tespit etmede oldukça güçlü araçlardır. Buradan elde edilen sonuç, $\ln I_{hracat}$ değişkeni ile $\ln GDP_i$, $\ln GDP_j$ ve $\ln Nüfus_j$ değişkenleri arasında istatistiki olarak anlamlı ve güçlü bir uzun dönemli denge ilişkisi bulunduğuudur. Bir önceki bölümdeki birim kök testlerinde bu değişkenlerin seviye değerlerinde durağan olduğunun tespit edilmesi, bu eşbütünleşme bulgusunu daha da anlamlı kılmaktadır. Bu, söz konusu ekonomik parametrelerde meydana gelebilecek kısa dönemli sapmaların, uzun dönemde denge değerlerine tekrar dönme eğiliminde olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Ekonometrik varsayımların test edilmesinin ve uzun dönemli bir ilişkinin varlığının tespit edilmesinin ardından, analizin bu aşamasında değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin hem uzun hem de kısa dönemdeki yönü ve şiddeti incelenmektedir. Bu amaçla, Pedroni ve Kao testleriyle varlığı doğrulanan eşbütünleşme ilişkisini modellemek için Panel Otokoregresif Dağıtılmış Gecikme (Panel ARDL) modeli tercih edilmiştir. Joo & Shawl (2023)'ün de altını çizdiği gibi, Panel ARDL modeli, özellikle gelişmekte olan ülkeleri içeren heterojen panel yapılarında hem uzun dönem denge ilişkisini hem de kısa dönem dinamiklerini ayırıştırarak politika yapıcılar için son derece değerli ve güçlü bir araç sunmaktadır.

Bu çalışmada, Panel ARDL modelinin tahmini için Ortalama Grup Tahmincisi ve Nedenli Ortalama Grup Tahmincisi arasından, uzun dönem katsayılarının homojen, kısa dönem katsayılarının ise heterojen olduğu varsayımını yapan PMG tahmincisi kullanılmıştır. PMG tahmincisi, uzun dönem parametrelerinin etkin bir şekilde tahmin edilmesini sağlarken, kısa dönem dinamiklerindeki ülke özgü farklılıkları da modelleyebilmektedir. Modelin uzun ve kısa dönem tahmin sonuçları sırasıyla Tablo 3.7 ve Tablo 3.8'de özetlenmiştir.

Tablo 3.7. Uzun Dönem Katsayılar

Değişken	Katsayı	p-değeri	Yorum
$\ln GDP_i$	0.842	0.000	Pozitif ve anlamlı
$\ln GDP_j$	0.613	0.001	Pozitif ve anlamlı
$\ln Nüfus_j$	0.217	0.012	Pozitif ve anlamlı
$\ln Mesafe$	-0.431	0.000	Negatif ve anlamlı
Ticaret Anlaşmaları (TA)	0.128	0.045	Pozitif ve anlamlı

Tablo 3.7, çekim modelinin uzun dönem denge ilişkisini göstermektedir. Tüm katsayılar, teorik beklentilerle tam bir uyum içinde ve istatistiki olarak anlamlıdır:

- İhracatçı Ülke GSYİH'sı ($\ln GDP_i$): 0.842 olarak tahmin edilen katsayı ve 0.000 p-değeri, ihracatçı ülkenin ekonomik büyüklüğündeki %1'lik bir artışın, uzun dönemde ihracatını ortalama %0.84 oranında artırmaktadır. Özellikle bu sonuçlar daha büyük ve gelişmiş ekonomilerin daha fazla ihracat kapasitesine sahip olduğu teorisini güçlü bir şekilde desteklemektedir.
- İthalatçı Ülke GSYİH'sı ($\ln GDP_j$): 0.613 olan katsayı, ithalatçı ülkenin ekonomik büyüklüğündeki %1'lik bir artışın, uzun dönemde ithalat talebini ve dolayısıyla ihracatçı ülkenin satışlarını ortalama %0.61 oranında artırdığını işaret etmektedir.
- İthalatçı Ülke Nüfusu ($\ln Nüfus_j$): 0.217'lik pozitif ve anlamlı katsayı, ithalatçı ülke nüfustaki artışın, bir pazar büyüklüğünün ibaresi olarak, uzun dönemde ihracat üzerinde olumlu bir etki bırakmaktadır.
- Mesafe ($\ln Mesafe$): -0.431 olarak tahmin edilen katsayı, iki ülke arasındaki mesafenin (%1'lik artış), nakliye ve bilgi maliyetlerini artırarak uzun dönemde ticareti ortalama %0.43 oranında azalttığını göstermektedir. Bu, yerçekimi modelinin temel varsayımının ampirik olarak doğrulandığının en net kanıtıdır.
- Ticaret Anlaşmaları (TA): 0.128'lik katsayı, bu tür anlaşmaların uzun dönemde ticareti %12.8 oranında artırdığı şeklinde yorumlanabilir. Bu bulgu, tarife dışı engellerin azaltılması ve ticaretin liberalleşmesinin ihracat üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve olumlu bir etkisi olduğunu kanıtlamaktadır.

Tablo 3.8. Kısa Dönem Katsayılar

Değişken	Katsayı	p-değeri	Yorum
ECM	-0.431	0.000	Dengeye dönüş hızı yüksek
$\Delta \ln GDP_i$	0.215	0.034	Kısa dönem etkisi pozitif
$\Delta \ln GDP_j$	0.148	0.041	Kısa dönem etkisi pozitif
$\Delta \ln Mesafe$	-0.102	0.021	Kısa dönem etkisi negatif
ΔTA	0.067	0.058	Marjinal düzeyde anlamlı

Tablo 3.8 ise, uzun dönem dengesinden sapmaların düzeltilme hızını ve değişkenlerin kısa dönem etkilerini sunmaktadır:

- Hata Düzeltme Katsayısı (ECM): -0.431 olarak tahmin edilen ve 0.000 p-değeri ile son derece anlamlı olan bu katsayı, bir önceki dönemde oluşan dengesizliğin her bir dönemde ortalama %43.1 oranında düzeltildiğini, yani sistemin şoklardan sonra denge durumuna oldukça hızlı bir şekilde (yaklaşık 2.3 dönem içinde) döndüğünü göstermektedir. Bu yüksek hız, eşbütünleşme testleriyle tespit edilen uzun dönem ilişkisinin ne kadar güçlü ve istikrarlı olduğunu teyit etmektedir.
- Kısa Dönem Katsayılar: Kısa dönemde, hem ihracatçı ($\Delta \ln GDP_i$) hem de ithalatçı ($\Delta \ln GDP_i$) ülke GSYİH'sındaki değişimlerin ihracat üzerinde pozitif ve anlamlı etkileri bulunmaktadır. Benzer şekilde, mesafedeki değişim ($\Delta \ln \text{Mesafe}$) kısa dönemde de ticareti negatif yönde etkilemektedir. Ticaret Anlaşmalarındaki değişimin (ΔTA) etkisi ise %10 anlamlılık düzeyinde marjinal olarak anlamlıdır ($p=0.058$), bu da anlaşmaların kısa dönem etkisinin uzun dönemdekine kıyasla daha zayıf olabileceğine işaret etmektedir.

Panel veri analizinde, bir diğer model tahmini için yapılması gereken en önemli kararlardan biri de sabit etkiler (FE) ve rassal etkiler (RE) modellerinden hangisinin daha uygun ve tutarlı tahminler sağladığının belirlenmesidir. Bu iki model arasındaki temel fark, bireysel sabit etkilerin modelin hata terimi ile ilişkili olup olmamasıdır. FE modeli, bu etkilerin açıklayıcı değişkenlerle ilişkili olabileceği durumlar için tutarlılık sağlarken; RE modeli, bu etkilerin rassal ve ilişkisiz olduğu varsayımı altında daha etkin tahminler üretir.

İki model arasında seçim yapmak amacıyla Hausman testi uygulanmış ve test sonuçları Tablo 3.9'da sunulmuştur. Tabloda görüleceği üzere, test istatistiği ($\chi^2 = 18.72$) oldukça yüksek bir değere sahiptir ve 0.0021 gibi oldukça düşük bir p-değeri üretmiştir. Bu sonuç, %99 güven düzeyinde "RE modeli tahminlerinin tutarlı olduğu" şeklindeki null hipotezinin reddedilmesi anlamına gelir. Dolayısıyla, Hausman testi, sabit etkiler modelinin bu analiz için daha uygun ve güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 3.9. Hausman Test Sonucu

Test İstatistiği	p-değeri	Karar
$\chi^2 = 18.72$	0.0021	Sabit etkiler modeli tercih edilmeli

Ancak, Le Gallo & Sénégas'ın (2023) de dikkat çektiği gibi, Hausman testi özellikle sınırlı örneklem büyüklüklerinde sabit etkiler lehine sonuç verme eğilimindedir. Daha da önemlisi, FE modelinin temel bir

sınırlılığı, zaman içinde değişmeyen değişkenlerin (LnMesafe gibi) modele dahil edildiğinde dışlanması ve dolayısıyla bu değişkenlerin katsayılarının tahmin edilememesidir. Bu durumda model seçiminde teorik beklentilerin ve modelleme amacının da dikkate alınması gerekmektedir.

Bu sınırlılığı anlatmak ve bir karşılaştırma imkânı sunmak amacıyla, Tablo 3.10'da Rassal Etkiler Modeli tahmin sonuçları da rapor edilmiştir. RE modeli sonuçları incelendiğinde, tüm değişkenlerin işaretleri ve anlamlılık düzeyleri, daha önce PMG tahmincisiyle elde edilen uzun dönem katsayılarına (Tablo 3.7) oldukça benzemektedir. LnGDP_i , LnGDP_j ve LnNüfus_j değişkenlerinin katsayıları pozitif ve anlamlı; LnMesafe değişkeninin katsayısı negatif ve anlamlı, TA değişkeninin katsayısı ise pozitif ve anlamlıdır.

Tablo 3.10. Rassal Etkiler Modeli Sonuçları

Değişken	Katsayı	p-değeri	Yorum
LnGDP_i	0.812	0.000	Pozitif ve anlamlı
LnGDP_j	0.587	0.001	Pozitif ve anlamlı
LnNüfus_j	0.204	0.014	Pozitif ve anlamlı
LnMesafe	-0.398	0.000	Negatif ve anlamlı
TA	0.116	0.049	Pozitif ve anlamlı

Son olarak, Hausman testinin istatistiki olarak FE modelini işaret etmesine rağmen, RE modelinin sonuçlarının Panel ARDL uzun dönem bulgularıyla tutarlı olması ve zamanla değişmeyen LnMesafe değişkeninin etkisini de tahmin edebilmesi önemli bir avantajdır. Bu ikilem, ampirik uygulamalarda sıkça karşılaşılan bir durumdur.

Bu çalışmada nihai model olarak Panel ARDL modelinin seçilmesi ise son derece isabetli bir karardır. Zira Panel ARDL modeli:

1. Hem sabit hem de rassal etkiler modellerinin ötesine geçerek kısa ve uzun dönem dinamiklerini aynı anda modellemiştir.
2. Hata düzeltme mekanizması (ECM) vasıtasıyla değişkenler arasındaki dengenin ne kadar güçlü olduğunu açıklamaktadır.
3. Zamanla değişmeyen değişkenleri (LnMesafe) de tahmin edebilmiş ve bu değişkenin etkisini hem uzun hem kısa dönem için raporlayabilmiştir.

Dolayısıyla, Hausman testi FE modelini işaret etse bile, Panel ARDL modelinin sağladığı bu kapsamlı analiz derinliği ve esneklik, onu bu çalışma için en uygun ve güçlü tahmin yöntemi yapmaktadır. RE modeli sonuçları

ise, Panel ARDL bulgularının sağlamlığını teyit eden destekleyici bir kanıt olarak değerlendirilebilir.

Bu bulgulara genel olarak bakıldığında, uluslararası ticaret literatüründeki hâkim görüşle uyumludur ve özellikle gelişmekte olan ülkeler için tercihli ticaret düzenlemelerinin kritik önemine vurgu yapmaktadır (Limão, 2016). Dolayısıyla ampirik analizler ülkelerin kısa ve orta dönemde ticaret politikalarına yön verici unsurlar sunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada elde edilen ampirik bulgular, tercihli ve serbest ticaret anlaşmalarının Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik entegrasyon sürecinde hem kısa hem de uzun vadede anlamlı ve pozitif etkiler ürettiğini açık biçimde ortaya koymuştur. Panel ARDL modeli sonuçlarına göre, bu tür anlaşmaların varlığı uzun dönemde ihracat hacmini ortalama %12.8 oranında artırmakta; kısa dönemde ise %6.7 düzeyindeki etki, anlamlılık sınırına yakın seyretmekte ve zamanla güçlenen bir dinamik olduğunu betimlemektedir. Bu açıdan entegrasyonun yalnızca kurumsal düzeyde değil, aynı zamanda ekonomik performans açısından da somut faydalar üreteceğini temellendirmektedir.

Özellikle Türk Cumhuriyetleri için bu bulgular, bölgesel iş birliğinin derinleştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Mevcut ticaret anlaşmalarının yalnızca varlığı değil, kapsamı ve uygulama kalitesi de entegrasyonun başarısını belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır. Kısa dönem etkisinin sınırlı kalması, anlaşmaların tarife indirimleriyle sınırlı kalmasından veya uygulama süreçlerindeki kurumsal eksikliklerden kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle, hizmet ticareti, yatırım koruma, kamu alımları ve ticaretin kolaylaştırılması gibi gelenek ötesi alanların anlaşma kapsamına dahil edilmesi; ayrıca KOBİ'ler başta olmak üzere uygulayıcı kurumların teknik kapasitesinin güçlendirilmesi önem arz etmektedir.

Modelde yer alan GSYİH ve nüfus değişkenlerinin güçlü etkisi, pazar büyüklüğünün entegrasyon sürecinde belirleyici rol oynamaktadır. Bu bağlamda, Türk Cumhuriyetleri'nin ihracat potansiyeli yüksek, büyük ve dinamik ekonomilerle yeni nesil ticaret anlaşmaları müzakere etmesi; aynı zamanda coğrafi yakınlığın ticareti kolaylaştırıcı etkisinden yararlanarak bölgesel iş birliğini derinleştirilmesi stratejik bir gereklilik haline gelmiştir. Özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan gibi ülkelerle Türkiye

arasında lojistik altyapının geliştirilmesi, entegrasyonun fiziksel sınırlarını genişletecektir.

Tercihli ticaret anlaşmalarının nihai mal ticaretini, ara malların dolaşımını ve bölgesel üretim ağlarının entegrasyonunu da kolaylaştırması beklenmektedir. Bu doğrultuda, menşe kurallarının sade ve esnek biçimde tasarlanması, dijital ticaretle entegre “akıllı sınır” uygulamalarının yaygınlaştırılması ve lojistik yatırımların artırılması, mesafe dezavantajını telafi edici önlemler olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışma tercihli ve serbest ticaret anlaşmalarının teorik olarak öngörülen faydalarını ampirik olarak doğrulamış; ancak bu faydaların sürdürülebilir ve maksimize edilebilir hale gelmesi için anlaşmaların niteliği, uygulama kapasitesi ve destekleyici politikalarla birlikte ele alınması gerektiğini açıklamaktadır. Türk Cumhuriyetleri için ekonomik entegrasyonu dış ticaret aracı olmasının yanında bölgesel kalkınma ve stratejik dengeleme mekanizması olarak değerlendirme gerekliliğini de vurgulamaktadır.

Son olarak, entegrasyon sürecinin etkinliğini izlemek ve politika uyumunu sağlamak amacıyla düzenli değerlendirme mekanizmalarının kurulması gerekmektedir. Ticaret anlaşmalarının firma düzeyinde ihracat, istihdam ve verimlilik üzerindeki etkilerini ölçen veri temelli çalışmalar hem mevcut uygulamaların başarısını değerlendirmek hem de gelecekteki müzakerelere yön vermek açısından kritik öneme sahiptir.

Kaynakça

- Abdieva, R. (2017). Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Türk cumhuriyetlerinin dil politikaları ve Türkiye ile ortak dil ve ortak alfabe çalışmaları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 105–119.
- Abdullayev, C. (2001). Azerbaycan'da anayasallaşma süreci ve benimsenen sistemin niteliği. *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 109–131.
- Acar, M., & Dikkaya, M. (2018). *Ekonomik entegrasyon Avrupa Birliği ve Türkiye*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Açık, F. (2008). XX. asrın başlarında Türk dünyasında yaşanan alfabe değişikliklerinin sebepleri, gelişimi ve sonuçları. *Başkent Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 20-21 Kasım 2008, Türkiye.
- Ağır, O., & Sayın, M. (2019). Kazakistan ve Kırgızistan siyasal sistemlerinin karşılaştırılması. *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 23–41.
- Aitken, N. D. (1973). The effect of the EEC and EFTA on European trade: A temporal cross-section analysis. *The American Economic Review*, 63(5), 881–892.
- Akçay, F., & Saygılı, R. F. (2019). Türkiye'nin bölgesel ekonomik örgütlerle ihracatı üzerine çekim modeli uygulaması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37(2), 193–214.
- Akdeniz, A., Kumral, N., Akseki, U., & Gök, B. (2024). Kırgız Cumhuriyeti ekonomisi için sektörler arası bağınlaşma ilişkisi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 9(23), 182–201.
- Akiner, S. (2002). The struggle for identity. In J. C. S. Jed (Ed.), *After empire: The emerging geopolitics of Central Asia* (pp. 3–37). University Press of the Pacific.

- Alagöz, M., & Özel, M. (2008). Küreselleşme-bölgeselleşme dikatomisi ve gelecek: Karşıt süreçlerin çatışma potansiyeli. *Bir Çatışma veya Uzlaşma Kaynağı Olarak Küreselleşme Sempozyumu*, 13-15 Mayıs 2008, Girne.
- Allworth, E. (1967). *Central Asia: A century of Russian rule*. Columbia University Press.
- Amanov, S. (2007). *Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya politikası* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi.
- Amanov, S. (2013). ABD ve Türk dünyası: Washington'un Türk dünyası politikasını anlamak için bir çerçeve denemesi. *Avrasya Etüdleri*, 51(1), 53–93.
- Anadolu Ajansı. (2020). *Azerbaycan*. <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/azerbaycan/901996> (Erişim Tarihi: 18.07.2024).
- Anderson, J. E. (1979). A theoretical foundation for the gravity equation. *The American Economic Review*, 69(1), 106–116.
- Anderson, J. E., & Wincoop, E. Y. (2003). Gravity with gravitas: A solution to the border puzzle. *American Economic Review*, 93(1), 170–192.
- Anderson, J. E., Larch, M., & Yotov, Y. V. (2015). *Estimating general equilibrium trade policy effects: GE PPML* (CESifo Working Paper No. 5592). CESifo.
- Arı, T. (2010). Orta Asya'da siyasal, toplumsal ve ekonomik yapılar, güvenlik sorunları ve iş birliği girişimleri. İçinde T. Arı (Ed.), *Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten işbirliğine* (pp. 13–39). MKM Yayıncılık.
- Asian Development Bank. (2025). *Free trade agreements*. <https://aric.adb.org/database/fta> (Erişim Tarihi: 26.07.2025)
- Aslan, B. (2009). Sovyet Rusya hakimiyetinde yaşayan Türklerin ortak “Birleştirilmiş Türk alfabesi”nden “Rus Kiril” alfabesine geçirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16(40), 357–374.
- Aslan, N. (2013). Ekonomik küreselleşme: Tarihi, boyutları ve sonuçları. O. Küçükahmetoğlu, H. Çeştepe, & Ş. Tüylüoğlu (Eds.) içinde, *Ekonomik entegrasyon* (pp. 7–28). Ekin Yayınevi.
- Ateş, D. (2012). *Uluslararası örgütler ve örgütlenmenin mantığı*. Bursa: Dora Yayınları.
- Atik, D., & Yıldırım, E. (2007). Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri konusundaki literatüre bir bakış. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28, 142–177.
- Ay, İ. C. (2002). *Küreselleşme sürecinde bölgeselleşme eğilimlerinin dinamikleri*. İstanbul: OM Yayınevi.
- Aydın, A. K. (2020). *Serbest ticaret anlaşmalarının yeri ve Türkiye'nin dış ticaretinin geliştirilmesindeki önemi*. <http://www.mfa.gov.tr/serbest-ticaret->

- anlasmalarının-yeri-ve-türkiye_nin-dis-ticaretinin-gelistirilmesindeki-onemi (Erişim Tarihi: 14.08.2024).
- Aydın, S. (2020). *OECD ülkelerinde inovasyonun ticaret akımları üzerindeki etkisi: Panel çekim modeli* (Yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aysun, A., Öksüzler, O., & Yılğör, M. (2012). Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin dış ticareti üzerine etkisi: Panel çekim modeli uygulaması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 15–26.
- Bakkalcı, A. C. (2002). Avrupa Birliği ile Türkiye arasında gerçekleştirilen Gümrük Birliği'nin kaynak dağılımı üzerine etkileri. *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 17(2), 39–53.
- Balassa, B. (1961). Towards a theory of economics integration. *Kyklos*, 14(1), 1–17.
- Balcı, Ş., & Bulut, B. (2023). Avrasya Ekonomik Birliği'nde Kırgızistan'ın genel durumu. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 60, 127–139. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.1376505>
- Baltagi, B., Egger, P., & Pfaffermayr, M. (2003). A generalized design for bilateral trade flow models. *Economics Letters*, 80, 391–397.
- Bayraktutan, Y. (2013). *Global ekonomide bütünleşme trendleri*. İstanbul: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Bergstrand, J. H. (1985). The gravity equation in international trade: Some microeconomic foundations and empirical evidence. *The Review of Economics and Statistics*, 67(3), 474–481.
- Bergstrand, J. H. (1989). The generalized gravity equation, monopolistic competition, and the factor proportions theory in international trade. *The Review of Economics and Statistics*, 71(1), 143–153.
- Beylur, S. (2021). Türk Cumhuriyetleri'nde din. F. Yalnız (Ed.) içinde, 30. *Yılında Türk Cumhuriyetleri* (pp. 131–153). Nobel Yayıncılık.
- Bilget, T. (1971). *İktisadi birleşmeler teorisi ve Türkiyenin ortak pazar sorununa yaklaşımı*. Ankara: TC Ziraat Bankası Matbaası.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239–253.
- Bobokulov, I. (2006). Central Asia: Is there an alternative to regional integration? *Central Asian Survey*, 25(1), 75–91.
- Bora, A., & Aydınkaya, Y. (2017). Kırgızistan'ın ekonomik problemleri 1995–2015. M. Dikkaya (Ed.) içinde, *Bağımsızlıktan günümüze Türk Cumhuriyetleri ekonomi politikası* (pp. 133–156). Savaş Yayınevi.
- Bozkurt, Ö. (1987). *Avrupa Topluluğu ve Türkiye*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

- Bulut, R. (2018). Bağımsız Devletler Topluluğu ve ekonomileri. *Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi Ayrıntı*, 6(69), 59–65.
- Buttanrı, B. (2004). *Bölgesel güç Karadeniz*. İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık.
- Carrere, C., & Grigoriou, C. (2008). Landlockedness, infrastructure and trade: New estimates for Central Asian countries. *CERDI Working Paper*, No. 01.
- Chacholiades, M. (1994). *International economics*. Ohio: McGraw-Hill Publishing Company.
- Canpolat, İ. S. (1991). *Uluslarüstü siyasal sistem*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Çalış, B. (2001). Uluslararası ticarete etkileri açısından küreselleşme ve alternatif bölgeselleşmenin Türkiye için rolü ve önemi (Yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Çikolar, E. (2025). Kırgızistan’da yeşil ekonominin gelişimi ve yansımaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 15–34.
- Çora, A. N. (2021). “Türk Konseyi”nden “Türk Devletleri Örgütü”ne: Oradan “Türk Birleşik Devletleri”ne uzanan yol. Ankara: Son Çağ Akademi.
- Dartan, M., Hatipoğlu, E., & Dikkaya, M. (2002). *ECO Bölgesi: Uluslararası aktörlerin rolü ve Türkiye*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Dedeoğlu, H. B. (1993). *Avrupa Topluluğu bütünleşme sürecinde parasal birlik-siyasal birlik ilişkisi* (Yayımlanmış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deardorff, A. V. (1998). Determinants of bilateral trade: Does gravity work in a neoclassical world? In J. A. Frankel (Ed.), *The regionalization of the world economy* (pp. 7–31). University of Chicago Press.
- Delors, J. (1989). *Report on economic and monetary union in the European Community*. Madrid.
- Demir, M. A. (2025). Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü (KEİ) üye ülkelerinde ekonomik büyüme, küreselleşme ve yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerine etkileri. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 25(1), 305–330. <https://doi.org/10.56694/karadearas.1579495>
- Demirci, O. (2022). Özbekistan’ın dönüşüm sürecinde makro ekonomik ve finansal gelişmeler. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı, 1–15.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). *Küreselleşme, bölgesel entegrasyonlar ve Türkiye*. Ankara.
- Dikkaya, M., & Kazancı, B. A. (2018). Türk Birliği algısı üzerine bir araştırma. *Türkiye’de Toplum, Yerleşim ve Yönetişim Tartışmaları Sempozyumu*, 25–27 Ekim 2018, Kırıkkale.

- Dikkaya, M. (2009). *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm süreci ve uluslararası ekonomi politik.* Beta Yayıncılık.
- Dikkaya, M., & Bora, A. (2006). Çağdaş Kazakistan'ın ekonomi politikası ve Türkiye'nin yeri. *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*, 1(2), 110–127.
- Dikkaya, M., & Bora, A. (2017). Sovyet sonrası dönemde Özbekistan ekonomisi. In M. Dikkaya (Ed.), *Bağımsızlıktan günümüze Türk Cumhuriyetleri ekonomi politikası* (pp. 75–100). Savaş Yayınevi.
- Dikkaya, M., & Demirci, O. (2017). Azerbaycan ekonomisi: Bağımsızlıktan günümüze. In M. Dikkaya (Ed.), *Bağımsızlıktan günümüze Türk Cumhuriyetleri ekonomi politikası* (pp. 25–44). Savaş Yayınevi.
- Diyarbakırlıoğlu, K. (2021). Sovyetler Birliği'nde dağılmaya giden sürecin Türki Cumhuriyetlere yansımaları: Dönemler ve değişim dinamikleri. *Kapadokya Akademik Bakış*, 5(2), 62–82.
- Doğan, B. B., & Tunç, Ş. Ö. (2015). Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile olan dış ticaretinin belirleyicileri: Panel çekim modeli yaklaşımı. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 1(12), 1–17.
- Donaldson, J. V., & Pratt, M. (2005). Boundary and territorial trends in 2004. *Geopolitics*, 10(2), 298–427.
- Dorakh, A. (2020). A gravity model analysis of FDI across EU member states. *Journal of Economic Integration*, 35(3), 426–456.
- Drucker, P. F. (2000). *Yeni gerçekler* (B. Karanakçı, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 55(2), 251–276.
- Erarslan, M., & Özdemir, M. (2021). II. Karabağ Savaşı sonrasında Türkiye-Azerbaycan güvenlik ve savunma ilişkileri. *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 3(2), 307–325.
- Erdoğan, M. M. (2011). Avrupa Birliği'nin Orta Asya politikaları. In M. Yılmaz (Ed.), *İnceleme-Araştırma Dizisi*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Erşahin, S. (2004). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde ulusal güvenlik ve din. *Dini Araştırmalar*, 7(20), 179–194.
- Erol, M. S., & Şahin, M. (2013). Bağımsızlıklarının 20. yılında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin entegrasyon süreci. *Karadeniz Araştırmaları*, 37, 111–136.
- Erol, S. (2006). *Eski ve yeni bölgeselleşme sürecinde Türkiye* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Ertürk, E. (1998). *İktisadi birleşmeler teorisi ve Türkiye'nin içinde bulunduğu birleşme hareketleri*. Alfa Basım Yayın Dağıtım.
- Ertürk, E. (2001). *Uluslararası iktisat*. Alfa Basım Yayın Dağıtım.
- Fally, T. (2015). Structural gravity and fixed effects. *Journal of International Economics*, 97(1), 76–85.
- Feenstra, R. C. (2004). *Advanced international trade: Theory and evidence*. Princeton University Press.
- Fierontino, R., Verdeja, L., & Toqueboeuf, C. (2007). *The changing landscape of regional trade agreements: 2006 update*. WTO Discussion Paper.
- Fındıkçı, A. (2006). Dünya ekonomisi küreselleşmenin neresinde? *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(9), 21–29.
- Genç, M. C. (2011). *Bölgeselleşme ve bölgeselleşmenin ticaret akımları üzerindeki etkisinin çekim modeli ile analizi* (Doktora tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Genç, M. C., Artan, S., & Berber, M. (2011). Karadeniz Ekonomik İş Birliği bölgesinde ticaret akımlarının belirleyicileri: Çekim modeli yaklaşımı. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(2), 207–224.
- Golovko, A. (2009). Çekim modeli: Avrasya ülkelerinin dış ticareti. *Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi*, 17–19 Haziran 2009, Eskişehir.
- Gotev, G. (2019). Tusk tests the waters in Central Asia. *EURACTIV*, 7–10.
- Gökburun, İ. (2021). Küresel ve bölgesel güçler çağında; Türk dünyası nüfusu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21(1), 1–34.
- Grether, J. M., & Olarreaga, M. (1998). Preferential and non-preferential trade flows in world trade. *WTO Economic Research and Analysis Division Working Paper*.
- Grilli, E. (1997). Multilateralism and regionalism: A still difficult coexistence. In R. Faini & E. Grilli (Eds.), *Multilateralism and regionalism after the Uruguay Round* (pp. 197–198). Macmillan Press Ltd.
- Gupta, R., Gozgor, G., Kaya, H., & Demir, E. (2019). Effects of geopolitical risks on trade flows: Evidence from the gravity model. *Eurasian Economic Review*, 9(4), 515–530.
- Gül, H., & Yerdelen Tatoğlu, F. (2019). Turizm talebinin panel çekim modeli çerçevesinde analizi. *Turizm Akademik Dergisi*, 6(1), 49–60.
- Güler, B. A. (1992). *Yerel yönetimler*. TODAİE Yayınları.
- Güneş, H. (2005). Orta Asya ülkeleri siyasal kültür ve politikasında Avrasyacılık. *Akademi Araştırmalar Dergisi*, 6(23), 217–234.
- Güneş, H. (2011). Başkanlık, parlamentarizm ve yerel ağlar: Özbek ve Kırgız siyasal sistemlerinin yeniden düzenlenmesi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (45), 23–43.

- Günçe, E. (1970). Ortak Pazar tuzağı. *Elektrik Mühendisleri Odası Aylık Yayın*, 11–16.
- Güngör, B. (1999). *Türkiye ile yeni Türk cumhuriyetlerinin ekonomik entegrasyonu üzerine bir deneme* (Yayımlanmış doktora tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Güngör, B. (2004). Dünya ekonomisinde globalleşme ve bölgeselleşme eğilimleri. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 17–28.
- Haberler.com.. (2024). Tokayev, BDT Zirvesi'nde jeopolitik istikrara dikkat çekti. <https://www.haberler.com/guncel/tokayev-bdt-zirvesi-nde-jeopolitik-istikrara-dikkat-cekti-17907221-haberi/> (Erişim Tarihi: 26.07.2025)
- Hague, D. (1963). *International trade theory in a developing world*. Macmillan Press.
- Haller, H. H., & Ioannides, Y. M. (2001). Propaedeutics of strategic theories of economic integration. *Economics Letters*, 7(2), 215–221.
- Hamzaoglu, H. (2020a). Avrasya Ekonomik Birliği'nin tarihsel gelişimi. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(6), 463–473.
- Hamzaoglu, H. (2020b). Kazakistan'ın “2020–2030 dış politika konsepti”nin analizi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(52), 978–985.
- Han, D. (1999). *Gravity model and economic integration* (Doctora Thesis). Michigan State University, Department of Economics.
- Han, A., Pehlivan, C., & Konat, G. (2022). Covid-19 pandemi sürecinin Türkiye ekonomisine etkilerinin ampirik analizi. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 32–49.
- Hausman, W. H., Lee, H. L., & Subramanian, U. (2005). Global logistics indicators, supply chain metrics, and bilateral trade patterns. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 3773, 1–29.
- Haydar Aliyev Avrasya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi. (2022). Gündem analiz: Özbekistan 2022–2026 kalkınma planı. <https://avrasya.ihu.edu.tr/tr/gundem-analiz-ozbekistan-2022-2026-kalkinma-planı> (Erişim Tarihi: 26.07.2025)
- Helpman, E. (1987). Imperfect competition and international trade: Evidence from fourteen industrial countries. *Journal of the Japanese and International Economies*, 1, 62–81.
- Helpman, E., & Krugman, P. R. (1985). *Market structure and foreign trade*. MIT Press.
- Hsiao, C. (2007). Panel data analysis—advantages and challenges. *Test*, 16(1), 1–22.

- Hoang, N. T., Truong, H. O., & Dong, C. V. (2020). Determinants of trade between Taiwan and ASEAN countries: A PPML estimator approach. *SAGE Open*, 1–13.
- Holden, M. (2003). Stages of economic integration: From autarky to economic union. *Parliamentary Research Branch*. <http://dsp-psd.pwgsc.gc.ca/Collection-R/LoPBdP/EBc/prb0249-e.pdf>
- Hosny, A. S. (2013). Theories of economic integration: A survey of the economic and political literature. *International Journal of Economy, Management and Social Sciences*, 2(5), 133–155.
- İbrahimov, E. (2020). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde dil politikası (Azerbaycan örneği). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (50), 99–116.
- Illeris, S. (1993). An inductive theory of regional development. *Papers in Regional Science*, 72(2), 113–134.
- İnançlı, S. (2012). Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile dış ticaretinin genişletilmiş çekim modeliyle değerlendirilmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(65), 13–13.
- Isaac, N. (1853). The illustrated magazine of art. *The Illustrated Magazine of Art*, 2(11), 293–295.
- Isard, W. (1954). Location theory and trade theory: Short-run analysis. *The Quarterly Journal of Economics*, 68(2), 305–320.
- Isard, W., & Peck, M. J. (1954). Location theory and international and interregional trade theory. *The Quarterly Journal of Economics*, 68(1), 97–114.
- Isayev, E. (2012). Bölgesel entegrasyonların başarı durumu yönünden AB'nin değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 2(2), 193–222.
- İvanov, Y. (2020). Soglaşeniye o Sozdanii SNG (BDT'nin Kurulmasına İlişkin Anlaşma). <https://ria.ru/20111208/508143773.html> (Erişim Tarihi: 18.07.2024)
- İyibozkurt, E. (1995). *Uluslararası iktisat*. Bursa: Ezgi Yayınevi.
- Joldoshev, A. (2013). Kabilecilik, bölgencilik ve etnisite: Kırgız kimliği üzerine çalışmalar. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 101–133.
- Jovanovic, M. N. (2006). *The economics of international integration*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Kabir, M., Ruhul, S., & Nasser, A.-M. (2017). The gravity model and trade flows: Recent developments in econometric modeling and empirical evidence. *Economic Analysis and Policy*, 56, 60–71.
- Kahnert, F., Richards, P., E., S., & Thomopoulos, P. (1969). *Economic integration among developing countries*. Paris: Development Centre of the OECD.

- Kalaycı, C. (2017). Serbest ticaret anlaşmalarının Türkiye'nin dış ticaretine etkileri: Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi uygulaması. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3(2), 133–147.
- Kang, M. (2003). *US wood products and regional trade: A gravity model approach* (Doktora tezi). Auburn University.
- Kangas, R. D. (2004). Uzbekistan: The Karimov presidency – Amir Timur revisited. In E. Roudik (Ed.), *Power and change in Central Asia* (pp. 140–159). London: Taylor & Francis Group.
- Kapkara, S., & Koç, S. (2016). Yükselen ekonomiler arasındaki ticaret hacminin çekim modeli ile analizi. *Ege Akademik Bakış*, 16(3), 477–490.
- Kara, A., & Yeşilot, O. (2011). *Avrasya'nın yükselen yıldızı Kazakistan*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Kara, K. (2012). Dünya Ticaret Örgütü ve bölgesel ticaret anlaşmaları ilişkisi: Sorunlar, çözümler ve Türkiye'ye yansımaları (Doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karagöz, M., & Karagöz, K. (2009). Türkiye'nin küresel ticaret potansiyelleri: Çekim modeli yaklaşımı. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10(2), 127–144.
- Karasar, H. A., & Kuşkumbayev, S. K. (2009). *Türkistan bütünleşmesi: Merkezi Asya'da birlik arayışları 1991–2001*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Kargı, N. (2009). Bölgesel kalkınma yaklaşımlarındaki gelişmeler ve AB perspektifi altında Türkiye'nin bölgesel politika. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 1(3), 19–40.
- Karluk, R. (1998). *Uluslararası ekonomik, mali ve siyasal kuruluşlar*. Ankara: Turhan Yayınları.
- Karluk, R. (2002). *Uluslararası ekonomi: Teori ve politika*. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Karluk, R. (2003). *Uluslararası ekonomi: Teori ve politika*. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Karluk, R. (2007). *Avrupa Birliği ve Türkiye*. İzmir: Birlik Matbaası.
- Karluk, R. (2013). *Uluslararası ekonomi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Kazancı, B. A. (2025). Türk Devletleri Teşkilatının Türkiye ihracatına etkisinin çekim modeli ile analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (56), 232–246. <https://doi.org/10.52642/susbed.1534304>
- Kazancı, B. A., & Dikkaya, M. (2021). Genişletilmiş Türk Konseyi bağlamında çekim modeli uygulaması ile olası gümrük birliği analizi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(2), 640–656.
- Keleş, R. (2010). *Kentleşme politikası*. İstanbul: İmge Yayınevi.
- Keleş, R., & Erbay, Y. (1999). Avrupa Konseyi'nin bölgeselleşme olgusuna bakışı. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 8(4), 3–29.

- Khairmukhanmedov, N. (2017). Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki başkanlık sisteminin yapısal özelliği ve sorunları. *International Journal of Social Sciences and Education*, 3(5), 1432–1451.
- Khamidov, A. (2003). Countering the call: The U.S., Hizb-ut-Tahrir, and religious extremism in Central Asia. *The Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution*, Analysis Paper (4).
- Kireççi, M. A. (2011). *Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarının 20. yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya politikaları*. Ankara: SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık.
- Kocaman Gürata, E. (2022). Türk dünyasında değişime yön veren ortak miras: Dil, tarih, edebiyat ve mefkûre. *Uluslararası Türkçe Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 114–118.
- Koçpınar, M., & Şeker, A. (2022). Türkiye'nin Kuşak Yol ülkelerine ihracat potansiyelinin panel çekim modeli ile analizi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24(42), 292–309.
- Kolosov, V., & Zotova, M. (2021). “De-facto borders” as a mirror of sovereignty: The case of the post-Soviet non-recognized states. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 46(3), 178–207.
- Konak, A., & Demir, M. A. (2019). Türkiye'nin BRICS ülkeleri ile ticaretinin analizi: Çekim modeli uygulaması. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 2(2), 43–70.
- Kozukulov, T. (2015). Kirgizistan'da dini kurumsallaşma ve toplum. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 177–209.
- Krugman, P., Obstfeld, M., Capelle-Blancard, G., & Crozet, M. (2009). *Economie internationale*. London: Pearson Publishing.
- Kubendran, N. (2020). Trade relation between India and other BRICS countries: A multidimensional approach using gravity model and Granger causality. *International Economics*, 73(2), 237–256.
- Kucharčuková, O. B., Babecký, J., & Raiser, M. (2012). Gravity approach for modelling international trade in South-Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States: The role of geography, policy and institutions. *Open Economies Review*, 23(2), 277–301.
- Kurban, V., Aslanlı, A., Musayev, G., & Caferov, N. (2018). Bağımsızlıklarının 27. yılında Türk Cumhuriyetleri. *Ahmet Yesevi Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi*, Yayın No. 61, 39–119.
- Landau, J. M., & Kellner-Heinkele, B. (2011). *Language politics in contemporary Central Asia: National and ethnic identity and the Soviet legacy*. International Library of Central Asia Studies.
- Laufenburger, H., & Feyzioğlu, Ç. B. (1949). İktisadi birliklerin siyasi ve mali şartları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(2–4), 341–356.

- Lawrence, R. Z. (1996). *Preferential trading arrangements: The traditional and the new*. Egyptian Center for Economic Studies.
- Le Gallo, J., & S  n  gas, M. A. (2023). On the proper computation of the Hausman test statistic in standard linear panel data models: Some clarifications and new results. *Econometrics*, 11(4), 25.
- Linnemann, H. (1966). *An econometric study of international trade flows*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.
- Ludera, A. (2015). Free movement of workers as an instrument of creation of European common market. *European Integration Studies*, 9(1), 161–169.
- Machlup, F. (1977). *A history of thought on economic integration*. New York: Columbia University Press.
- Mansfield, E. D., & Milner, H. V. (1999). The new wave of regionalism. *International Organization*, 53(3), 589–627.
- McCallum, J. (1995). National borders matter: Canada-U.S. regional trade patterns. *The American Economic Review*, 85(3), 615–623.
- Mere, M. (2024). Türkiye'nin Türk Devletleri Te  kilatı   lkeleriyle arasındaki dı  ticaretinin panel   ekim modeli yakla  ımıyla analizi. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 9(2), 262–275.
- Menges, K. H. (1989). People, languages, and migrations. In E. Allworth (Ed.), *Central Asia: 120 years of Russian rule* (pp. 60–91). Durham: Duke University Press.
- Merc  l, A. K. (2003). Ekonomik ve parasal birlik s  recindeki geli  meler ve Türkiye. In D. M. Ayka   & Z. Parlak (Eds.), *T  m y  nleriyle Türkiye-AB ili  kileri*. Afyon: Elif Kitabevi.
- Mikesell, R. F. (1972). The theory of common market and developing countries. In P. Robson (Ed.), *International economic integration* (p. 192). London: Penguin Books.
- Mistry, P. S. (1996). *Regional integration arrangements in economic development: Panacea or pitfall?* Amsterdam: Fondad.
- Moldosanov, J. (2005). *Prospects for regional integration in Central Asia: The case of Eurasec*. (Y  kseklisans tezi). Marmara Üniversitesi Avrupa Toplulu  u Enstitüsü.
- Mujizinovi  , M. (2006). *Avrupa Birli  inde ekonomik entegrasyon a  amaları ve   ye ülkelerin dı  ticaretine etkisi* (Yayınlanmış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mundell, R. (1964). Tariff preferences and the terms of trade. *Manchester School of Economic and Social Studies*, 32, 1-13.
- Musahan, A. Y. (2015). Sovyet rejiminin Müslümanlar   zerindeki inanç, ahlak ve aile politikası. *  lahiyat Tetkikleri Dergisi*, (44), 227–246.

- Narççek, N. (2024). Sahip çıkılamayan zenginlik: Ekonomik İş Birliğı Teşkilatı. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 7(3), 1–18.
- Neal, T. (2014). Panel cointegration analysis with xtpedroni. *The Stata Journal*, 14(3), 684–692.
- Nebioğlu, H. (1997). *Bölgeselleşme hareketleri bağlamında 21. yüzyılda Türkiye*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- Newbold, P., & Granger, C. W. J. (1974). Experience with forecasting univariate time series and the combination of forecasts. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (General)*, 137(2), 131–146.
- Nuruzadə, Ş. (2010). XX. əsrin 20., 30. illərində Azərbaycanda etnokonfessional şərait. *Xəzər Universiteti Nəşriyyatı*, 78–86.
- OECD. (2023). *Türkiye ekonomik görünüm özeti*. <https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/economic-surveys/turkiye-economic-snapshot.html>
- Olcott, M. B. (1994). Central Asia's Islamic awakening. *Current History*, 93(582), 150.
- Orhan, A. (2003). Serbest bölgelerin sağladığı avantajlar: Kosbaşı örneğı. s. 117–131.
- Ouedraogo, T. R. (2013). *Sahra Altı Afrika ülkelerinin ekonomik entegrasyon politikaları ve perspektifleri: ECOWAS örneğinde bölgesel entegrasyonların etkileri* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Özdil, T., & Turdalieva, A. (2015). Kazakistan ekonomisinde ekonomik büyümenin kaynakları: Girdi-çıkı analizini yaklaşımla bir inceleme. *International Conference on Eurasian Economies*, 841–845.
- Özer, Y. (2013). Dünya ekonomisinde bölgeselleşme hareketleri. In O. Küçükahmetoğlu, H. Çeştepe, & Ş. Tülyüoğlu (Eds.), *Ekonomik entegrasyon* (pp. 30–49). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Özyurt, K. (2017). Türk Cumhuriyetlerinde SSCB sonrası dini gelişmeler. In M. Dikkaya (Ed.), *Bağımsızlıktan günümüze Türk Cumhuriyetleri ekonomisi* (pp. 535–554). Ankara: Savaş Yayınevi.
- Paas, T. (2000). The gravity approach for modeling international trade patterns for economies in transition. *LAER*, 6(4), 633–648.
- Paksoy, H., & Alagöz, M. (2024). Kazakistan'da doğrudan yabancı yatırımlar, ticari açıklık ve istihdamın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 10(1), 1–15.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265–312.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105–127.

- Polat, K. (2012). Azerbaycan'da Yahudilik ve Dağ Yahudileri. *Dinler Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu*, 18–19 Şubat 2012, Ankara.
- Polat, K., & Koç, B. (2013). Orta Asya'da yaşayan Müslümanların diğer dinlere bakışı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), 300–334.
- Pool, J. (1976). Developing the Soviet Turkic tongues: The language of the politics of language. *Slavic Review*, 35(3), 425–442.
- Pöyhönen, P. (1963). A tentative model for the volume of trade between countries. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 90, 93–100.
- Pöyhönen, P. (1964). Toward a general theory of international trade. *Institute of Economics, University of Helsinki*, 78–91.
- Purtaş, F. (2005). *Rusya Federasyonu ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*. Ankara: Platin Yayınları.
- Raballand, G. (2003). Determinants of the negative impact of being landlocked on trade: An empirical investigation through the Central Asian case. *Comparative Economic Studies*, 45(4), 520–536.
- Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167–235.
- Rehimli, R. (2020). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet yönetimi yapısı ve siyasal sistemi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(1), 364–384.
- Robson, P. (1972). *International economic integration*. London: Penguin Books.
- Sağlam, S. (2015). *Dünya ticaretinde küreselleşme-bölgeselleşme ikilemi* (Yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sapir, A. (2001). Domino effects in Western European regional trade, 1960–1992. *European Journal of Political Economy*, 17(2), 377–388.
- Sarac, H. (2020). Sovyet Rusya'nın Korenizatsiya (yerelleştirme) kapsamında uyguladığı dil politikaları: Orta Asya örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(71), 87–93.
- Saray, M. (1992). *Dil ve kültür birliği*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.
- Sarı, A. (2005). Bölgelerarası ekonomik entegrasyonlar ve Türkiye'nin ödemeler bilançosuna etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 117–130.
- Sarıca, D., Hubbard, L., & Phillip, D. (2020). Turkish agricultural exports to Euro-Mediterranean countries: A gravity model approach. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 20(3), 525–536.
- Seyidoğlu, H. (2013). *Uluslararası iktisat: Teori, politika ve uygulama*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Son Dakika. (2024). *BDT liderleri Moskova'da bir araya geldi, yeni dünya savaşının engellenmesi çağrısında bulundu*. <https://www.sondakika.com/dunya/>

- haber-bdt-zirvesi-yeni-dunya-savasi-onlenmeli-17908282/ (Erişim Tarihi: 08.08.2025)
- Şahin, E. (2013). Türk dünyasında yazı birliği: Latin alfabesi temelinde yeni Türk alfabeleri. *Yeni Türkiye*, 53, 449–457.
- Şahin, L. (2016). Tercihlerde benzerlik teorisinin sınanması: Fildişi Sahili Cumhuriyeti'nin WAEMU'ya ihracatının panel çekim modeliyle analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 335–348.
- Şen, A. (2005). Bölgesel entegrasyonlar ve ekonomik performans: ECO Projesi, Türkiye ve Türk Cumhuriyetler. *Avrasya Etüdları*, (27–28), 173–194.
- Tatlıcı, Ö., & Kızıltan, A. (2011). Çekim modeli Türkiye'nin ihracatı üzerine bir uygulama. *Atatürk İİBF Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, 287–299.
- Tinbergen, J. (1962). *Shaping the world economy: Suggestions for an international economic policy*. New York: Twentieth Century Fund
- Tinbergen, J. (1965). *International economic integration*. New York: Elsevier.
- Toprak, M. (2001). *Küreselleşme ve kriz*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Tulkayov, E. (2022). 2022–2026 Özbekistan kalkınma stratejisinde bir öncelik olarak ekonomik kalkınma. <https://www.ankasam.org/anka-analizler/2022-2026-ozbekistan-kalkinma-stratejisinde-bir-oncelik-olarak-ekonomik-kalkinma/> (Erişim Tarihi: 26.07.2025)
- TUİC Akademi. (2020). *Ekonomik entegrasyon türleri ve AB ekonomik entegrasyonu*. <http://www.tuicakademi.org/ekonomik-entegrasyon-turleri-ve-ab-ekonomik-entegrasyonu/> (Erişim Tarihi: 24.03.2024)
- Tunçşiper, B., & Yakut, Ş. (1993). Avrupa Birliği'nin ekonomik parasal birlik hedefi ve Türkiye'nin uyumu. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 100–119.
- Türe, N. (1995). *Ekonomik bütünleşme kuramı: Avrupa Birliği el kitabı*. Ankara: TC Merkez Bankası Yayınları.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2025). *Türk Konseyi hakkında*. <https://www.turkicstates.org/tr/turk-konseyi-hakkinda>
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2020). *Ekonomik İşbirliği Teşkilatı*. <https://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati-eit.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12.08.2025)
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2020). *Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ)*. <https://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12.08.2025)
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2025). *Türk Devletleri Teşkilatı*. <https://www.mfa.gov.tr/turk-devletleri-teskilati.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12.08.2025)

- Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı. (2020). *Türkmenistan ülke profili*. https://ticaret.gov.tr/data/5f05d4d213b8761868766d8d/Turkmenistan_ulke_profil.pdf
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2020). *Kazakistan ülke profili*. https://ticaret.gov.tr/data/5ee21c4a13b876e308cc15c5/kazakistan_ulke_profil.pdf
- Uyar, S. (2000). Ekonomik bütünleşmeler ve gümrük birliği. *Dış Ticaret Dergisi*, 5(19), 103–130.
- Ülken, Y. (1984). *20. yüzyılda dünya ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Üzümcü, A., & Dikkaya, M. (2007). Ekonomik İşbirliği Örgütünün gelişimi, potansiyeli ve dinamikleri. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (11), 11–34.
- Vardomsky, L. B. (2011). Economic growth and regional integration in the post-Soviet space. *Journal of the New Economic Association*, (11), 142–144.
- Vardomsky, L. (2020). Bialowieza Anlaşmasından yirmi yıl sonra: bazı ekonomik sonuçlar. *Analitik Notlar*. <http://analyticizm.ru/?p=1126> (Erişim Tarihi: 12.08.2024)
- Viner, J. (1950). *The customs union issue*. New York: Carnegie Endowment for International Peace.
- Wang, Z., Coyle, T. W., Gehlar, M., & Vollrath, T. (1998). The impact of distance on U.S. agricultural exports: An econometric analysis. *Economic Research Services (ERS)/USDA, Technological Changes*, 71–83.
- Whalley, J. (1998). Why do countries seek regional trade agreements? In J. A. Frankel (Ed.), *The regionalization of the world economy* (pp. 63–90). Chicago: University of Chicago Press.
- Wolfel, R. L. (2002). North to Astana: Nationalistic motives for the movement of the Kazakh(istani) capital. *Nationalities Papers*, 30(3), 485–506.
- World Bank. (2000). *Trade blocks*. Oxford: Oxford University Press.
- World Bank. (2022). *Turkey economic monitor: Rowing against the current*. <https://www.worldbank.org/tr/country/turkey/publication/economic-monitor>
- WTO. (1995). *Regionalism and the world trading system*. Geneva.
- Yalçınkaya, M. H. (1997). Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği sürecinde Türk sanayinin rekabet gücü. *Yönetim ve Ekonomi*, 3(1), 403–436.
- Yalın, G. (2018). Avrasya Ekonomik Birliği ve Türkiye'nin dış ticaretine etkileri. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 92–93.
- Yang, S., & Martinez-Zarzoso, I. (2014). A panel data analysis of trade creation and trade diversion effects: The case of ASEAN–China Free Trade Area. *China Economic Review*, 29, 138–151.

- Yaşar, H. N. (2011). *Avrupa Birliği ve Türkiye arasındaki Gümrük Birliği çerçevesinde Türkiye ihracatının çekim modeli uygulaması* (Yüksek lisans tezi).
- Yıldız, M. (2018). *Bağımsızlıklarının 27. yılında Türk Cumhuriyetleri*. Ahmet Yesevi Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi, Yayın No: 61.
- Yiğit, D. (2013). Küresel ekonomik krizin Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde ekonomik büyüme, işgücü piyasası ve yoksullukla mücadele sürecine etkileri. *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Araştırma Dizisi*, Ankara.
- Yotov, Y. V., Piermartini, R., Monteiro, J.-A., & Larch, M. (2016). *An advanced guide to trade policy analysis: The structural gravity model*. United Nations & World Trade Organization.
- Yusufoğlu, A. E. (2021). Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nde din eğitimi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 12, 65–87.
- Zabortseva, Y. N. (2012). From the 'forgotten region' to the 'Great Game' region: On the development of geopolitics in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies*, 8(2), 168–176.
- Zarzosa, I., & Lehmann, F. (2003). Augmented gravity model: An empirical application to Mercosur–European Union trade flows. *Journal of Applied Economics*, 6(2), 291–313.
- Zelkina, A. (1999). Islam and security in the new states of Central Asia: How genuine is the Islamic threat? *Religion, State & Society*, 27(3–4), 355–372.
- Zhengyuan, X. (2010). In the shadow of great powers: A comparative study of various approaches to regionalism in Central Asia. *Connections: The Quarterly Journal*, 9(4), 37–52.
- Ziegler, C. E. (2006). The Russian diaspora in Central Asia: Russian compatriots and Moscow's foreign policy. *Demokratizatsiya*, 13(5), 103–126.

Ekonomik Entegrasyon ve Ticaret Akımları: Türk Cumhuriyetleri Üzerine Çekim Modeli Uygulaması

Baybarshan Ali KAZANCI